

دانشگاه اراک

سیاست در آینده تاریخ

دوره ۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵

QR کد	صفحه	عنوان
	۱-۱۷	نقش جغرافیای بطایح و عوامل متأثر از آن در قدرت گیری عمران بن شاهین کیوان کریمی الوار و علی ممبینی
	۱۷-۳۱	بررسی عوامل پیدایش کیش شخصیت در نظام های توتالیتر ساسان طهماسبی
	۳۲-۴۹	شکل گیری سازمان مجاهدین خلق و نقش آن در تحولات سیاسی ایران از آغاز تا پیروزی انقلاب اسلامی محمد پیری و سعید رضایی حسین آباد
	۵۰-۶۳	کاربست روش شناسی اسکینر در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک محسن مرسلپور
	۶۴-۸۰	چرایی و چگونگی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده و نقش وی در متمایز سازی حزب عباس کاظمی، احمد بخشایش اردستانی و محمد توحید فام
	۸۱-۱۰۰	رهیافتی بر زمینه های انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ ایران و بریتانیا و فرجام آن علی اصغر رجبی

Title	Page	QR Code
The role of the geography of Bataeh and the factors influenced by it in the rise to power of Imran ibn Shahin	1-17	
Keyvan Karimi Alvar and Ali Mombeini		
Studying the factors in the emergence of personality cults in totalitarian regimes	17-31	
Sasan Tahmasbi		
The formation of the Mojahedin-e-Khalgh organization and its role in the political developments of Iran from the beginning to the victory of the Islamic Revolution	32-49	
Mohammad Piri and Said Rezaie HosseinAbad		
Application of Skinner's methodology in the study of political thought of Nizam al-Mulk	50-63	
Mohsen Morsalpour		
The reasons and process of Khalil Maleki's split from the Tudeh Party and his role in distinguishing the party from the National Movement of Iran	64-80	
Abbas Kazemi, Ahmad Bakhshayesh Ardestani and Mohammad Tohidfam		
An approach to the background of the 1919 Iran-Britain treaty and its outcome	81-100	
Ali Asghar Rajabi		

The role of the geography of Bataeh and the factors influenced by it in the rise to power of Imran ibn Shahin

Keyvan Karimi Alvar¹ and Ali Mombeini²

1- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran.

2- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/07/10 Accepted: 2026/09/04 pp: 1- 17 Keywords: Geography of Bataeh; Imran ibn Shahin; Shahinids; Buyid dynasty; Attritional War.	The Bataeh region in southern Iraq, due to its unique geography, served as a safe haven for rebels and opponents of the caliphate. This region witnessed the emergence of movements and unrest, such that in the fourth century AH, the Shahinids movement took place in the Bataeh. By using the geographical conditions of the Bataeh, Imran ibn Shahin managed to establish a local dynasty that lasted for nearly half a century. Especially during the time of Imran, they were able to use these conditions to repel widespread attacks directed at their territory and sustain their existence. This research, with a descriptive-analytical approach and relying on first-hand historical and geographical sources, seeks to answer the question of to what extent the geography of the Bataeh and its influencing factors played a role in the formation and continuity of Imran's emirate. The research findings indicate the special impact of the Batayeh's geography on the formation and continuity of Imran's emirate. Having a unique geographical location, as well as its specific economic geography, this geographical factor became a basis for attracting a heterogeneous population opposed to the ruling power structure. Imran achieved power by adopting a defensive and attritional war, along with the influence of factors such as the weakness of the caliphate against the Buyid amirs and Turkic commanders, the early Buyid amirs' adherence to certain traditions such as chivalry (jawanmardi) among the Buyid rulers, and intra-dynastic conflicts of the Buyids such as the confrontation between Izz al-Dawla and Adud al-Dawla. Accordingly, paying attention to the geography and its related factors, as well as concomitant factors, is essential for understanding the rise to power of Imran.
	Citation: Karimi Alvar, K., & Mombeini, A. (2026). The role of the geography of Bataeh and the factors influenced by it in the rise to power of Imran ibn Shahin. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 3(1), 1-17. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57290.1091 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.1.1

Extended Abstract

Introduction

Coinciding with the formation of the emirate of Imran ibn Shahin, the Abbasid Caliphate came under the dominance of the Buyid amirs. Following the golden age of this dynasty, not only were the more distant regions attaining a kind of practical independence from the Caliphate, but even in some areas close to the center of Abbasid caliphal power, contenders sought to achieve local power. One of these regions, namely Bataeh in southern Iraq, due to its specific geography alongside other factors—such as its location on the communication route from Basra to Baghdad, the heterogeneous composition of its inhabitants, and the lack of access and oversight by the central government's military forces—provided a favorable sanctuary for adventurous figures. Imran ibn Shahin, as an obscure individual and under the shadow of his initial connection with the Baridi family, gradually achieved local power in Bataeh. Given the weakness that had overcome the Abbasid Caliphate, he managed to increase his power despite conflicts with the Buyids and establish an emirate that lasted for half a century. The outcome of these confrontations was, in fact, determined under the influence of several factors, including, on the part of the forces dispatched by the Buyids, problems that led to leaving the battle against Imran ibn Shahin incomplete; nevertheless, the geography of the region possessed conditions that compelled the dispatched forces to resort to a time-consuming and attrition-based style of warfare. They were forced to employ tactics such as blockade and damming/closing water canals. On the opposing side, Imran ibn Shahin and his supporters resorted to methods including ambushing in narrow passes as well as destroying the very dams created by the Buyid forces on the water canals. The application of some of these methods was, in fact, an important part of the actions that ultimately led to the formation and continuity of Imran ibn Shahin's power.

Material & Methods

The main historical information for conducting this research has been obtained from first-hand historical and geographical sources. Some research sources have also been used to complement the data of this study. Considering the primary role of Imran ibn Shahin in the rise to power of the Shahinids, the main focus of the article's collected data is on his personality and actions. Understanding the developments related to Imran ibn Shahin and his confrontations with the Buyids is directly linked to the subject of understanding the geography of Bataeh. To achieve a complete understanding of the interconnectedness of these two variables, the present study has analyzed the aforementioned data through a descriptive and analytical approach.

Results and discussion

The research findings indicate that a combination of several factors was influential in the emergence of Imran ibn Shahin. One of the consistently effective factors in this regard was the geographical conditions of Bataeh, which also offered specific economic conditions. In addition, the effective leadership role of Imran ibn Shahin, alongside the weak conditions of the Abbasid Caliphate under Buyid dominance, determined the course of developments in southern Iraq during this period. However, the limitations of Imran ibn Shahin's local power rendered their direct confrontation with the forces dispatched by the Buyids impossible; yet, intra-dynastic problems of the Buyids on the one hand, and the adoption of an attrition warfare approach by Imran ibn Shahin on the other, relatively turned the conditions in favor of Imran ibn Shahin.

Conclusion

In the fourth century AH, by leveraging the geography of Bataeh, Imran ibn Shahin succeeded in establishing an emirate that lasted for nearly half a century. This event occurred under the

influence of geography and its effects, including the economic status and specific human conditions of the Bataeh region. By utilizing the mentioned factors, Imran ibn Shahin was able to stand firmly against the Buyids, who during that era had succeeded in capturing Baghdad and bringing the institution of the Caliphate under their influence. The geography of Bataeh also influenced the manner of Imran ibn Shahin's struggles, such that, given his limited resources in confronting the Buyid forces, he resorted to defensive and attrition warfare by utilizing this geography. However, Imran ibn Shahin's success was not merely the result of the geographical conditions of Bataeh, but was accompanied by other factors, including the support of the local people, the weakness of the Caliphate, and internal disputes within the Buyid dynasty. The Buyid amir Bakhtiyar was forced to draw closer to Imran ibn Shahin through a political marriage to overcome intra-dynastic rivalries and his other problems.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

نقش جغرافیای بطایح و عوامل متأثر از آن در قدرت‌گیری عمران بن شاهین

کیوان کریمی الوار^۱ و علی ممینی^۲

۱- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

۲- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
منطقه بطایح در جنوب عراق به علت برخورداری از شرایط خاص جغرافیایی، پناهگاهی امن برای شورشیان و مخالفان خلافت بود. این منطقه به ویژه در قرون سوم و چهارم هجری شاهد بروز ناآرامی‌هایی بود. به طوری که در قرن چهارم هجری در منطقه بطایح، جنبش شاهینیان رخ داد. عمران بن شاهین توانست با بهره‌گیری از شرایط جغرافیایی بطایح سلسله‌ای محلی را بنیان نهد که حدود نیم‌قرن دوام آورد. در طی رهبری عمران، آن‌ها توانستند با استفاده از این شرایط جغرافیایی حملات گسترده‌ای را که متوجه سرزمینشان بود دفع کرده و به حیات خود ادامه دهند. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع دست اول تاریخی و جغرافیایی، به دنبال پاسخ به این سؤال است که جغرافیای بطایح و عوامل متأثر از آن تا چه اندازه در شکل‌گیری و تداوم امارت عمران نقش داشته است؟ یافته‌های پژوهش حاکی از تأثیر ویژه جغرافیای بطایح بر شکل‌گیری و تداوم امارت عمران می‌باشد. این عامل جغرافیایی خود بستری برای عواملی دیگری شد که در این روند مؤثر افتاد، از جمله اینکه، عامل جغرافیایی، رویکرد مقابله را برای عمران به سمت اتخاذ نبردهای فرسایشی برد که در موفقیت وی مؤثر بود. همچنین جغرافیای اقتصادی بطایح از عوامل کارساز برای شاهینیان بود. علاوه بر این جغرافیای بطایح بستری برای شکل‌گیری ترکیب اجتماعی خاصی بود که به شکل بالقوه، نیرویی مهم برای عمران در تقابل با آل‌بویه بودند. در کنار این عامل مؤثر، عواملی مانند ضعف خلافت در برابر امرای آل‌بویه و سرداران ترک، توجه امرای آغازین آل‌بویه به رعایت برخی سنن مانند آیین جوانمردی در بین امرای بویه، اختلافات درون خاندانی آل‌بویه مانند رویارویی عزالدوله و عضدالدوله، در موفقیت عمران نیز نقش داشتند. بر همین اساس، توجه به عامل جغرافیایی و عوامل مرتبط و هم‌زمان، برای درک قدرت‌یابی عمران بن شاهین ضروری می‌باشد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۱۹ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۳ صص: ۱-۱۷ واژگان کلیدی: آل‌بویه، جغرافیای بطایح، جنگ فرسایشی، شاهینیان، عمران بن شاهین.
استناد: کریمی الوار، کیوان و ممینی، علی. (۱۴۰۵). نقش جغرافیای بطایح و عوامل متأثر از آن در قدرت‌گیری عمران بن شاهین. <i>نشریه سیاست در آینه تاریخ</i>، ۳(۱)، ۱-۱۷. © نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند. ناشر: دانشگاه ارومیه. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57290.1091 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.1.1	

مقدمه

در قرن چهارم هجری و با تسریع روند ضعف دستگاه خلافت عباسی امارت‌هایی به وجود آمدند که گهگاه چالشی جدی برای خلافت محسوب می‌شدند. از جمله این امارت‌ها، شاهینیان در منطقه بطایح و در نزدیکی بغداد بودند. منطقه بطایح به دلیل برخورداری از شرایط خاص جغرافیایی و اقتصادی همواره مأمین شورشیان، فراریان و مجرمانی بود که با عباسیان در تعارض بودند. مؤسس امارت شاهینیان، عمران بن شاهین، به سبب ترس از مجازات عباسیان به بطایح گریخت و با بهره‌برداری از شرایط جغرافیایی، و عوامل اقتصادی و انسانی این منطقه که خود متأثر از همان عامل جغرافیایی نیز بود، امارتی را بنیان نهاد که نیم‌قرن دوام آورد. عمران بن شاهین در سایه جغرافیا و خودکفایی اقتصادی بطایح توانست حمله‌های آل بویه را دفع کرده و نه تنها آنان را وادار کرد تا موجودیتش را به رسمیت بشناسد بلکه در مواردی در قامت یک متحد نیز ظاهر شد.

پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این سؤال است که جغرافیای ویژه‌ی بطایح و عوامل مرتبط با آن در کنار شرایط تأثیرگذار هم‌زمان، چه تأثیری بر شکل‌گیری و ادامه سلسله شاهینیان داشت؟ به نظر می‌رسد که بدون بهره‌گیری شاهینیان از جغرافیای خاص بطایح و همچنین همزمانی عوامل دیگر مرتبط با وضعیت سیاسی- نظامی خلفای عباسی و امرای آل بویه، آنان قادر به پی افکندن سلسله‌شان نبودند و توانایی تداوم حیات از آنان سلب می‌شد.

پیشینه موضوع شاهینیان تحقیقات محدودی را نشان می‌دهد. طهماسبی (۱۳۸۴) در مقاله «شاهینیان بطایح» پژوهش مستقلی در مورد شکل‌گیری شاهینیان با تأکید بر تاریخ تحولات سیاسی آن‌ها نگاشته است. بیاتی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان تأثیر جغرافیای بطایح بر روابط خصمانه آل بویه با شاهینیان، بر مسائلی چون بطایح به عنوان پناهگاه شورشیان، انسداد راه‌ها و غارت کاروان‌ها از سوی شاهینیان توجه می‌کند. باروک ماتیر (۲۰۲۳) در مقاله‌ای به عنوان «امارتی عربی حاکم بر بطیحه در قرن دهم میلادی» که به زبان ترکی چاپ شده است، آن گونه که خود می‌نویسد به‌ویژه فعالیت‌های سیاسی عمران بن شاهین در دوره آل بویه را مدنظر دارد و تأثیرات آن بر منطقه را بررسی کرده است. در این زمینه مقالات مذکور کمتر به پیوستگی جغرافیای بطایح و عوامل مرتبط و مقارن با آن توجه داشته‌اند. برای مثال شرح تقابل‌های عمران بن شاهین و قوای بویه‌ی در تجارب الامم به‌خوبی بر موضوع جنگ‌های فرسایشی عمران بن شاهین اشاره دارد، امری که در مقالات فوق موردتوجه نبوده است. علاوه بر این برخی از ویژگی‌های خاص آل بویه که ریشه در ساختار قدرت آنان داشت بر سرنوشت عمران بن شاهین و در واقع بر تثبیت قدرت و تداوم موفقیت وی مؤثر افتاد. از جمله این ویژگی‌ها، می‌توان به اصرار رکن‌الدوله بر رعایت آیین جوانمردان از سوی عضدالدوله اشاره کرد، امری که در مراحل از قدرت‌گیری عمران بن شاهین نقش‌آفرین بود. در مقاله حاضر نقش جغرافیای بطایح و عوامل مرتبط با آن در کامیابی سیاسی عمران بن شاهین، به‌ویژه با تکیه بر منابع دست اول موردبررسی قرار گرفته است.

عوامل شکل‌گیری و تداوم امارت عمران بن شاهین در بطایح

۱- جغرافیای بطایح: بستر شکل‌گیری امارت عمران بن شاهین

بطایح که آن را «هورالعظیم»، «هورالحمار» و «هورالهویزه» می‌گویند، منطقه‌ای پوشیده از باتلاق، مرداب، نی‌زار و دریاچه بود که با وسعتی متغیر (به دلیل تغییر مداوم سیلاب‌ها) در جنوب عراق قرار داشت. تالاب‌ها و آب‌گیرهای این مناطق، از دجله و فرات سیراب می‌شدند. ضمن این که قسمتی از غرب خوزستان (هور هویزه) نیز در دوره‌هایی بخشی از بطایح به حساب می‌آمد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۲۱). در نقشه‌های امروزی بقایای منطقه البطایح قدیم (هورالعظیم کنونی) از روستای القرنه تا ناصریه گسترده است و بازارهایی چون سوق الشیوخ و شبایش در آن قرار دارند.

روایت ابن رسته در مورد بطایح به عنوان مقصدی برای رود فرات با توصیفش از مسیر این رود شروع می‌شود: «درحالی که سرزمین «شام» در غرب آن و سرزمین «جزیره» در شرق آن قرار دارد، پس از آنکه شاخه‌شاخه شده و رودهای بزرگی می‌گردد، به «بطائح» می‌ریزد؛ و مصب آن در بطائح در جایی به نام «کسکر» است، رود «خابور» در ناحیه‌ای به نام «قرقیسیا» به فرات می‌ریزد. پس «بطائح» محل گردآمدن این آب‌هاست و آن منطقه‌ای به وسعت سی فرسخ در سی فرسخ است؛ یک حد آن «جزیره العرب»، یک حد آن سرزمین «میسان»، یک حد آن «دجله بغداد» و یک حد آن مصب «فرات» و «نهر روان» است» (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۹۴-۹۳).

سابقه شکل‌گیری بطایح را به زمان‌های کهن می‌رسانند به‌طوری‌که برخی واژه‌های باتلاق و نیزار^۱ را در مورد منطقه بطایح عراق به کتیبه‌های میخی عهد آشوریان نیز نسبت می‌دهند (Streck & Al-Ali, 1986: 1093، باروک باتیر، ۲۰۲۳: ۲۸۰). یاقوت حموی از وسعت زیاد بطایح میان واسط و بصره سخن می‌گوید و اینکه در گذشته روستاهای به‌هم‌پیوسته زیادی داشته که آباد بوده‌اند، بالین‌حال در اواخر دوره ساسانی و به‌ویژه در عهد خسرو انوشیروان به دلیل افزایش آب دجله و فرات، بسیاری از بندها و سدهایی که روی هر دو رودخانه بسته شد، ویران گردید. چون ساسانیان موفق به تعمیر بندها نشدند، بطایح گسترش یافت. به‌طوری‌که در قرون وسطای اسلامی بطایح محلی بود به مساحت پنجاه میل عرض و قریب دویست میل طول و دامنه‌اش تا بصره می‌رسید (قره چانلو، ۱۳۸۰: ۱/ ۲۴۹). پس از فتوحات اعراب این روند شدت گرفت؛ در نتیجه، پهنه بزرگی از کشتزارها و دیگر اراضی به زیر آب رفت و به باتلاق تبدیل شد. بدین ترتیب بطایح وسعت زیادیتری یافت (حموی، ۱۹۹۵: ۱/ ۴۵۰؛ کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۱۳۳). قابل ذکر است که ارتباط بطایح با دریا نیز از طریق جز و مد در کاهش و افزایش وسعت بطایح مؤثر بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/ ۱۷۳-۱۷۲).

جغرافی‌نویسان بطایح را به سه منطقه تقسیم می‌کنند که عبارت‌اند از: بطیحه کوفه، بطیحه واسط و بطیحه بصره (جیهانی، ۱۳۴۰: ۱۷، ۴۹). صلیق و جامده به ترتیب بزرگ‌ترین شهرهای بطایح بودند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/ ۱۶۴، ۷۸). محوطه تاریخی "الجوبر" با توجه به موقعیت رودخانه‌ها و آبادی‌های همسایه به‌خصوص روستای الطار به‌احتمال همان الجامده پایتخت شاهینیان در کنار فرات و شاخه‌هایش باشد.

ابوالفدا در این زمینه می‌نویسد: در عراق سه بطیحه (تالاب) وجود دارد: بطایح بصره، بطایح کوفه از سرریز آب فرات، و بطایح واسط از آب‌های رود دجله. این رویداد زمانی رخ داد که ایرانیان مشغول جنگ با مسلمانان در عراق بودند. بزرگ‌ترین آن‌ها «بطیحه عظمی» است که چهار دریاچه دارد؛ رود دجله از طریق یک راه آب‌نی‌زار (تنگه) به آن وارد می‌شود، سپس از آن‌جا از طریق راه آب‌نی‌زار دومی به دریاچه دوم، سوم و چهارم می‌رود. هنگام پایان یافتن تالاب‌ها، دجله از آن‌ها خارج می‌شود و پس از آن، «دجله عوراء» (دجله کور/یک‌چشم) نامیده می‌شود. بعد از آن است که رودهای بصره از آن منشعب می‌گردند. در نزد آن‌ها (مردم آن سامان)، بطیحه، «الهور» نامیده می‌شود (ابوالفدا، ۲۰۰۷: ۴۷).

۲- جغرافیای اقتصادی بطایح

منطقه بطایح از نظر اقتصادی از موقعیت خوبی برخوردار بود و در آن نیشکر، غله و خرما کشت می‌شد. این منطقه که نیزارهای وسیعی داشت پرندگان گوناگونی را نیز در دل خود جای داده بود به‌نحوی که بعضی از این گونه‌ها فقط در آنجا یافت می‌شد. وجود پرندگان و شکار آن‌ها یکی از راه‌های کسب درآمد مردم بطایح بود که از نظر اقتصادی بر قدرت این ناحیه می‌افزود. ضمن این که وجود مرداب‌ها، دریاچه‌ها، کشتزارها و شکارگاه‌ها در بطایح نه‌تنها اقتصاد بطایح بلکه اقتصاد سراسر عراق را رونق خاصی بخشیده بود. (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/ ۱۶۴). از روزگار ساسانیان و سپس در دوره امارت حجاج بن یوسف ثقفی، جمعی از زط‌ها^۲ را با گاو میش‌هایشان در کسکر اسکان داد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۲۳).

علاوه بر این، در بعضی از نواحی بطایح برنج کشت می‌شد. (حموی، ۱۹۹۵: ۱/ ۴۵۰) ضمن این که ماهی آنجا به سراسر عراق صادر می‌شد. بطایح از نظر دام و دامپروری نیز موقعیت ممتازی داشت. به‌گونه‌ای که در آنجا گاو میش، گاو، بز و مرغ و مرغابی نیز پرورش داده و به مناطق دیگر صادر می‌شد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۲۰).

طبق گزارش کاتب بغدادی در دوره معاویه، عهده‌دار مالیات عراق برای معاویه از زمین بطایح خراج گرفت که ارزش غلات آن به پنج هزار هزار درهم (۵۰۰۰، ۰۰۰) رسید (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۱۳۳) در زمان ولید و هشام بن عبدالملک نیز «از زمین بطایح مالیات بسیاری گرفته شد» (همان: ۱۳۴). اخذ چنین خراجی از ناحیه بطایح از اهمیت اقتصادی آن حکایت دارد. به روایت ابن

^۱ کلمات "agammé" (باتلاق) و "apparaté" (نیزار) که در کتیبه‌های میخی متعلق به زمان آشوریان برای صحبت درباره این منطقه به کار رفته است (باروک باتیر، ۲۰۲۳: ۲۷۹). فریدریش دلیچ دانشمند، زبان‌شناس و آشورشناس برجسته آلمانی در واژه‌نامه‌ای آشوری این لغات را ریشه‌یابی کرده است (Streck & Al-Ali, 1986: 1093).

^۲ نام طایفه ای از هندوان و عرب جت. که در منطقه بطایح ساکن بودند (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۰۷؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸: ۲/ ۳۲۸). به گفته بلاذری، سیایچه و زط و اندغار جزء سپاه پارسیان و از جمله آن دسته از اهل سند بودند که به اسارت درآمده و برای آنان مقرری تعیین شده بود و در زمره نخستین جنگجویانی بودند که به قید اسارت (مسلمانان) درآمدند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۳۴).

رسته، بطایح «خزانه اهالی بصره است؛ آب‌ها در آن گرد می‌آید و در آن برای منافعشان نی (نیشکر) می‌روید، و ماهی تازه و شور آنان از همان‌جاست، و در نواحی آن کشتزارهایی است که خوراکشان از آن تأمین می‌شود» (ابن رسته، ۱۸۹۲: ۹۴). بنابر برخی منابع تاریخی، عمران بن شاهین به همراه یارانش در سال ۳۲۸ هجری به بطایح پناه برد و به صید ماهی و مرغ اوقات خود می‌گذراند و هرکس از سوداگر و غیره که از راه بطیحه می‌گذشت، او را به اتفاق جماعت ماهیگیران غارت می‌کرد. بنابراین، جمعی کثیر از اوباش و دزدان بر وی جمع شدند و کار او قوت گرفت (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳/۱۸۴۴). بنابراین از نظر تولیدی منطقه بطایح علاوه بر تأمین مواد غذایی ساکنان خود، مازاد تولید خود را صادر می‌کرد و منبعی برای تأمین ثروت و سرمایه موردنیاز تاجران خود در اختیار داشت. مسئله مهم خودکفایی بطایح از نظر منابع غذایی و هیزم بود که زیستن به مدت طولانی در آن را، فارغ از تحریم‌ها یا محاصره‌های اقتصادی برای حکومت‌های محلی ممکن می‌ساخت. شهرهایی چون بصره و کوفه که به‌گونه‌ای به بطایح مرتبط هستند نیز اقتصاد قوی داشتند. به‌طوری‌که از بصره پارچه، خز، حنا و خرما صادر می‌شد. ضمن این‌که بصره بندرگاه نیز بود و درآمد گمرکی بالایی از کالاهای وارده به آنجا گرفته می‌شد. از سویی دیگر از واسط و بصره راه‌های تجاری مهمی چون راه بغداد به اهواز نیز می‌گذشت (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/۱۸۵). چنانکه از شواهد فوق برمی‌آید وجود منابع آب فراوان و آبرفت‌های حاصلخیز موجب رشد اقتصاد کشاورزی و دامداری و صید و شکار در حدی بیش از خودکفایی شده بود. فعالیت ضرابخانه‌ها در بطایح حاکی از توسعه اقتصاد و به‌نوعی حرکت به سمت اقتصاد تجاری و حتی صدور مازاد به بازارهای اطراف تا بصره و واسط شده بود.

۳- ترکیب اجتماعی ساکنان بطایح به‌عنوان اصلی‌ترین قوای عمران بن شاهین

در منابع مختلف تاریخی و جغرافیایی اطلاعات خیلی کمی دربارهٔ قوا و یاران عمران بن شاهین وجود دارد. باین‌حال برحسب گزارش‌های پراکنده‌ای در باب ساکنان بطایح که گروه‌های جمعیتی ترکیبی بودند می‌توان به برخی اطلاعات تاریخی پی برد. تپه‌های خشک در میان آب‌های این ناحیه از مواضع استوار فراریان و مجرمان بود (مسری، ۱۴۰۶: ۱۹۵). بطایح با داشتن باتلاق‌ها و نیزارهای انبوه، به‌عنوان منطقه‌ای صعب‌الوصول، پناهگاه طبیعی مناسبی برای شورشیان بود. به همین دلیل در این منطقه، شورش‌ها و جنبش‌های زیادی شکل گرفت که بعضی از آن‌ها مانند جنبش شاهینیان موفق به تشکیل دولت محلی نیز شدند. قدیمی‌ترین ساکنان بطایح، اعراب نبطی بودند. بلعمی نبطیان را به عاد بن ارم نسبت می‌دهد و می‌نویسد «و این نبطیان که امروز به روستاها و سواد عراق اندراند، همه از نسل ارمانیانند و هر که از فرزندان عاد است او را ارمانی خوانند» (بلعمی، ۱۳۷۳: ۱/۵۵۲؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۹۴/۴) بر همین اساس گاهی خود عمران و شاهینیان نبطی گفته می‌شوند. به گزارش ابن مسکویه بعد از رهایی عضدالدوله از دشمنانش «دل وی هوای گرفتن مصر و پس‌از آن کفرستان روم و پیرامون آن کرد، او را خوش نیامد که در چنین هنگام «نبطیان» در زیر گوش او سرکشی کنند و فرمانداری کوچک در پیرامونش که پناهگاهشان نیزارها و بیشه‌ها و مرداب‌ها است، دست‌درازی کنند و ایشان را ریشه‌کن نکند». این گزارش نیز مشخصاً هویت اصلی حرکت عمران بن شاهین را نبطیان معرفی می‌کند که گرچه جمعیتی ترکیبی محسوب می‌شد اما با ناحیه جنوب عراق پیوستگی زیادی داشت (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/۴۸۲). به گفته باسورث نیز، بسیاری از نبطیان بومی در شورش‌های خارجی پی‌درپی عراق و جزیره شرکت داشتند؛ و از همه بالاتر، ملقمه قومی جنوب عراق با شهر پادگانی پرجمعیت بصره و بخش‌های امتداد دلتاهای دجله و دجیل کنام خوارج باقی ماند و در این مناطق هنوز شمار زیادی جمعیت غیرمسلمان وجود داشت (باسورث، ۱۳۷۰: ۸۷-۸۶).

«زط‌ها» نیز به‌عنوان اقوامی با منشأ هندی در اواخر دورهٔ ساسانی در این منطقه سکونت داده شدند (ابن رسته، ۱۸۹۲: ۹۴؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/۲۴۳). طبق روایت بلاذری، «حجاج جمعی از قوم زط و اقوام دیگر سند را همراه خاندان و اولاد و گاومیش‌هایشان بیاورد و در نواحی سفلی کسکر اقامت داد. ... این جماعات بر بطیحه غالب شدند و در آنجا به زاد و ولد پرداختند. سپس گروه‌هایی از بردگان فراری و غلامان آزاد شده باهله و پیرامونیان محمد بن سلیمان بن علی و غیره به ایشان پیوستند و آنان را به راهزنی و مبارزه عاصیانه با حکومت برانگیختند. ... در دوره‌یی از خلافت مأمون مردمان از عبور در ناحیه ایشان اجتناب می‌کردند و حمل کالا در سفاین از بصره به بغداد قطع شد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۲۴-۵۲۳). گرچه صحبت از اسکان این زط‌ها در خانقین و عین زربه می‌شود، اما این روایت‌ها به خوبی محیط جغرافیایی خاص بطایح را برای سکونت گروه‌های مختلفی از بردگان فراری و غلامان و سایر گروه‌ها را نشان می‌دهد که بدون شک بعدها بخش‌هایی از قوای عمران بن شاهین را چنین نیروهایی فراهم می‌آوردند.

با ورود مسلمانان، قبایل دیگر عرب نیز به این منطقه وارد شدند. ورود بخشی از این گروه‌های جمعیتی، مقارن اقداماتی بود که به هر نحو با همکاری خلافت اموی صورت می‌گرفت. برای مثال در دوره خلافت ولید، مسلم بن عبدالملک به‌شرط اختصاص مالیات بخش‌هایی از بطایح به وی، و با موافقت خلیفه، «دو نهر معروف به سیبین را حفر کرد. کارگران و کشاورزان بدانجا گرد آمدند و آن زمین‌ها را آباد کردند و مردم بسیاری نیز بدانجا و زمین‌های مجاور آنان سکنی گرفتند» (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۱۳۵).

ابن اثیر، به سبب اشتغال مقطعی عمران به ماهی‌گیری، همراهان آغازین وی را ماهی‌گیران محل ذکر می‌کند، اما با پرداختن به راه زنی «دزدان و راهزنان به او پیوستند و او نیرو گرفت و توانست از دولت رهایی یابد و در پناه ابوالقاسم بریدی، راهداری و تأمین طرق بطایح بدو سپرده شد، او هم بر عده و سلاح و نیروی خود افزود و سنگرها و قلعه‌ها بر اطراف و تپه‌ها بنا کرد و بطایح را از دولت حفظ و حمایت کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۹۹/۲۰).

ذکر این نکته ضروری می‌باشد که همانند حرکت زنگیان به‌عنوان بردگانی شاغل در هورهای (باتلاق) نزدیک بصره و گروه‌های ترکیبی قیام آنان در سال ۲۵۵ ق، از جمله زنگیان، روستاییان، عرب‌های مستضعف و عشایر عرب و نقش‌آفرینی مهالبه (فرزندان مهلب بن ابی صفره) و همدانی‌ها (فرزندان همدان بن مالک) (طوقوش، ۱۴۰۴: ۱۹۰) در جنبش عمران بن شاهین نیز انتظار چنین ترکیب جمعیتی وجود داشت و این به سبب جمعیت ناهمگون ساکن در جنوب عراق بود. در مواردی نیز گزارش‌هایی وجود دارد مبنی بر اینکه افرادی مشخصاً و به‌قصد پیوستن به عمران بن شاهین به نزد او آمده‌اند. تنوخی روایت می‌کند: «ابوعلی کردی از نزد حسویه بن حسین کردی به‌قصد عمران آمده بود؛ پس عمران او را پذیرفت و برایش مقرری برقرار ساخت و او مردی شجاع و دلیر بود» (تنوخی، ۱۹۷۵: ۴/۲۶۴).

با وجود مزایای پیش‌گفته در باب ناحیه بطایح، اغلب ساکنان بطایح در مقاطعی، به دلیل شرایط نامساعد طبیعی، زندگی سطح پایینی داشتند؛ و از آنجاکه به علت صعب‌الوصول بودن این منطقه، مجرمان به آنجا می‌گریختند، بطایح یک منطقه جرم‌خیز بود و مردم آن آماده شورش و عصیان بودند. یاقوت حموی این ویژگی بطایح را چنین وصف می‌کند: «آنجا ملجأ هر بیمناکی و پناهگاه هر رانده‌شده‌ای بود؛ هرگاه شخص بیمناک از بغداد که دارالملک بنی‌عباس، آل‌بویه و سلجوقیان بود می‌گریخت، به صاحب آنجا پناه می‌برد و دیگر به‌هیچ‌روی و با هیچ وسیله‌ای راهی به او نبود و هرگز امکان بازپس‌گیری‌اش با غلبه و زور وجود نداشت» (حموی، ۱۹۹۵: ۳/۴۲۲).

در واقع جغرافیای خاص این مناطق به‌مثابه پناهگاهی برای افراد ماجراجو و مخالفان خلافت که در سودای کسب قدرتی هرچند محلی بودند، ترکیب جمعیتی خاصی را نیز به خود جذب می‌کرد. چنین ترکیبی به‌ویژه در دوران ضعف خلفای بغداد، تا حدی مستعد همکاری با افرادی مانند عمران بن شاهین بود. باید توجه داشت از آنجاکه نبردهای پیش‌آمده بین آل‌بویه و عمران بن شاهین دفاعی بود و درواقع اغلب قوای عمران از همان نیروهای ساکن در بطایح و اطراف آن تشکیل می‌شد.

۴- ضعف خلافت عباسی و مشکلات امرای آل‌بویه در آستانه جنبش عمران بن شاهین

یکی از بسترهای اصلی حرکت عمران بن شاهین، ضعف کلی حاکم بر خلافت عباسی بود. خلفای عباسی برای دهه‌ها از عصر طلایی خود در دوران خلفای نخستین (۲۳۲-۱۳۲ ق) فاصله گرفته بودند. در واقع در اواخر همان عصر طلایی، روند تجزیه آغاز شده بود به‌طوری‌که در شرق طاهریان (۲۵۹-۲۰۵) کار خود را در عهد مامون آغاز کرده بودند. پیش‌تر در غرب خلافت نیز در تونس اغلبیان (۲۹۶-۱۸۴ ق) و در مراکش ادرسیان (۳۷۵-۱۲۷ ق) صاحب نفوذ بودند. صفاریان و سامانیان و مقارن حرکت عمران بن شاهین، غزنویان و آل‌بویه نیز در حال چیره شدن بر ایران و قلمرو عباسیان بودند. همچنین در نزدیکی بغداد، در موصل و حلب، حمدانیان (۳۹۴-۳۱۷ ق) روی کار بودند. طولونیان، فاطمیان و اخشیدیان نیز در مصر از قرن سوم تا ششم صاحب قدرت و نفوذ بودند.

از میان این همه مراکز قدرت، حمدانیان در شمال بغداد و آل‌برید در بصره و اهواز، علیرغم قدرت نسبتاً محلی آن‌ها، به سبب نزدیکی به بغداد حائز اهمیت می‌باشند. در کشاکش با بریدیان و وجود دیگر حاکمان محلی است که به گفته ابن مسکویه «جائی

^۱ ابن اثیر در باب حسویه کردی می‌نویسد: «حسویه سر کرده لشکری از برزیکان بود و در نواحی دینور و همدان و نهاوند و پاره‌ای از نواحی آذربایجان تا مرز شهرزور حدود پنجاه سال چیرگی داشتند. حسویه مرد بلند مرتبه و با حسن سیاست و نیک سیرت بود، و امور خویش بسک انضباط کشید در دینور مسجدی ساخت و نسبت به حریم (مکه و مدینه) بسیار بخشنده بود» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۱۲۱-۱۲۰).

جز سواد و عراق به دست سلطان (خلیفه) و ابن رایق نمانده بوده» (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۵/ ۴۸۰) بریدیان مقام امیرالامرای را کسب کردند و از پرداخت مالیات مناطق تحت نفوذ خود در اهواز و بصره به عباسیان خودداری کردند (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۵/ ۲۲۸). در نبردهایی با خلیفه راضی بر سر همین موضوع، آن‌ها سرانجام پیروز شدند و در سال ۳۲۹ ق ابو عبدالله همراه برادرش ابوالحسن و پسرش ابوالقاسم در زمان خلیفه متقی وارد بغداد شدند و مورد استقبال ابوالحسن بن میمون وزیر قرار گرفتند (الصولی، ۱۹۳۵: ۱۱۴). در آخر با لشکرکشی معزالدوله بویه به بصره و تصرف آنجا، روند افول خاندان بریدی کامل شد.

در فاصله سال‌های ۲۳۲ تا ۴۴۷ ق، ابتدا ترکان پس از آغاز نفوذشان از دوران معتصم، بر خلافت چیره شدند و سپس امرای آل بویه عراق و ایران را تابع خود کردند. در مجمل التواریخ و القصص وضعیت مستکفی مقارن ورود امرای بویه چنین توصیف می‌شود: «و معزالدوله کار پادشاهی بنظم می‌داشت و تدبیر ملک بوی بازگشت و خلیفه بفرمانی قناعت کرد، و از آن پس خلفا را جز لوا و منشور فرستادن، و خلعت دادن، و پاسخ پادشاهان اطراف، کاری نماند، و بعد از آن مستکفی را خلع کردند و بازداشتند و مطیع را بنشانند و گویند میل کشیدند» (مجله التواریخ، ۱۳۰۹: ۳۷۹).

در آخر می‌توان گفت، با وجود قدرت امرای بویه، رقابت‌ها و درگیری‌های متعدد آنان با سامانیان، کردها و حمدانیان حاکم موصل و فضای رقابت و دشمنی در بغداد با دیلمیان، فضا را برای عمران بن شاهین مناسب‌تر نشان می‌داد.

آغاز کار عمران بن شاهین و مواجهه با قوای معزالدوله

عمران بن شاهین آن‌گونه که تنوخی می‌نویسد، «معین الدوله ابی الحسین عمران بن شاهین السملی امیر البطحه» (تنوخی، ۱۹۷۵: ۱/ ۱۷۳) از قبیله بنی سلیم بود و در سواد عراق در منطقه «جامده» (تقریباً تنها زمین خشک در تالاب‌های بین واسط و بصره) پرورش یافته بود. عمران، ظاهراً در بغداد مسئول جمع‌آوری خراج بود و به علت تصرفی که در خراج کرده بود (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۳/ ۷۳۷) و به سبب ترس از مجازات به ناحیه بطیحه فرار کرد و در آنجا مدتی با شکار پرندگان و ماهی مرداب و سپس راهزنی زندگی گذراند (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۱۱/ ۲۲۱). در همین ایام به قول منابع هرکس از سوداگر و غیره که از راه بطیحه می‌گذشت، او را به اتفاق جماعت ماهیگیران غارت می‌کرد (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳/ ۱۸۴۳) تا جایی که برابر سلطان بغداد هم می‌ایستاد، با این حال به سبب قدرت محدود، به پناه بریدیان بصره رفت و ابوالقاسم بریدی وی را مسئول امنیت در شهر جامده و همچنین احوار (مرداب‌ها) در بطایح نمود (اسعد، ۱۳۹۹: ۱۰۱). در ادامه قدرت روزافزون وی سبب چیرگی وی بر منطقه شد. در واقع شرایط خاص جغرافیایی بطایح به عمران این امکان را داد تا به آن منطقه دست یابد و پایه‌های حکومتش را بنیان گذارد. در این زمان کمتر کسی به علت وجود نیزارهای بلند در بطایح، توان راهیابی بدان را داشت.

همگام با نیرومند شدن، عمران به همراه اطرافیانش شروع به راهزنی از تجار و بازرگانانی نمود که از بطایح به اطراف می‌رفتند (العیون و الحقائق، ۱۹۷۲: ۴۶۱). با اوضاع پیش آمده معزالدوله برای امنیت راه‌های تجاری آبی و زمینی به فکر سرکوبی عمران افتاد.

در سال ۳۲۸ هجری شورش عمران بن شاهین در ناحیه بطایح رخ داد. ابوجعفر صیمری به فرمان معزالدوله با لشکری بسیار و بعد از محاربات بسیار، اهل و عیال او را اسیر کرده به بغداد فرستاد. عمران خود گریخته در جنگل پنهان گشت. اتفاقاً، در این اثنا، خبر فوت عمادالدوله به بغداد رسید و معزالدوله، ابوجعفر صیمری را به شیراز برای حمایت از عضدالدوله جوان گسیل کرد؛ اما به محض آنکه ابوجعفر صیمری از بطایح بازگشت، عمران بن شاهین باز بیرون آمد و خلقی کثیر بر وی جمع شده شورش کرد (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳/ ۱۸۴۴).

معزالدوله که مصمم به شکست عمران بود در سال ۳۳۹ ق دوباره لشکری را به فرماندهی صیمری به نبرد عمران فرستاد (تنوخی، ۱۳۹۱: ۱/ ۹۹). با مرگ صیمری در میانه راه فرماندهی لشکر به روزبهان از سرداران دیلمی معزالدوله واگذار شد. عمران بار دیگر برای مقابله با سپاه دیلمی از شرایط طبیعی منطقه بطایح سود جست و با کمین کردن در نیزارها، لشکر روزبهان را به ستوه آورد. لشکر ملول روزبهان که از طولانی شدن محاصره به ستوه آمده بود تصمیم به حمله به درون نیزارها گرفت که نتیجه آن به دلیل عدم آشنایی با منطقه بطایح و شناخت عمران و سپاهیانش از راه‌های آبی بطایح چیزی جز شکست لشکر روزبهان و افتادن سلاح و بار و بنه به دست سپاهیان شاهینی و نیرومندتر شدن عمران نبود (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/ ۱۷۰).

یاقوت حموی بخشی از این روند قدرت‌گیری عمران بن شاهین و مردم بطایح را چنین روایت می‌کند که: «در اوایل روزگار آل بویه، گروه‌هایی از مردم همان منطقه بر آن دست یافتند و با استفاده از آب‌ها و کشتی‌ها دژسازی کردند و آن سرزمین از فرمان‌برداری سلطان سرپیچی نمود؛ این آب‌ها برای آنان مانند قلعه‌هایی محکم شد» (حموی، ۱۹۹۵: ۱/ ۴۵۰).

با این پیروزی «معزالدوله ناگزیر با عمران صلح کرد و اسراء و خانواده وی را آزاد نمود و از او آزادی سالاران و بزرگان سپاه خود را خواست و برادران عمران را که اسیر بودند رها کرد، حکومت بطایح را به او سپرد و عمران عظمت و قدرت و شوکت یافت» (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۰/ ۲۰۹). وی بر راه‌های تجاری بطایح تسلط یافت و شروع به گرفتن باج و حق عبور از تاجران و به‌خصوص از بزرگان دولت که مشغول تجارت بودند نمود. هدف وی از این اقدام گرفتن انتقام از ثروتمندان به دلیل ضایع کردن حق طبقات فرودست بود. موارد ذکر شده به‌خوبی آشنایی عمران بن شاهین با جغرافیای بطایح را که سبب نجات وی و شکست رقیب شد به‌خوبی نشان می‌دهد؛ و مشخص می‌کند که چگونه بهره‌گیری از شرایط طبیعی این منطقه سبب برتری نظامی و تا حدی اقتصادی ابن شاهین شد.

در مواجهه معزالدوله و عمران بن شاهین ابتدا وسایل جنگ آبی توسط روزبهان آماده شد، عمران طبق رویکرد جنگ فرسایشی خود را در کمین‌گاه مرداب‌ها نهان می‌کرد، این امر سبب خستگی روزبهان و به دنبال آن ورود به مرداب‌ها شد، که نتیجه‌ای غیر از چیرگی عمران بن شاهین و کسب غنائم برای وی نداشت. پس از فرار روزبهان؛

«عمران نیرومند شده به دولت چشم دوخت. یارانش چنان گستاخ شده بودند که سپاهیان دولتی را مسخره کرده، خوار می‌کردند. هر گاه پرده‌داران بزرگ، سرداران، امیران دیلم و ترک از آنجا می‌گذشتند تحقیر می‌شدند، از ایشان حق دیدبانی و بدرقه طلب می‌شد، اگر نمی‌دادند، ناسزا شنیده، کتک می‌خوردند، سپاهیان برای گذشتن از روستاهای شاهینیان و در معاملات بصره و اهواز از راه‌های ایشان بی‌نیاز نبودند. پس راه بصره بسته شد و به‌جز سواره، کسی نمی‌توانست از آن مناطق رفت‌وآمد کند».

معزالدوله این بار رفع این مشکل را از وزیر مهلبی خواست. مأموریت وی جنگ با عمران و گرفتن وی بود. سپاهی بزرگ با بهترین سرداران و غلامان تجهیز شد (ابن‌مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/ ۱۶۹).

مهلبی تمامی راه‌های منتهی به بطایح را بست. در تنگه‌ای در بطیحه که عمران و یارانش آشنایی کامل بدان داشتند (مسری، ۱۴۰۶: ۹۷). با روزبهان بر سر نحوه مبارزه با عمران به دیدگاه‌های مختلفی رسیدند. احتیاط و تدبیر مهلبی برای نبرد با اتهام روزبهان به او مبنی بر تأخیر در نبرد و گزارش این موضوع به معزالدوله سبب خروج مهلبی از رویکردهای همراه با احتیاط خود شد. این اشتباه، قوای مهلبی را به‌سوی کمین‌گاه‌های عمران ارسال می‌کرد. سپاه کمین‌کرده عمران برخی سرداران و بزرگان را به اسارت گرفتند و برخی از سپاهیان مهلبی در تنگنای ناشناخته مرداب‌ها کشته شدند، روزبهان و مهلبی موفق به گریز شدند و دولت مجبور شد پیشنهادات عمران را بپذیرد (همدانی، ۱۹۶۱: ۳۷۲). این شرایط در سال ۳۴۰ ق به‌نوعی صلح ناخواسته از سوی معزالدوله منجر شد، وی عمران را به فرمانداری بطایح منصوب کرد و برخی از اعضای خانواده عمران را که در نبردهای پیشین توسط لشکر دیلمی اسیر شده بودند در ازای آزادی سرداران اسیر شده خود نزد عمران آزاد شدند (ابن‌مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/ ۱۸۴). با این حال یکی از برادران عمران بن شاهین به نام ابوالفتح ابوالعریان چنان محتاج بود که تاجران محله درب مهرویه در بغداد برای او مالی گردآوردند تا معیشت او تأمین شود (تنوخی، ۱۳۹۱: ۲/ ۲۷۶).

پس از این صلح رویداد قابل‌ذکری میان آل‌بویه و شاهینیان رخ نداد اما در مواقع مختلف درگیری‌هایی پیش می‌آمد که بنا به دلایلی از جمله درگیری معزالدوله در نواحی دیگر سرزمین‌های تحت تسلطش، موقع را مناسب درگیری و صرف توان و نیرو با شاهینیان نمی‌دید. به‌طوری‌که در محرم سال ۳۳۴ ق هنگامی که عمران بن شاهین به‌اشتباه شنید که معزالدوله مرده است (درحالی‌که فقط بیمار بود) به کاروانی که مالی از خراج برای معزالدوله حمل می‌کرد و همراه آن مال که از اهواز فرستاده‌شده کاروان بازرگانان و گروهی بسیار از تجار بودند، حمله کرد و همه را گرفت و برد. چون معزالدوله بهبود یافت با عمران مکاتبه کرد و هر چه رבוود بود جز مال بازرگانان پس داد ولی صلح میان طرفین فسخ گردید (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۰/ ۲۲۹).

در سال ۳۵۵ ق معزالدوله برای سرکوب نهایی شاهینیان به واسط رفت و از آنجا لشکر به جنگ عمران فرستاد. این بار ابوالفضل عباس بن حسن فرمانده سپاه او بود. حمله قرمطیان به عمان و طلب کمک از معزالدوله، زمینه آخرین تحرک معزالدوله در برابر

عمران شد. در حرکت به سوی ابله، در جامده فرمان بستن نه‌رهایی را داد که به ابله می‌رفتند، اما بیماری وی مجال رویارویی با عمران را نداد، به‌طوری‌که به بغداد بازگشت و در آنجا وفات یافت (ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ۳/۷۳۸).

در تمام موارد ذکرشده نقش و جایگاه جغرافیای طبیعی بطایح در رشد و تداوم دولت شاهینی در کنار عوامل هم‌زمان دیگر از جمله شرایط کلی آل بویه و سایر تقابلهای آنان به‌خوبی مشخص می‌باشد. این شرایط به عمران اجازه داد تا لشکرکشی‌های متعدد معزالدوله که توانسته بود حتی بغداد مرکز خلافت عباسی را فتح کند و در مقابل قدرت‌های دیگری چون قرامطیان بارها به پیروزی دست یابد را بی‌اثر کرده و به تداوم نفوذ و قدرت‌اش در بطایح ادامه دهد.

بعد از معزالدوله نبرد با عمران بن شاهین توسط پسر و جانشینش، بختیار عزالدوله ادامه یافت. باید به یاد داشت که یکی از علل مبارزه آل بویه با شاهینیان قرارگیری آن‌ها بر راه‌های مهم و حتی دسترسی آنان بر راه‌های تجاری بود که از بطایح به بصره و اهواز می‌رفت. بختیار در ابتدای روی کار آمدن، لشکری که پدرش به بطایح فرستاده بود را فراخواند تا بتواند در فرصت مغتنم به نبرد با عمران بپردازد.

فراز و فرود روابط عمران بن شاهین و بختیار: از تقابل تا اتحاد

رابطه بختیار با ابن شاهین در آغاز حسنه بود، حتی در ازای ارسال خلعت و بخشودن مالیاتش از او درخواست نیروهای کمکی علیه ترکانی کرد که در سپاه خود با دیلمیان اختلاف داشتند (نویری، ۱۴۲۳: ۲۶/۲۰۲-۲۰۱)؛ اما در سال ۳۵۹ ق بختیار، به‌قصد محاصره و شکست عمران به‌سوی بطیحه رفت. وی با هدف سنجش قدرت عمران و سپاهش در واسطه به مدت یک ماه به شکار مشغول شد. بختیار ابوالفضل عباس بن حسین شیرازی وزیر خود را مأمور رفتن به جامده و پیرامون بطیحه، برای تغییر مسیر دادن رودخانه‌ها و مجاری آب‌هایی کرد که به‌سوی بطیحه روان می‌شدند. باوجوداینکه اقدامات لازم برای این حمله در بغداد نیز به عمل آمد، به علت طولانی شدن محاصره و رسیدن فصل طغیان دجله تمام اقداماتی که سپاه بختیار در راستای مبارزه با عمران انجام داده بودند بی‌نتیجه ماند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۲۱).

در بستر یک جنگ فرسایشی همراه با کمین و گریز و در نتیجه بی‌اثر ماندن اقدامات لشکر دیلمی، عمران این بار در مواجهه با سپاه بختیار، پناهگاه خود را در بطیحه جابجا کرده و دارایی خود را نیز به پناهگاه جدید انتقال داده بود. بااین‌وجود به‌محض فرونشستن آب و خشک شدن راه‌ها، لشکر بختیار به درون نیزارها هجوم آورد اما اثری از عمران بن شاهین نیافتند. این پایان کار نبود و لشکریان آل بویه به محاصره بطایح ادامه دادند. در ادامه سپاهیان از طولانی شدن محاصره و ادامه شرایط یک نبرد فرسایشی خسته شدند و ماندن در آن وادی را به سبب گرمای زیاد هوا و وجود بی‌شمار پشه و قورباغه و نرسیدن مواد غذایی جایز ندانستند. در نتیجه سپاهیان به مخالفت با وزیر برخاسته، حاضر به اقامت در آن محل نبودند. با چنان پیش‌آمدی بختیار ناچار به مصالحه شد که مالی از عمران بگیرد و به بغداد بازگردد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۲۱).

عمران که در آغاز این رویارویی موقعیتش تضعیف شده بود، در ادامه و با رویت بهم‌ریختگی و پاشیدگی کار بختیار، با شرایط سهل‌تری این مصالحه را انجام داد. در ادامه با دور شدن بختیار و لشکریانش از بطایح، عمران، شروع به دست‌اندازی به اموال سپاهیان بویهی نمود و غنایم بسیاری از آن‌ها به دست آورد. اردو و ارتش بختیار شیرازه نظم‌ش گسیخت و در آن فساد پیدا شد و اطاعت و مهابت مافوق از میان رفت و در رجب سال ۳۶۱ ق بختیار به بغداد بازگشت (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۲۲).

باز هم به عنوان عاملی تأثیرگذار، شرایط ویژه جغرافیایی نیزارها و منطقه بطایح سبب شد که عمران با پناه گرفتن در آنجا و طولانی کردن دوره اختفا بر دشمن فایق آید و بر قدرت و حیثیت خود بیافزاید. قابل ذکر است که رقیب نیز با پی بردن به اهمیت جغرافیای بطایح درصدد استفاده از آن برآمد تا شاید بتواند نبرد را با پیروزی به سرانجام برساند که در نهایت این امر رخ نداد. اوج قدرت عمران بن شاهین در زمان بختیار بود به‌گونه‌ای که بختیار برای مقابله با ترکان که در دربارش قدرت زیادی یافته بودند از عمران بن شاهین درخواست کمک کرد و حتی درخواست پیوند خویشاوندی نیز بدو داد. در این رابطه در تجارب‌الامم چنین آمده است:

«بختیار خلعت و اسبی زرینه زین، با فرمان بخشیدن «آشتی بها» که بر آن سازش شده بود و خواستگاری یکی از دختران عمران برایش فرستاد و خواهش نمود که لشکری به کمک او در جنگ با ترکان بفرستد». وقتی نامه بختیار به عمران رسید، عمران در

پاسخ گفت: «این که بدهی ما را بخشوده است منتی ندارد، زیرا ما از پوچ شدن آن آگاهی داشتیم ولی آن را می‌پذیریم. این که پیوند را با ما خواسته است، من مردی هستم که با هیچ کس وصلت نمی‌کنم. مگر آنکه پسران از من و دختر از او باشند؛ و پسر برادرانم را برای دخترانم شایسته‌تر می‌دانم. ولی اگر پیوند را از گونه دیگر بخواهد آماده‌ام. این که خلعت و اسب فرستاده است، نیز من نه پوشاک شما می‌پوشم و نه بر اسب سوار شوم. چهارپایان من این قایق‌ها هستند. لشکر نیز نمی‌توانم بفرستم، زیرا مردان من در آمیزش با شما آرامش ندارند، چون که در سال‌های گذشته، بسیاری از مردان شما را در جنگ‌ها کشته‌اند. سپس به پیک گفت، به او بگو: شایسته است سنگین‌تر و آرام‌تر باشی، این اندازه سبکی و بچگی مکن، تو به جنگ من آمدی و شکست‌خورده گریختی و به اهواز رفتی، از آنجا نیز اکنون گریزان، بدین آشفتگی آمده‌ای من آن می‌بینم که کار تو بدانجا کشد که بیایی و به من پناهنده شوی و نزد من بمانی. آنگاه من، برخلاف تو و پدرت که با من بدرفتار کردید، با تو خوش‌رفتاری خواهم کرد» (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۳۹۴/۶).

چنانکه از شواهد بالا برمی‌آید تأکید ابن شاهین بر عدم دسترسی به قلمروش جز با قایق و همچنین پناهندگی بزرگان در نیزارهای قلمروش در بطایح حاکی از آن بود که وی آگاهانه بر مبانی قدرت نظامی خود از قبیل آب و نیزار و عدم شناخت راه‌های جنگ در نیزار توسط مهاجمان بهره می‌گرفت.

در همان حال که بختیار از عمران کمک خواسته بود طی نامه‌ای از عمویش رکن‌الدوله نیز استمداد طلبید. رکن‌الدوله پسرش عضدالدوله را به کمک بختیار فرستاد. عضدالدوله بعد از آن که خطر ترکان رفع شد، با مشاهده ضعف عضدالدوله او را از قدرت برکنار کرد؛ اما این کار به مذاق ابن‌بقیه وزیر بختیار خوش نیامد و با رفتن به بطایح و کمک طلبیدن از عمران بن شاهین بنای نافرمانی از عضدالدوله را گذاشت و به دستگیری بختیار توسط وی اعتراض کرد. عمران بن شاهین نیز که از حکومت فرد قدرتمندی چون عضدالدوله چندان استقبال نمی‌نمود با ابن‌بقیه همراهی کرد و با فرستادن لشکری به کمک وزیر، سپاه عضدالدوله را شکست دادند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۶۵/۲۱).

بعد از این شکست و با اصرار رکن‌الدوله، عضدالدوله از عراق عقب‌نشینی کرد؛ اما با مرگ رکن‌الدوله در سال ۳۶۶ ق عضدالدوله بار دیگر آهنگ عراق کرد. این بار نیز بختیار از عمران استمداد طلبید. به روایت ابن مسکویه:

«بختیار همراه وزیرش ابن‌بقیه، به اندیشه زیارت و شکار بیرون آمدند تا سپس به واسط و اهواز برای جنگ با عضدالدوله بروند. سپس به واسط رسیدند و میان ایشان و عمران بن شاهین پیوندهای زناشویی بسته شد، بختیار دختر عمران بن شاهین را و حسن بن عمران دختر بختیار را به همسری گرفت» (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۴۳۳/۶).

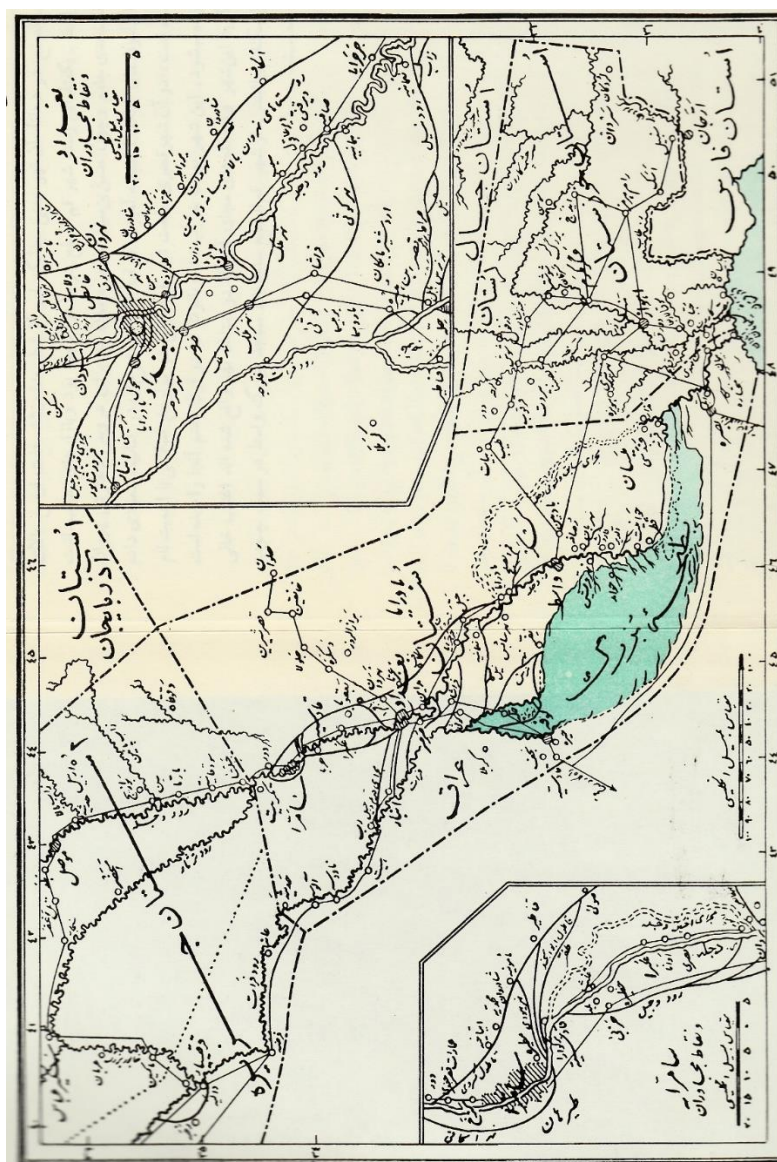
بعد از این پیوند و با کمکی که بختیار از عمران و پسرش حسن دریافت نمود به سمت اهواز روانه شد تا با عضدالدوله بجنگد. نتیجه جنگ شکست بختیار بود. بختیار از ترس آن که عضدالدوله به واسط بیاید، از راه آبی به بطایح رفت. عمران بن شاهین با سپاه و سازویرگ جنگی به پیشواز او آمده، دست بختیار را بوسید، بختیار نیز او را گرمی داشت. پس بختیار را در خانه پسر بزرگش ابومحمد حسن داماد بختیار فرود آورد. محمد ابن‌بقیه را نیز به خانه خود برد. مردم از پیش‌بینی درست عمران که پیش از این ذکر شد در شگفت بودند (همدان، ۱۹۶۱: ۲۳۳). در واقع با بهره‌گیری عمران از جغرافیای بطایح، این امکان برای وی فراهم شد تا رقیبانش از او استمداد طلبیده و عجز خود را نزد وی اظهار کنند.

مرگ عمران بن شاهین و زوال شاهینیان

در سال ۳۶۹ ق عمران بن شاهین که به مدت چهار سال بر بلاد بطیحه استیلا یافته بود درگذشت. این امر به دنبال تلاش عضدالدوله برای بسط قدرت خود در عراق، سبب ارسال قوایی به سمت بطایح شد. وی لشکری عظیم به فرماندهی وزیر خود مطهر بن عبدالله به جنگ حسن بن عمران فرستاد و آن را همه‌گونه مجهز نمود. مطهر در بطایح شروع به بستن دهانه رودخانه‌ها کرد. لشکر عضدالدوله زمان و مال زیادی در این راه هدر داد. با طولانی شدن محاصره و رسیدن موسم طغیان رودخانه‌ها، بعضی از سدهایی که مطهر بسته بود شکست. آب در این هنگام به یاری ابن عمران رسید. آنچنان که هرگاه مطهر سدی می‌بست، از چند جهت دهانه آنها که بسته بود باز می‌شد. سپس میان او و حسن بن عمران درگیری در آب روی داد. برتری حسن بر او آشکار شد. حسن بن عمران بعد از کارزار لشکر عضدالدوله را آن چنان گوشمالی داد که به هزار جان‌کندن عده کمی از ایشان گریخته

روی به بغداد نهادند. مطهر وزیر نیز بعد از این شکست دست به خودکشی زد. عضدالدوله نیز بر اثر این شکست با او در مقام مصالحه برآمد و هرسالی مبلغی عظیم قبول نمود که جهت او می‌فرستاده باشند و او جماعتی از سرهنگان عضدالدوله را به طریق رهن و گرو پیش خود نگاهداشت تا هرسال در ادای آن مبلغ تخلف نشود (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳/ ۱۹۳۳-۱۹۳۲). یکی از علل شکست مطهر چنانکه در تجارب الامم نیز آمده این بود که «مطهر در همه جنگ‌ها که دیده بود، رو در رو و فرز (سریع) جنگیده بود. او جنگ‌های فرسایشی و پراکنده را نیازموده بود» (ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/ ۴۸۴).

همان‌گونه که از مطلب برمی‌آید نقش جغرافیای بطایح در پیروزی حسن بن عمران در نبرد با رقیب قدرتمندی چون عضدالدوله، قابل انکار نیست. رقیبی که خود نیز در پی استفاده از همان موانع طبیعی بطایح بود تا بتواند شاهینیان را به زانو درآورد اما شناخت شاهینیان از این منطقه چنین امکانی را از آن‌ها سلب کرد. قابل ذکر است که عضدالدوله هرگز نتوانست این شکست را جبران کند اما بعد از آن دولت شاهینیان نیز چندان نیابید و در موجی از درگیری‌های خانوادگی و اختلافات میان سرداران از میان رفت. حسن بن عمران پس از سه سال امارت، با نقشه برادرش ابوالفرج بن عمران کشته شد. بزرگان ناراضی از شرایط پیش‌آمده، حاجب مظفر بن علی، سردار بزرگ عمران و حسن را علیه ابوالفرج تحریک کردند، قتل ابوالفرج توسط این سردار و حکومت یک ماهه ابوالمعالی فرزند حسن بن عمران بن شاهین در واقع آخرین فرد از خاندان شاهینیان بطایح بود (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۳/ ۷۴۰).

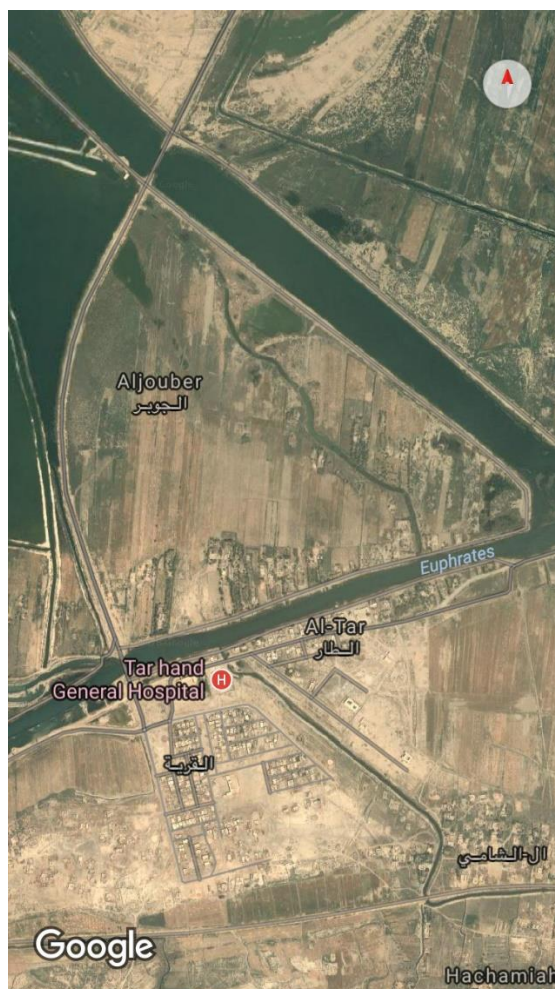

شکل ۱- موقعیت بطایح نسبت به راه‌های عراق

(منبع: لسترنج، ۱۳۷۷: ۴۱)

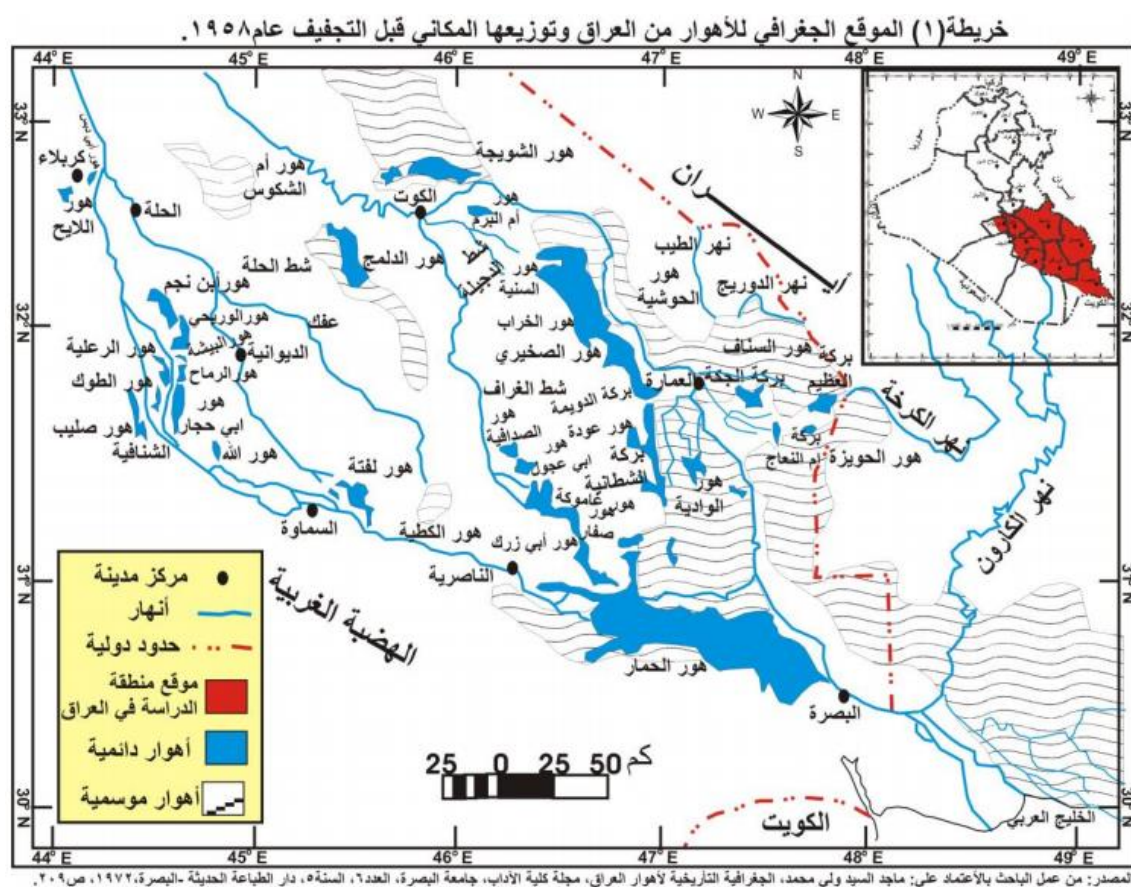
شکل ۲- موقعیت هور الحویزه و سایر تالاب‌های بطایح در فاصل بصره تا واسط (الکوت) و نسبت آن‌ها با مسیرهای منتهی به بغداد (منبع: گوگل مپ)

شکل ۳- موقعیت محوطه تاریخی "الجوبر" احتمالاً همان الجامده پایتخت شاهینیان در کنار فرات (منبع: گوگل مپ)

شکل ٤- قلب منطقه البطایح قدیم (هور العظیم کنونی) که از القرنه تا ناصریه گسترده بود و بازارهایی چون سوق الشيوخ و شبایش در آن قرار دارند (مقایسه شود با نقشه لسترنج)
(منبع: گوگل مپ)

شکل ٥- هورهای عراق: الجغرافية التاريخية الاهوار العراق
(منبع: ماجد سيد ولي محمد، ١٩٧٢: ٢٠٩)

نتیجه‌گیری

شاهینیان در قرن چهارم هجری با بهره‌گیری از جغرافیای بطایح موفق به بنیان امارتی شدند که حدود نیم قرن دوام آورد. بنیان این امارت توسط عمران بن شاهین و تحت تأثیر جغرافیا و شرایط متأثر از آن از جمله جغرافیای اقتصادی و شرایط خاص انسانی منطقه بطایح رقم خورد. وی با بهره‌گیری از عوامل ذکر شده توانست به‌خوبی در مقابل حملات متعدد آل‌بویه‌ای بایستد که خلافت را به زیر نفوذ خود درآورده بود. با این وجود موفقیت عمران بن شاهین نه تنها برآیند شرایط جغرافیایی بطایح بود که با عواملی دیگر از جمله رویکرد عمران بن شاهین در اتخاذ نبردهای فرسایشی، حمایت مردم محلی بطایح، ضعف خلافت و درگیری‌های امرای بویه در سایر نواحی (هم درگیری‌های درن خاندانی و هم نبرد با سایر مراکز محلی قدرت) و در مواردی ویژگی‌های خاص حکومتی آل‌بویه از جمله سنت کدخدامنشی و آیین جوانمردی عجین شده بود. آنچه سبب بازگردانی عزالدوله به قدرت در بغداد شد در واقع تأکید رکن‌الدوله بر رعایت آیین جوانمردان از سوی عضالدوله بود. امری که در تثبیت قدرت عمران بن شاهین نقش مهمی داشت. مجموع این عوامل سبب شده بود تا در مواجهه عمران بن شاهین با قوای آل‌بویه همواره سیاست‌های جنگی بستن آبراه‌ها و محاصره از سوی فرماندهان آل‌بویه و کمین کردن در تنگه‌ها و گذرگاه‌ها و همچنین خراب کردن بندها از سوی قوای عمران بن شاهین به‌طور کلی اتخاذ شود.

ضمن تأثیرگذاری همه عوامل فوق‌الذکر، جغرافیا را باید بستری برای موفقیت اقدامات عمران بن شاهین قلمداد کرد به‌طوری‌که اتخاذ جنگ‌های فرسایشی و تدافعی از سوی عمران بن شاهین و همچنین جغرافیای اقتصادی منطقه بطایح به‌عنوان دو عامل موفقیت وی، هر دو متأثر از جغرافیای بطایح می‌باشند، امری که در نهایت در کنار عوامل هم‌زمان دیگر روابط شاهینیان و امرای بویه را در برهه‌ای از زمان به سمت به رسمیت شناختن، اتحاد و حتی ازدواج سیاسی پیش برد.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۷۱). الکامل فی التاریخ. ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن حوقل، ابو القاسم محمد. (۱۹۳۸). صوره الارض، بیروت: دار صادر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۳). تاریخ ابن خلدون (العبر). ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۸۹۲). الاعلاق النفیسه. بیروت: دار صادر.
- ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۷ق). البدایه و النهایه. بیروت: دار الفکر.
- ابن مسکویه، ابوعلی. (۱۳۶۹). تجارب الامم. ترجمه علی‌نقی منزوی. تهران: انتشارات توس.
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی. (۲۰۰۷). تقویم البلدان. قاهره: مکتبه الثقافه الدینییه.
- اسعد، محمد. (۱۳۹۹ق). تاریخ العرب. بیروت: دار الاندلس للطباعة و النشر.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۷۰). تاریخ سیستان، ترجمه حسن انوشه، تهران: سپهر.
- بلادری، احمد بن یحیی. (۱۳۳۷). فتوح البلدان. ترجمه محمد توکل. تهران: نشر نقره.
- بلعمی، ابوعلی. (۱۳۷۳). تاریخنامه طبری، تصحیح محمد روشن، تهران: سروش.
- بیاتی، سمیه. (۱۳۹۹). تأثیر جغرافیای بطایح بر روابط خصمانه آل‌بویه با شاهینیان. پژوهش‌نامه تاریخ اسلام. ۱۰ (۳۹)، ۷۱-۸۸.
- Doi: 10.525447/isihistory.1.39.71
- تتوی، قاضی احمد و قزوینی، آصف‌خان. (۱۳۸۲). تاریخ الفی. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تنوخی، ابوعلی محسن بن علی. (۱۳۹۱ق). نشوار المحاضره و اخبار المذاکره. بیروت: دار صادر.
- تنوخی، ابوعلی محسن بن علی. (۱۹۷۵). الفرج بعد الشده. بیروت: دار صادر.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد. (۱۳۴۰). اشکال العالم. ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۹۹۵). معجم البلدان. چاپ دوم. بیروت: دار صادر.
- صولی، ابوبکر محمد بن یحیی. (۱۹۳۵). اخبار الراضی بالله و المتقی لله. تحقیق ج. هیورث دن. قاهره: مطبعه الصاوی.
- طقوش، محمدسهیل. (۱۴۰۴). دولت عباسیان. ترجمه حجت‌الله جودکی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

- طهماسبی، ساسان. (۱۳۸۴). شاهینیان بطایح. فصلنامه تاریخ اسلام. ۶(۱)، ۱۶۰-۱۴۳. https://journals.dte.ir/article_6481_68f6da7f33d7ee91033759391b57bc0f.pdf
- قره چانلو، حسین. (۱۳۸۰). جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی، تهران: سمت.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳). ترجمه اخبار بلاد و آثار العباد. ترجمه میرزا جهانگیر قاجار. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- کاتب بغدادی، قدامه بن جعفر. (۱۳۷۰). الخراج، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: البرز.
- لسترنج، گای. (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مجهول. (۱۳۰۹). مجمل التواریخ و القصص، تصحیح ملک الشعرا بهار، تهران: کلاله خاور. مجمل التواریخ و القصص.
- مجهول المولف. (۱۹۷۲). العیون و الحدائق فی اخبار الحقائق. تحقیق نبیله عبدالمنعم داود. نجف: مطبعة النعمان.
- محمد، ماجد سید ولی. (۱۹۷۲). الجغرافیه التاریخیه لأهوار العراق، مجله کلیه الآداب، بصره، ۶(۵)، ۲۲۸-۲۰۵.
- مسری، حسین علی. (۱۴۰۶ق). «الاماره الشاهینیه فی البطایح». مجله المؤرخ العربی. ۳۰، ۱۹۴-۲۰۸. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/436054>
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. ترجمه علی نقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- نویری، شهاب‌الدین احمد بن عبدالوهاب. (۱۴۲۳ق). نهاییه الأرب فی فنون الأدب. قاهره: دار الكتب و الوثائق القومیه.
- همدانی، محمد بن عبدالملک. (۱۹۶۱). تكملة تاریخ طبری. تحقیق آلبرت یوسف کنعان. بیروت: المطبعة الكاتولیکیه.

References:

- Burak Batır, I. (2023). 10. YÜZYILDA BATÎHA'DA HÜKÜM SÜREN BİR ARAP EMİRLİĞİ. History Studies, 15(2), 279-296. DOI: 10.9737/hist.2023.1131
- Streck, M, & Sale, A. (1986). Al-Batîha. in The Encyclopadia of Islam, ed by Gibb, H.A.R , Kramers, J. H, Levi Provençal, E. , Schacht, J. Volume 1. Brill, Leiden.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Studying the factors in the emergence of personality cults in totalitarian regimes

Sasan Tahmasbi ¹

1- Assistant Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/06/27 Accepted: 2026/07/21 pp: 18- 31 Keywords: Totalitarianism; Personality Cult; Hitler; Stalin; Kim Il-Sung; Kim Jong-Il.	Some leaders of totalitarian regimes had a cult of personality and held a godlike status in the eyes of their adherents. More precisely, they were believed to be infallible against any mistake, to possess superhuman abilities, and to have all the goodness and virtues of humanity embedded in them. Hitler, Stalin, Mao, Kim Il-sung, and Kim Jong-Il are prominent examples of these leaders. Having used a descriptive, analytical, and deductive method and a historical approach, the paper is going to answer this question: What were the factors in the emergence of the cult of personality in totalitarian regimes, and why did the leaders of these regimes acquire a godlike status? The findings of the paper show that the lack of a democratic tradition in totalitarian countries, which had prevented political participation and practice and had stunted the political maturity of the people, the populist abilities and charms of totalitarian leaders, and their pretence of simplicity and distancing from the general public, which created a mysterious image of them, were the most important factors in the emergence of personality cults. These factors, under the shadow of extensive and purposeful government propaganda, achieved maximum effectiveness and created a god-like and ideal image of totalitarian leaders for people who did not have a sufficient understanding of politics for centuries and had experienced a life devoid of political activism.
	Citation: Tahmasbi, S. (2026). Studying the factors in the emergence of personality cults in totalitarian regimes. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 3(1), 18-31. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57314.1087 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.2.2

Extended Abstract

Introduction

The term totalitarian emerged in the 20th century to refer to new absolute governments, first applied to Fascist Italy and the Soviet Union, and later to Hitler's Germany. At the end of World War II and during the Cold War, Soviet satellite governments were also called totalitarian. The Communist Parties in China and North Korea have also been similar in many aspects to German Nazism and Soviet communism. One-party regime, intimidation, police rule, monopoly of information and weapons have been more or less characteristic of all these governments. The cult of personality is also considered one of the main characteristics of the leaders of these governments, which brought them a godlike status.

Material & Methods

Having used a descriptive, analytical, and deductive method and a historical approach, the paper is going to answer this question: What were the factors in the emergence of the cult of personality in totalitarian regimes, and why did the leaders of these regimes acquire a godlike status?

Results and discussion

The findings of this paper indicate that totalitarian regimes were formed in countries that did not have a background or tradition of democracy and had always struggled with authoritarian regimes, which resulted in the lack of political participation of the majority of the people. Therefore, when totalitarian regimes came to power, they were faced with people who had been deliberately excluded from politics for centuries, but who were eager to play a political role. Totalitarian leaders exploited this political enthusiasm and immaturity, presenting themselves as all-powerful heroes and exciting the public. The state propaganda machine played a major role in this campaign, capturing the public's attention by widely distributing pictures, emblems, and sculptures of these leaders, holding exciting political rallies, fabricating stories about their heroism, determination, and military achievements, and even spreading rumours about their miracles and feats. In addition, strict laws were enacted that made insulting these leaders punishable by severe punishment. On the other hand, totalitarian leaders tried to use their populist appeal to captivate the public. Hitler's eloquence and fiery speeches were among his most important advantages, and they captivated the public. Stalin did not have Hitler's abilities, but he tried to attract people's attention by using selective sentences and boasting of his knowledge as a philosopher. In addition, he tried to present himself as handsome, capable, and healthy; these measures worked to a large extent and gave him a charismatic and saintly image. Mao followed the same path, relying on his writings, which were mainly provided by his associates, to present an educated image. He also showed off his health and ability by performing dramatic movements. Kim Il-sung and Kim Jong-Il, who developed the cult of personality to an astonishing level, used all the tricks of Stalin and Mao to attract the attention of the people and presented themselves in the closed and isolated society of North Korea as people with unparalleled knowledge and an attractive and flawless appearance. Since totalitarian regimes considered themselves to have arisen from the people and made the fight against class differences their main slogan, the pretence of simplicity played an important role in the political behavior of totalitarian leaders. Thus, while secretly enjoying their luxurious lives, they appeared in public with a simple and poor appearance to present a sympathetic image to the people who were mostly suffering from poverty and hunger; while kings, as predecessors of these leaders, were always a symbol of luxury and nobility, people felt alienated from them. Despite all the prudence and tricks that totalitarian regimes used to create a cult of personality for their leaders, it was clear that if they established close contact with the people, the mask

would be removed from the face of these leaders and they would lose their sacred status. Therefore, they used the duality of dramatic speeches and distancing themselves from the people. More precisely, although they appeared on stage for a few moments and delivered impressive speeches, they did not approach the people so that their true face and, in fact, their weaknesses would not be revealed. In this respect, they were similar to the pharaohs of Egypt and the kings of China and Japan, who, by hiding in their palaces, acquired a godlike and mysterious face. The most important result of the personality cult was the consolidation of despotism and the immunity of totalitarian leaders from criticism and responsibility, which led to the reduction of the status of citizens to the level of obedient servants and victims of the goals and ambitions of the leaders.

Conclusion

From the point of view of the adherents of totalitarian governments, their leaders were the owners of miracles and dignity; their words and speeches were like divine commands; they did not commit any mistakes or errors; they had mastery over all human sciences and knowledge and were the source of all goodness and virtues. Hitler, Stalin, Mao, Kim Il-sung, and Kim Jong-Il are prominent examples of these leaders. The emotional behavior of people when confronted with these leaders and the events that occurred during the funerals of some of them are evidence of their godlike status. The most important result of the personality cult was the consolidation of despotism and the immunity of totalitarian leaders from criticism and responsibility, which led to the reduction of the status of citizens to the level of obedient servants and victims of the goals and ambitions of the leaders.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

بررسی عوامل پیدایش کیش شخصیت در نظام‌های توتالیتار

ساسان طهماسبی^۱

۱- استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
برخی از رهبران نظام‌های توتالیتار صاحب کیش شخصیت بودند و از نگاه طرفداران خود، جایگاهی شبه‌خدایی داشتند. به عبارت دقیق‌تر، تصور می‌شد که از هرگونه خطا و اشتباه مصون‌اند، از قابلیت‌هایی فرا انسانی برخوردارند و تمام قابلیت‌ها و فضایل بشری در وجود آنان نهاده شده است. هیتلر، استالین، مائو، کیم ایل سونگ و کیم ایل جونگ نمونه بارز این رهبران به شمار می‌روند. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی-استنتاجی و با رویکرد تاریخی، درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است: عوامل پیدایش کیش شخصیت در نظام‌های توتالیتار چه بود و چرا رهبران این نظام‌ها جایگاهی شبه‌خدایی به دست آوردند؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد فقدان پیشینه دموکراسی در کشورهای توتالیتار که مانع مشارکت و ممارست سیاسی شده و از بلوغ سیاسی مردم جلوگیری کرده بود، قابلیت‌ها و کاریزمای رهبران توتالیتار، تظاهر آنان به ساده‌زیستی و دوری گزیدن از عامه مردم که تصویری رازگونه از آنان به وجود آورد، مهم‌ترین عوامل پیدایش کیش شخصیت بودند. این عوامل در سایه تبلیغات گسترده و هدفمند حکومتی، به نهایت کارآمدی دست پیدا کردند و برای مردمی که درک کافی از سیاست نداشتند و قرن‌ها زیست سیاسی عاری از کنشگری فعال را تجربه کرده بودند، تصویری خداگونه و آرمانی از رهبران توتالیتار به وجود آورد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۰۶ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۳۰ صص: ۱۸-۳۱ واژگان کلیدی: توتالیتاریسم، کیش شخصیت، هیتلر، استالین، کیم ایل سونگ، کیم جونگ ایل.
استناد: طهماسبی، ساسان. (۱۴۰۵). بررسی عوامل پیدایش کیش شخصیت در نظام‌های توتالیتار. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۳(۱)، ۱۸-۳۱.	
	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند. ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57314.1087 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.2.2	

مقدمه

با شکست آلمان نازی، فروپاشی شوروی و فاصله گرفتن چین از سیاست‌های مائو، توتالیتاریسم اهمیت خود را از دست داد، اما هنوز به تاریخ نپیوسته است، زیرا کشورهایی از قبیل کُره شمالی توسط حکومت‌هایی اداره می‌شوند که نمونه بارز توتالیتاریسم به شمار می‌روند. به علاوه، آثار و پیامدهای توتالیتاریسم به‌ویژه در شوروی و چین هنوز به‌طور کامل از بین نرفته است؛ بنابراین، پژوهش در مورد این موضوع ضروری است و نه تنها به روشن شدن بخشی از مسائل تاریخ معاصر کمک می‌کند، بلکه در شناسایی برخی از معضلات سیاسی عصر کنونی نیز راهگشا خواهد بود.

کیش شخصیت یکی از ویژگی‌های بنیادین نظام‌های توتالیتار به شمار می‌رود و می‌توان گفت مهم‌ترین ابزار رهبران توتالیتار برای سیطره بر اذهان طرفداران خود بوده است؛ بنابراین، از همان ابتدا مورد توجه پژوهشگران بوده و برخی از جنبه‌های آن تحلیل و واکاوی شده است. جرمی بارمی^۱ (۱۹۹۶) و دنیل لیس^۲ (۲۰۱۱) کیش مائو را مورد بررسی قرار دادند و آنیتا پیش^۳ (۲۰۱۶) به کیش استالین پرداخته است. هرچند این پژوهش‌ها به برخی از جنبه‌های این موضوع توجه کرده‌اند، اما بیشتر بر مصادیق و جلوه‌های کیش این رهبران تمرکز کردند و فرایند و چگونگی شکل‌گیری کیش آنان را نادیده گرفتند. به علاوه، فقدان پژوهشی منسجم که به همه رهبران صاحب کیش پرداخته باشد، ارائه الگویی همه‌شمول را ناممکن کرده است؛ بنابراین، این پژوهش با تمرکز بر مهم‌ترین رهبران نظام‌های توتالیتار یعنی هیتلر، استالین، مائو، کیم ایل سونگ^۴ و کیم جونگ ایل^۵ و بررسی بستر شکل‌گیری این نظام‌ها و تجزیه و تحلیل عملکرد این رهبران می‌کوشد زوایای پنهان کیش شخصیت را آشکار کند و الگویی فراگیر ارائه دهد.

مبانی نظری و جلوه‌های کیش شخصیت

پائو- مین چانگ نظریه پرداز علوم سیاسی در تعریف کیش شخصیت می‌نویسد: «برکشیدن تصنعی جایگاه و قدرت یک انسان... از طریق ایجاد، طرح‌ریزی و تبلیغ تصویری خدا گونه». آرپاد فُن کلیمو^۶ معتقد است کیش شخصیت را باید در زمره آشکال سکولاری شده آیین‌های مذهبی به شمار آورد (Pisch, 2016:53). کودنهو کلرچی تأکید می‌کند که نظام‌های توتالیتار بیش از نظام‌های دموکراتیک، به رهبران دارای کیش نیاز دارند، زیرا کل موجودیتشان به قدرت رهبری خلع‌نشده وابسته است و برای ایجاد کیش شخصیت، هیچ فضایی مناسب‌تر از کشورهای توتالیتار نیست (Coudenrove Kalergi, 1938:101).

کیش شخصیت یکی از ویژگی‌های بنیادین نظام‌های توتالیتار بوده است و رهبران برجسته این نظام‌ها کم‌وبیش صاحب کیش بودند که جایگاهی شبه خدایی برایشان به همراه آورده بود. به تعبیری دقیق‌تر، صاحب معجزه و کرامت تلقی می‌شدند، کلام و گفتارشان به مثابه دستورات الهی بود، از هرگونه خطا و اشتباه مصون بودند، دانایی و توانایی‌شان را حدومرزی نبود و منشأ تمام نیکی‌ها و فضایل تصور می‌شدند. هیتلر، استالین، مائو، کیم ایل سونگ و کیم جونگ ایل نمونه بارز این رهبران به شمار می‌روند که ذهن مردم را تسخیر کرده و جایگاهی شبه خدایی به دست آورده بودند.

ویلیام شایرر^۸ از تأثیر شگفت‌آور کیش هیتلر می‌نویسد: «در شگفت بودم که در نگاه‌های معمولی و رفتار عامیانه این مرد، چه چیزی وجود دارد که این هلهله و شادی دیوانه‌وار را در جمعیت برانگیخته است... جمعیت یک صدا فریاد می‌زد: ما پیشوایمان را می‌خواهیم. هیتلر ... لحظه‌ای روی بالکن ظاهر شد و به احساسات آن‌ها پاسخ گفت، جمعیت بر اثر شور و اشتیاق از خود بیخود شده بود. زنان زیادی از حال رفتند» (شایرر، ۱۳۷۱: ۱۶۹). هیتلر چنان ذهن مردم آلمان را تسخیر کرده بود که کودکان گمان می‌کردند فرستاده خداست و حتی برخی او را خدا می‌دانستند (Rees, 2012:136). خاکی که هیتلر بر آن قدم می‌گذاشت، مانند مروارید جمع‌آوری می‌شد و هرگاه زنان از نزدیک با هیتلر مواجه می‌شدند، از فرط خوشحالی گریه می‌کردند (Larson, 2011:341).

¹ Geremie Barmé

² Daniel Leese

³ Anita Pisch

⁴ Kim Il-sung

⁵ Kim Jong- Il

⁶ Pao-min Chang

⁷ Árpád von Klimó

⁸ William Shirer

استالین نیز از چنین جایگاهی برخوردار بود. دفتر سیاسی کمیته مرکزی حزب کمونیست شوروی به ایجاد کیش استالین و ارتقاء او به جایگاهی فرا انسانی اقرار کرد: «حزب، استالین را به شخصیتی خارق العاده و دارای قدرت فوق انسانی بدل کرد و او را به پایگاه خداوندی ارتقاء داد. گمان می‌رفت که استالین همه چیز را می‌داند، به جای همه می‌اندیشد، به هر کاری توانا است و در اعمال و رفتار خویش معصوم و بی‌گناه است» (آوتورخانوف، ۱۳۶۳: ۳۳۷). میلوان جیلاس^۱ از اعضای برجسته حزب کمونیست کشور یوگسلاوی و یکی از نظریه پردازان طراز اول مکتب کمونیسم، در اولین دیدارش با استالین، چنان تحت تأثیر استالین قرار گرفت که او را فراتر از یک رهبر می‌داند: «استالین مقامی والاتر از یک رهبر داشت. او مظهر آرمان‌ها و در اندیشه کمونیست‌ها خود به صورت آرمان درآمده بود که چون معصومان هیچ گناه و نقیصه‌ای در وی دیده نمی‌شد. استالین به صورت مظهر پیکارهای پیروزمندانه و برابری آدمیان جلوه می‌کرد» (جیلاس، ۱۳۶۳: ۷۳).

احساسات مردم در زمان تشییع جسد استالین، به خوبی نشان می‌دهد که او جایگاهی فرا انسانی داشت، زیرا هزاران تن به مسکو هجوم بردند و چنان هرج و مرجی ایجاد کردند که پانصد نفر جانشان را از دست دادند (Rappaport, 1999: 262). برخی چنان اندوهگین شدند که گمان می‌کردند زندگی بدون استالین، برایشان ناممکن است. یکی از آنان در مورد احساسات خود می‌نویسد: «بعضی از بچه‌ها از حال رفتند... و من گریستم و گریستم... با زندگی بدون مادرم کنار آمده بودم، اما چطور می‌توانستم بدون استالین به زندگی ادامه دهم؟ چطور می‌توانستم زندگی کنم؟» (الکسیویچ، ۱۳۹۸: ۴۱۹). آندره ساخاروف^۲ فیزیکدان برجسته روسی و از منتقدان سیاست‌های استالین، چنان تحت تأثیر این مراسم قرار گرفت که تمام جنایت‌های استالین را فراموش کرد و در نامه‌ای به همسرش، از انسانیت استالین سخن گفت (ساخاروف، ۱۳۹۳: ۱۸۳-۱۸۴).

مائو موفق شد کیش خود را به نهایت کمال برساند. لیانگ هنگ^۳ احساسات مردم چین در هنگام دست دادن با مائو را به تصویر می‌کشد: «کسانی که صدر مائو دستشان را فشرده بود، کانون شور و شوق ما می‌شدند. همه با بازوان گشاده و پرخروش به سوی آنان پیش می‌رفتند به این امید که اثر آن تماس را به دستهای خود انتقال دهند. اگر نتوانستی به اندازه‌ی کافی به او نزدیک شوی، باید به فشردن دستی که دست ستاره‌ی رهایی‌بخش بزرگ ما را فشرده است، خرسند باشی» (لیانگ و شپیرو، ۱۳۶۷: ۱۸۸). زیهو شیائو دی^۴ نیز از این فضا و احساسات سخن می‌گوید: «در آن روزها، اگر فردی می‌گفت که صدر مائو با او دست داده است، صدها تن از مردم به سویش هجوم می‌بردند تا با او دست بدهند و در افتخار و شادی‌اش سهیم شوند» (Zhu, 1998: 40).

جایگاه خداگونه رهبران کره شمالی نمونه‌ای کم‌نظیر و حیرت‌انگیز از کیش شخصیت است. سخنان هیئونسو لی^۵ در مورد مرگ کیم ایل سونگ (هشتم ژوئیه ۱۹۹۴ / هفدهم تیر ۱۳۷۳) گوشه‌ای از باورهای شگفت‌انگیز مردم کره شمالی در مورد او را به تصویر می‌کشد: «او چگونه می‌توانست بمیرد؟ به نظر باورنکردنی می‌رسید. هرگز به ذهنم خطور نمی‌کرد، حتی به ذهن خیلی از اهالی کره شمالی هم نمی‌رسید که این خدای پادشاهی که قادر بود با قدرتش هوا را کنترل کند، ممکن بود بمیرد. او بی‌عیب و نقص بود و قادر مطلق. او مدت‌ها قبل از بشر می‌زیسته و حتی بخشی از وجودم فکر می‌کرد او واقعی نباشد. حتی ما فکر نمی‌کردیم که او نیاز به خوابیدن یا ادرار کردن داشته باشد» (لی، ۱۳۹۶: ۱۱۶-۱۱۷).

در مورد کیم جونگ ایل گفته می‌شد که پرستویی تولدش را پیشگویی کرده بود و در زمان تولدش، رنگین‌کمانی دوقلو و ستاره‌ای جدید در آسمان پدیدار شد. در سه هفتگی به راه افتاد و در هشت هفتگی، سخن گفتن را آغاز کرد و با علامت زدن بر روی نقشه‌ها، آبوهوا را تغییر می‌داد (پاک، ۱۴۰۰: ۴۵). گفته می‌شد که از قدرت ماورایی برخوردار است، می‌تواند فراتر از زمان و مکان عمل کند، توانایی طی الارض دارد و گاهی به طور هم‌زمان، در دو مکان دیده می‌شود (Hassig and Oh, 2009: 57). حتی معجزاتی به او نسبت دادند و شایعه شد زمانی که به منطقه حائل بین دو کره رفته بود، مه عجیب و مرموزی همه جا را فراگرفت تا از او در مقابل تک‌تیراندازان کره جنوبی محافظت کند (دمیک، ۱۳۹۶: ۷۵).

¹ Milovan Djilas

² Andrei Sakharov

³ Liang Heng

⁴ Zhu Xiao Di

⁵ Hyeonseo Lee

فقدان پیشینه دموکراسی

همه نظام‌های توتالیتار بعد از سقوط نظام‌های پادشاهی استبدادی شکل گرفتند و با جوامعی روبرو شدند که به مرحله بلوغ سیاسی نرسیده بودند، پیشینه دموکراسی نداشتند و هرگز مشارکت سیاسی را تجربه نکرده بودند، اما مشتاق بودند در امور سیاسی نقش داشته باشند؛ بنابراین، سران جنبش‌های توتالیتار از این اشتیاق برای کسب قدرت استفاده کردند و خودشان را در کانون هیجانات سیاسی قرار دادند تا تعالی و ترقی خود را به خواست بنیادین توده‌های مشتاق و بی‌تجربه‌ای که هیچ جایگاهی در مناسبات سیاسی نداشتند، تبدیل کنند. نظام‌های توتالیتار در آلمان، چین، روسیه و کره شمالی در چنین بستری به قدرت رسیدند. در این کشورها، نازی‌ها و کمونیست‌ها با سقوط نظام‌های پادشاهی و زمانی که مردم هیچ پیشینه و تجربه‌ای از مشارکت سیاسی نداشتند، بر اریکه قدرت تکیه زدند.

هانا آرنت وجود توده‌های رانده شده از صحنه سیاست را که نتیجه فقدان پیشینه دموکراسی است، یکی از عوامل اصلی شکل‌گیری نظام‌های توتالیتار می‌داند: «در هر کجا که توده‌هایی وجود داشته باشند که به دلایلی به سازمان سیاسی گرایش پیدا کرده باشند، شکل‌گیری جنبش‌های توتالیتار امکان‌پذیر است... اصطلاح توده‌ها، تنها به آن مردمی اطلاق می‌شود که ماهیتاً چیزی بیش‌تر از مجموعه‌ای از انسان‌های بی‌هویت و بی‌تفاوت نیستند... یکی از ویژگی‌های سربرکشیدن جنبش نازی در آلمان و جنبش‌های کمونیستی در اروپا پس از ۱۹۳۰، این بود که اعضایشان را از میان همین مردم آشکارا بی‌تفاوت پیدا می‌کردند. مردمی که احزاب دیگر به دلیل بی‌حسی یا خرفتی مفرطشان آن‌ها را نادیده می‌گرفتند. پیامد این‌گونه عضوگیری آن بود که اکثریت اعضای این جنبش‌ها را کسانی تشکیل می‌دادند که پیش از آن، هرگز در صحنه سیاسی حضور پیدا نکرده بودند» (آرنت، ۱۳۹۹: ۴۸-۴۹)؛ بنابراین، هیتلر این احساس را در توده‌های آلمانی به وجود آورد که در امور حکومت نقش دارند. بسیاری از آلمانی‌ها بعد از سال‌ها یأس و ناامیدی، متقاعد شدند که اکنون کارشان مسیر و جهتی به‌هم‌پیوسته پیدا کرده است. حتی پایین‌ترین اقشار جامعه نیز برای خود جایگاه و اعتباری کسب کردند (فست، ۱۳۹۳: ۸۰۴).

بستر فرهنگی چین برای ظهور کیش مائو مساعد بود، زیرا پرستش رهبران سیاسی و مذهبی سابقه‌ای طولانی در چین داشت و امپراتوران چین به‌عنوان پسران آسمان، پرستش می‌شدند. بر همین اساس، سران حزب کمونیست استدلال می‌کردند که سنت چند هزار ساله پرستش امپراتور در چین بی‌درنگ از بین نمی‌رود و به زمان نیاز است تا مردم بفهمند که مائو امپراتور یا خدا نیست (Leese, 2011: 3-4). مسلم است که مائو از آن بستر و فضا برای ایجاد کیش خودش بهره برد و هیچ تلاشی برای زدودن آثار آن باورها انجام نداد.

شرایط کره شمالی پیش از به قدرت رسیدن کیم ایل سونگ، فرایند ایجاد کیش او را تسریع کرد، زیرا مردم آن کشور هیچ‌گاه فرصتی برای ایفای نقش در عرصه سیاست نداشتند و همیشه زیر سلطه نظام‌های استبدادی یا بیگانگان بودند. هنگامی که سلسله چوسون^۱ سقوط کرد، ژاپن کنترل کره را به دست گرفت و رژیم استبدادی خود را برپا کرد. زمانی که ژاپنی‌ها کره را ترک کردند، کیم ایل سونگ بر آن کشور مسلط شد؛ بنابراین، مردم هرگز برای اندیشیدن و تصمیم گرفتن، به چالش کشیده نشدند (اوه و هاسینگ، ۱۳۹۸: ۴۶). سپس، کیم ایل سونگ در قامت بزرگ‌ترین فیلسوفی که تاریخ تاکنون به خود دیده است، ظاهر شد تا مردم کره و سایر کشورهای توسعه‌نیافته را هدایت و راه رستگاری را برای آن‌ها هموار کند. به او لقب رهبر بزرگ، مسیح، منجی و رهایی‌دهنده نوع بشر دادند (Gregor, 2012: 357).

تبلیغات حکومتی

تبلیغات نظام‌های توتالیتار نقش مهمی در ایجاد کیش رهبران نظام‌های توتالیتار ایفاء کرد. ویکتور کلمپرر^۲ نویسنده آلمانی ذیل یادداشت‌های ششم سپتامبر ۱۹۳۳/ پانزدهم شهریور ۱۳۱۲ می‌نویسد: «مطبوعات، هیتلر را مانند خدا و پیامبران ستایش می‌کنند» (Klemperer, 1999: 31). ژوزف گوبلز^۳ وزیر تبلیغات حکومت نازی نقش مهمی در این کارزار ایفاء می‌کرد. وی در

^۱ Joseon

^۲ Victor Klemperer

^۳ Joseph Goebbels

یکی از سخنرانی‌هایش، در ستایش هیتلر گفت: «خورشید پس از نبرد با ابرهایی که اطرافش انبوه شده بودند، سرانجام طلوع کرد تا آن وقت هیتلر بتواند برابر توده‌های مردم در نور درخشان آفتاب ظاهر شود» (فست، ۱۳۹۳: ۸۲۸).

انتشار گسترده تصاویر هیتلر بخش مهمی از کارزار ترویج کیش او بود. این تصاویر در بسیاری از مکان‌های عمومی و خصوصی، حتی در ماهی‌فروشی‌ها و شیرینی‌فروشی‌ها، نصب می‌شدند (Klemperer, 1999: 180, 232, 315-316). به علاوه، تصویر هیتلر بر کراوات‌ها، دستمال‌ها و آینه‌های جیبی نقش بست (فست، ۱۳۹۳: ۸۲۸). ترویج برخی آداب و آیین‌های اجتماعی نیز نقش مهمی در ترویج کیش هیتلر داشت. در سال ۱۹۳۴ م / ۱۳۱۲-۱۳۱۳ ش، از تمام مردم آلمان خواسته شد با بلند کردن دست خود، به یکدیگر سلام دهند و در پایان تمام نامه‌ها، عبارت «زنده باد هیتلر» را بنویسند (مانول و فرنکل، ۱۳۶۶: ۲۵۸). این عبارت به سرعت جای سلام و احوالپرسی را گرفت و همه‌جا شنیده می‌شد (Klemperer, 1999: 58-59).

ایجاد جایگاهی قدسی برای تصاویر و مجسمه‌های استالین در ایجاد کیش وی تأثیر زیادی داشت، زیرا تصاویر و مجسمه‌هایش جای تمثال‌های مسیحی و بت‌های بت‌پرستان را گرفتند و آسیب زدن به آن‌ها به مثابه حرمت‌شکنی آیینی بود و مجازات سنگینی به دنبال داشت (Kozlov, 2011: 153). دستگاه تبلیغاتی استالین بیش از هر چیز به انتشار شایعات و افسانه‌هایی درباره اراده، مقاومت و قاطعیت استالین بود. درحالی که استالین بسیار محتاط بود، از قاطعیت بهره‌ای نداشت و اغلب نمی‌دانست به چه اقدامی دست بزند (باژانوف، ۱۳۶۴: ۲۳۶-۲۳۷). نیکیتا خروشچف^۱ که شاهد درماندگی و تزلزل استالین در مقابل حملات آغازین ارتش آلمان بود، ادعای قاطعیت و شجاعت او را به تمسخر می‌گیرد: «... از ترس هیتلر فلج شده بود به خرگوشی می‌مانست که در مقابل مار بوا به دام افتاده باشد... در مرحله اول جنگ که اوضاع ما وخیم بود، متوجه شدم پای هیچ سند یا حکمی، امضای استالین نمی‌آید...» (خروشچف، ۱۳۹۶: ۱۵۹).

حرکتی که برای ایجاد کیش مائو آغاز شد، در گام نخست، بر آیین‌ها و سخنرانی‌های آیینی تمرکز داشت. در کارخانه‌ها، کارگرها در مقابل تصاویرش تجمع می‌کردند و منتظر دستوراتش بودند. کلماتش را با همدیگر رد و بدل می‌کردند و زمانی که کارخانه تعطیل می‌شدند، کارها و افکارشان را با لحنی انتقادی، در مقابل تصاویرش گزارش می‌دادند. مراسم رقصی موسوم به رقص وفاداری نیز رواج یافت و در مکان‌های عمومی برگزار می‌شد (MacFarquhar and Schoenhals, 2006: 262-264).

دیدارهای پرهیاهوی مائو با مردم بخشی از فرایند تکوین کیش او بود و کسانی که با مائو دست می‌دادند، نزد مردم جایگاهی شبیه زائران کسب می‌کردند؛ بنابراین، مائو اعلام کرد کسانی که مشتاقان او را ببینند، می‌توانند به صورت رایگان، به پکن سفر کنند. در سال ۱۹۶۶ م / ۱۳۴۴-۱۳۴۵ ش، حمل و نقل در چین رایگان شد و میلیون‌ها تن از جوانان چینی مانند زائران، به پکن رفتند (Zhu, 1998: 40). هجدهم اوت ۱۹۶۶ / بیست و هفتم مرداد ۱۳۴۵، در اولین دیدار مائو با جوانان انقلابی، حدود یک میلیون نفر حضور داشتند و با سر و دستانی افراشته، در مقابل مائو به بالا و پایین می‌پریدند و فریاد می‌کشیدند. بسیاری از آن‌ها از شدت هیجان، گریه می‌کردند (Leese, 2011: 130-131). تولید انبوهی از پوسترها و نشان‌های مائو یکی دیگر از اقدامات دستگاه تبلیغاتی او بود. نشان مائو به آشکارترین جنبه کیش او تبدیل شد و هرچند در ابتدای انقلاب فرهنگی چین (۱۹۶۶-۱۹۷۶ م / ۱۳۵۵-۱۳۴۵ ش)، فقط تعدادی از افراد ممتاز مجاز بودند از این نشان استفاده کنند، اما تا سال ۱۹۶۸ م / ۱۳۴۶-۱۳۴۷ ش، عملاً بر سینه همه مردم دیده می‌شد (MacFarquhar and Schoenhals, 2006: 264).

تا آغاز سال ۱۹۶۸ م / ۱۳۴۶ ش، استفاده از نشان مائو، به مثابه وفاداری به او بود و ارزیابی‌ها نشان می‌دهد که در دوران انقلاب فرهنگی چین، دو و نیم میلیارد قطعه از این نشان تولید شد (Leese, 2011: 213-216). ایجاد پرستشگاه‌های ویژه برای مائو نقطه اوج کیش او بود. سال‌ها و تالارهای وفاداری به سبک معابد باستانی و مملو از تصاویر و سخنان مائو ایجاد شد و مکان‌هایی به نام پرستشگاه کتاب سرخ گران‌بها و پرستشگاه فرمان در سرتاسر چین بنا کردند. تصاویر و سخنان مائو با گل و نشان‌های وفاداری بر دیوارهایشان حک شده بود (Leese, 2011: 210-211).

پناهندگان کره شمالی از تبلیغات و اقداماتی که هدفشان ایجاد کیش برای رهبران آن کشور بود، سخن می‌گویند: «هر زمان حرف از رهبران می‌شد، معلم‌ها با صدای آهسته و لرزان حرف می‌زدند، گویی نام خدایان زنده را بر لب می‌برند. روی دیوارها عکس‌هایی از کیم ایل سونگ به عنوان جنگجوی جوان، کیم ایل سونگ در بین یتیم‌های خندان، کیم ایل سونگ در یونیفرم سفید سپهبدی‌اش،

^۱ Nikita Khrushchev

به‌عنوان پدر ملت ما آویزان کرده بودند. او قدبلند و گیرا بود و همسر شجاعش که پا به پای او می‌جنگید، زنی افسانه‌ای به نظر می‌رسید. پرستش آن‌ها کار مشکلی نبود...» (لی، ۱۳۹۶: ۴۸). بعد از مرگ کیم ایل سونگ، روزنامه‌های حکومتی داستان‌هایی در مورد معجزاتش منتشر کردند. گفته می‌شد که در دریا‌های توفانی، وقتی ملوانان به کشتی در حال غرق شدن چنگ زده بودند، با خواندن آهنگ‌هایی در ستایش کیم ایل سونگ، دریا آرام شد (دمیک، ۱۳۹۶: ۷۴-۷۵).

در ایام تولد کیم ایل سونگ که به روز خورشید معروف است و در سال مرگش، مطبوعات کره شمالی داستان‌هایی در مورد وقوع شگفتی‌های طبیعی نقل می‌کنند. در سال ۲۰۰۲ م / ۱۳۸۱ ش، در هفتمین سال مرگش، شایعه شد که سه پرنده زیبا در آستانه پنجره خانه‌ای فرود آمدند و به مدت یک ساعت و چهل دقیقه، موعظه کردند و حیرت‌زده به تصویر کیم ایل سونگ خیره شدند. ساکنان صد آپارتمان بر صحت این رویداد گواهی دادند و گفتند که آن پرندگان با رهبرشان بیعت کردند (Hassig and Oh, 2009:53). حکومت کره شمالی برای ایجاد کیش کیم ایل سونگ، گام‌هایی فراتر از سایر نظام‌های توتالیتار برداشت. از همه مهم‌تر این که در تقویم آن کشور، تولد کیم ایل سونگ جای تولد عیسی مسیح را گرفت و تاریخ رسمی آن کشور با تولد کیم ایل سونگ آغاز می‌شود (Lankov, 2007:10). قوانین سختگیرانه حکومت در مورد احترام به برج‌های زندگی ابدی و تصاویر و مجسمه‌های رهبران نقش مهمی در ایجاد چهره‌ای قدسی برای آن‌ها ایفاء کرد. تا سال ۱۹۹۷ م / ۱۳۷۵-۱۳۷۶ ش، ۳۱۵۰ برج زندگی ابدی برای یادبود کیم ایل سونگ ساخته شد و تا سال ۲۰۰۵ م / ۱۳۸۳-۱۳۸۴ ش، تعدادشان به پنج هزار برج رسید. در روزهای تعطیل و سال‌مرگ کیم ایل سونگ، مردم به زیارت این برج‌ها می‌روند (Lankov, 2007: 12).

هرساله میلیون‌ها نفر جسد کیم ایل سونگ را که در تابوتی شیشه‌ای قرار دارد، زیارت می‌کنند. حکومت هیئت‌های سیاسی کشورهای خارجی را برای ادای احترام، به آن مکان می‌برد و سپس، به تبلیغ و شایعه‌پراکنی مشغول می‌شود. وقتی ولادیمیر پوتین در سال ۲۰۰۰ م / ۱۳۷۹ ش، از کره شمالی دیدار کرد و به محل نگهداری جسد رفت، مطبوعات حکومتی مدعی شدند که با کیم ایل سونگ بیعت کرده است. در همان سال، مادالین آلبرایت وزیر امور خارجه آمریکا نیز از جسد بازدید کرد و مطبوعات حکومتی از ادای احترام او به کیم ایل سونگ سخن گفتند (Hassig and Oh, 2009:53).

دانش آموزان کره شمالی ناچارند در مقابل عکس‌های رهبران در مدارس تعظیم کنند و تعظیم عروس و داماد در مقابل این تصاویر، بخش مهمی از مراسم عروسی را تشکیل می‌دهد (Lankov, 2007: 27-28). آسیب زدن به این عکس‌ها حتی اگر عامدانه نباشد، گناهی بزرگ به شمار می‌رود و مجازات سنگینی به دنبال دارد (لی، ۱۳۹۶: ۱۱۱). نشان‌های رهبران نیز به بخشی از فرایند تکوین کیش آن‌ها تبدیل شده است. در دهه ۱۹۷۰ م / ۱۳۴۸ ش، نشان کیم ایل سونگ رواج یافت و در شصتمین جشن تولدش (سال ۱۹۷۲ م / ۱۳۵۱ ش)، پیشنهاد شد که نشانی مزین به تصویر او منتشر شود. تمام افراد بالای دوازده سال باید آن نشان را بر سینه خود نصب می‌کردند و اگر بدون نشان، از خانه خارج می‌شدند، مورد انتقاد قرار می‌گرفتند. به سرعت، انواع مختلفی از نشان‌ها تولید شد. مهم‌ترین آن‌ها مزین به تصویر کیم ایل سونگ و کیم جونگ ایل است که فقط مقامات عالی‌رتبه مجازند از آن استفاده کنند. فروش این نشان‌ها به خارجی‌ها ممنوع است، زیرا استفاده از آن‌ها به مثابه وفاداری به حکومت است (Lankov, 2007:7-8).

کاریزما و شخصیت رهبران نظام‌های توتالیتار

فصاحت بیان و قدرت شگفت‌آور هیتلر در تحریک و جذب مردم بیش از هر عامل دیگری به او کمک کرد تا اذهان را تسخیر کند. هرچند چهره هیتلر عادی و معمولی بود، اما چشم‌هایش جذبه خاص و نافذی داشت و بسیاری از مردم را تحت تأثیر خود قرار می‌داد (شایرر، ۱۳۷۱: ۱۷۹-۱۸۰). کورت لودک آدر مورد تأثیر سخنان هیتلر بر مردم می‌نویسد: «سخنانش مانند تازیانه بود. هرگاه از خفت و خواری آلمان سخن می‌گفت، احساس می‌کردم آماده‌ام تا بر دشمن بتازم. مردانگی آلمانی‌ها را طوری به رخ می‌کشید که تهییج می‌شدند تا دست به اسلحه ببرند. به گونه‌ای موعظه می‌کرد که سخنانش خطابه‌ای از انجیل به نظر می‌رسید؛ حقیقت مطلق. گویی لوتر در او حلول کرده بود. همه‌چیز به‌جز این مرد را فراموش کرده بودم و با نیم‌نگاهی به اطرافم، دریافتم که وجودش همچون آهن‌ربایی این هزاران نفر را به یک نفر تبدیل کرده است» (Lüdecke, 1938:22-23). ویلیام شایرر نیز از سخنرانی‌های

¹ Madeleine Albright

² Kurt Lüdecke

مسحورکننده هیتلر سخن می‌گوید: «بهروشنی می‌توان گفت در میان آن توده قهوه‌ای پوش، هیچ‌کس در وضعی نبود که روحیه و حال و حوصله تفکر درباره اوضاع و یا تحلیل مسائل را داشته باشد. اثرات هیتلر و صحنه‌های نمایشی او به‌راستی مرا نیز مسحور خود ساخته بود» (شایرر، ۱۳۷۱: ۱۷۵).

استالین سعی کرد خود را در ردیف فلاسفه قرار دهد. به همین دلیل، نهم دسامبر ۱۹۳۰/ هجدهم آذر ۱۳۰۹، با تعدادی از اساتید فلسفه وارد بحث‌های فلسفی شد و خودش را اولین جانشین مارکس، انگلس و لنین معرفی کرد (Tucker, 1979:351-352); اما برخلاف هیتلر، ناطق چیره‌دستی نبود، زیرا کلمات روسی را با لهجه گرجی تکلم می‌کرد و فقدان دانش و بنیه فرهنگی باعث شده بود هرگز نتواند سخنی خردمندانه و مؤثر بر زبان آورد (بازانوف، ۱۳۶۴: ۲۳۸); اما این نقصان را پنهان می‌کرد و در سخنرانی‌هایش، فقط جملاتی را به کار می‌برد که از پیش برایش آماده می‌کردند (گرومیکو، ۱۳۹۳: ۵۲۶). چهره و اندام استالین نیز برای ایجاد کاریزما و کیش شخصیت مناسب نبود، اما کوشید این نقصان را جبران کند؛ بنابراین، کفی‌های اضافه در چکمه‌هایش گذاشت تا کوتاهی قدش جبران شود. حتی چکمه‌های مخصوصی برایش ساختند و فرنج نظامی‌اش را بلندتر از حد معمول طراحی کردند تا قدش بلندتر جلوه کند. صورت آبله‌روی استالین مشکل دیگر او بود، اما تمام تلاشش را انجام داد تا ناهمواری‌های صورتش را پنهان کند (فیشنمن و هوتن، ۱۳۶۳: ۱۷۲-۱۷۳). چون استالین اصرار می‌کرد در پوسترهایی که بین مردم توزیع می‌شود، خوش‌سیما جلوه کند، به‌ندرت با لبخند دیده می‌شد. شاید برای این که دندان‌های کج و نامرتبش آشکار نشود یا اسرارآمیز به نظر برسد. پوستری که دمیتری نعلبندیان از استالین طراحی کرد و تصویری بی‌نقص از او ارائه داد، به‌شدت موردپسند استالین واقع شد و جایزه‌ای نصیب آن هنرمند کرد. استالین دستور داد آن پوستر را به تعداد زیاد تکثیر کنند و بر دیوار تمام ادارات و حتی دیوارهای آرایشگاه‌ها و حمام‌ها بیاویزند (Rappaport, 1999: 272).

در مورد سلامتی و توان جسمی استالین نیز تبلیغ می‌شد. او را فردی سالم و کاپیتان کشتی و راننده قطار معرفی و پوسترهایی از او در حال هدایت کشتی و قطار منتشر می‌کردند (Pisch, 2016: 209). مائو کوشید خود را فاضل، دانا و سالم نشان دهد و دستگاه تبلیغاتی‌اش القابی مانند رهبر بزرگ، معلم بزرگ و مرد سالم بزرگ برای او به کار می‌برد (Leese, 2011:132). برای اثبات توانایی علمی مائو، آثار و سخنانش را در شمار بالا چاپ و توزیع می‌کردند. بین سال‌های ۱۹۶۶-۱۹۶۹ م/ ۱۳۴۴-۱۳۴۸ ش، بیش از یک میلیون نسخه از کتاب سرخ انتشار یافت و در دهه انقلاب فرهنگی، حدود ده میلیارد و هشتصد میلیون نسخه از نوشته‌ها و پوستره‌های مائو چاپ و منتشر شد (Leese, 2011:108). البته بعداً مشخص شد که بسیاری از نوشته‌ها و سخنرانی‌های مائو را اطرافیانش تهیه و تنظیم می‌کردند و آنچه به‌عنوان اندیشه‌های مائو تبلیغ می‌شد، افکار و نظرات اطرافیانش بود (Barmé, 1996:25-28). حتی در مورد اصالت شعرهایش نیز شک و تردید وجود داشت (Barmé, 1996: 35).

در مورد توان جسمی مائو نیز تبلیغ می‌شد و هرچند مائو به انواع بیماری‌ها مبتلا بود، اما به خود می‌بالید که با وجود کهولت سن، سالم و قوی‌بنیه است (Zhisui, 1994:98-99). شنای حماسی مائو در رودخانه‌های خروشان چین، مهم‌ترین نمایش سلامتی‌اش بود. در تابستان ۱۹۶۶ م/ ۱۳۴۵ ش، در سن هفتاد و دو سالگی، عرض رود خروشان یانگتسه^۱ را شنا کرد تا این پیام را به همگان منتقل کند: «علیرغم شایعات رایج مبنی بر این که مائو مرده است یا در آستانه مرگ است، وی در سلامتی کامل به سر می‌برد». بی‌درنگ، مقالات ستایش‌آمیزی در مورد این شنای حماسی انتشار یافت و گفته می‌شد که مائو فاصله ده مایل را در مدت شانزده دقیقه شنا کرده است؛ رکوردی که در آن زمان، چهار برابر بهتر از رکورد قهرمانان المپیک بود (Chen, 2022:195). در مورد کیم جونگ ایل گفته می‌شود که در دوران کودکی، دانش کاملی در مورد کره زمین داشت، متخصص عالی فنون نظامی بود، در جنگ کره در کنار پدرش می‌جنگید و به او مشاوره می‌داد (پاک، ۱۴۰۰: ۴۵). دستگاه تبلیغاتی حکومت تأکید می‌کرد که چیزی نیست مگر این که کیم جونگ ایل از آن آگاه و در آن بهترین باشد. هرچند همکلاسی‌های دوران دانشجویی کیم می‌گویند که در زمینه درسی، جدیت به خرج نمی‌داد، اما در مطبوعات حکومتی آمده بود که بیش از هزار و چهارصد جلد کتاب نوشت و حافظه‌اش چنان قوی است که می‌تواند کارهای برجسته تمام مردان مشهور جهان را به یاد آورد و نام، سن و تاریخ تولد تمام کسانی را که با آن‌ها ملاقات کرده است، به خاطر بسپارد (Hassig and Oh, 2009:57). کیم جونگ ایل برای حل مشکل کوتاهی قدش، مانند استالین سعی

^۱ Yangtze

کرد قدش را بلندتر نشان دهد؛ بنابراین، موهایش را به صورت پف کرده آرایش می‌داد و کفی در کفش‌هایش می‌گذاشت تا چند سانتیمتر بر قدش که بیشتر از صد و شصت سانتیمتر نبود، افزوده شود (اوه و هاسینگ، ۱۳۹۸: ۲۰۱؛ جنگ، ۳۹۸: ۲۹).

نظائر رهبران نظام‌های توتالیتار به ساده زیستی

تبلیغ در مورد ساده زیستی رهبران نظام‌های توتالیتار در جلب نظر بسیاری از مردم تأثیرگذار بود، زیرا برخلاف پادشاهان و برخی از دیکتاتورهای متمایل به غرب، با لباس‌های گران‌قیمت و مزین به جواهرات، در انتظار عمومی ظاهر نمی‌شدند و تصاویرشان در مناطق تفریحی یا سوار بر خودروهای گران‌قیمت، در صفحات روزنامه‌ها و مجلات منتشر نمی‌شد؛ بنابراین، ادعا می‌کردند مانند مردم عادی در خانه‌های کوچک و معمولی زندگی می‌کنند و از مردم عادی جدا نیستند. در مورد استالین گفته می‌شد که کتی ساده و روپوشی نظامی به تن دارد و در خانه‌ای بی‌تکلف و با غذایی ساده زندگی می‌کند (Kozlov, 2011:153). این در حالی بود که استالین حتی در ایام قحطی، از سفره‌های رنگین و انواع و اقسام غذاها لذت می‌برد. نویسندگان کتاب زندگی خصوصی استالین گزارشی مفصل در مورد میز غذای او ارائه می‌دهند: «استالین...عاشق تمام غذاهای گرجی، بخصوص ششلیک، شش کباب، اردک سرخ‌کرده و پلو بود و به ماهی قزل‌آلا بعدی علاقه داشت که غالباً مقادیر زیادی از این ماهی را از قفقاز به مسکو می‌آوردند...به خاویار نیز بسیار علاقمند بود و آن را با زرده تخم‌مرغ و پیاز خام مخلوط می‌خورد...تهیه صبحانه موردعلاقه استالین واقعاً کار عظیمی بود...صبحانه خود را ابتدا با یک چطور ودکا آغاز می‌کرد...سپس دو تکه شاه‌ماهی نمک‌زده با پیاز و خیار شور می‌خورد...در مرحله دوم دو سیخ کباب بره با سیب‌زمینی سرخ‌شده، یا یک تکه بزرگ بیفتک و پیاز، یا یک قطعه بزرگ کتلت با پیاز و سیب‌زمینی آب‌پز و یا شنیسل اتریشی با سیب‌زمینی سرخ‌کرده و نان سیاه... در مرحله بعدی غالباً غذائی که به مصرف می‌رسید عبارت بود از نان سفید و کره به مقدار کافی، مربا، خاویار، ماهی دودی و چای و آب‌لیمو با نان روغنی و مربای تمشک و توت‌فرنگی» (فیشمن و هوتن، ۱۳۶۳: ۱۶۴-۱۶۶).

پس از مرگ مائو، محل زندگی و اثاث خانه‌اش را به نمایش گذاشتند و لباس‌ها، پیراهن‌ها و دمپایی‌های مندرشش بر ساده‌زیستی وی گواهی دادند. واقعیت این است که مائو در زمینه پوشش، بسیار آسان‌گیر بود و هرگز شیک‌پوش نبود. در خانه‌اش، لباس‌های ساده به تن داشت، پیراهنی ساده می‌پوشید، به ندرت کفش به پا داشت و فقط در مراسم رسمی، کفش چرمی به پا می‌کرد؛ اما در کاخی بسیار مجلل، در کنار دریاچه و به سبک امپراتوران چین زندگی می‌کرد (Zhisui, 1994:76-77) و از انواع و اقسام غذاهای مجلل و گران‌قیمت لذت می‌برد. غذاهای موردعلاقه‌اش از نقاط مختلف چین تهیه می‌شد. ماهی موردعلاقه‌اش را در شهر ووهان^۱ در جنوب چین صید می‌کردند و به پکن در شمال چین می‌فرستادند. برنج بر طبق دستور خاصی، کاشته و پخته می‌شد. سبزی، لبنیات و گوشت را در مزرعه مخصوصی تولید می‌کردند. چای محبوبش از معروف‌ترین مزارع چین و از مرغوب‌ترین برگ‌های این گیاه و در مناسب‌ترین زمان، برداشت می‌شد (جانگ و هالیدی، ۱۳۹۳: ۵۲۴-۵۲۶). مائو در جریان سفر به شوروی (اوایل سال ۱۹۵۰ م / ۱۳۲۸ ش)، دو کارشناس غذا با خود آورد تا سازمانی برای بازرسی و تهیه غذای او راه‌اندازی کنند. در قلب آن سازمان، مزرعه بزرگی که سبزی، گوشت، مرغ و تخم‌مرغ با بهترین کیفیت تهیه می‌کرد، قرار داشت (Zhisui, 1994:78). علاوه بر غذاهای متنوع، مائو از معاشقه با زنان جوان نیز لذت می‌برد و حتی در سنین پیری، به بهانه حفظ سلامتی و کسب طول عمر، این کار را با حرص و ولع تمام، انجام می‌داد (Zhisui, 1994: 358).

در مورد ساده‌زیستی کیم ایل سونگ تبلیغ می‌شد تا مردم کره شمالی را که همیشه با فقر و گرسنگی دست‌به‌گریبان بودند، تحت تأثیر قرار دهند. گفته می‌شد که اطرافیان کیم به کرات از او درخواست می‌کنند لباسش را تغییر دهد، زیرا بسیار کهنه و فرسوده است، اما مخالفت می‌کند و می‌گوید آنچه به تن دارد، کافی است و چرا باید لباس جدیدی برایش تهیه کنند (Gyun, 1988:1). مطبوعات حکومتی در مورد سادگی میز غذای کیم نیز تبلیغ می‌کردند: «همه ما می‌دانیم که ژنرال بزرگ چه غذاهای ساده‌ای می‌خورد. کوفته‌برنجی، مقداری سیب‌زمینی سرخ‌شده، یک کاسه آش و کیمچی. هرگاه حکایاتی در مورد غذاهای ساده او در روزنامه‌ها نوشته می‌شود، اشک از چشمان مردم این سرزمین جاری می‌شود» درحالی‌که به گفته آشپز ژاپنی کیم، میز غذای او شامل انواع مواد غذایی از قبیل سرخس گل‌دار سرد، تربچه خوابیده در سرکه، ژله تخم بلدرچین، قرقاول کباب‌شده، نودل برنج سرخ‌شده، قارچ سرخ‌شده، اختاپوس سرخ‌شده با میوه درخت ژینگو (درخت معبد)، کلم پیچ چینی آب‌پز و سوپ گوشت سگ بود.

^۱ Wuhan

کیم به غذاهای ژاپنی از قبیل سوشی، نودل و سوپ باله کوسه و غذاهای اروپایی نیز علاقه داشت. مواد خوراکی آشپزخانه‌اش از مزارع مخصوص و به‌صورت کاملاً ارگانیک تهیه می‌شد. از یکی از پناهندگان که مدتی در این مزارع کار می‌کرد، نقل شده است که برای تهیه سیب ارگانیک برای کیم ایل سونگ، مقدار زیادی شکر که در آن کشور بسیار کمیاب است، به خاک تزریق و درخت‌ها را با دقت هرس می‌کردند تا فقط تعداد اندکی سیب ارگانیک شیرین تولید کنند (Hassig and Oh, 2009: 33-34).

حکومت در مورد ساده‌زیستی کیم جونگ ایل نیز تبلیغ می‌کرد. وی عمدتاً در لباس طبقه کارگر، در مقابل دوربین‌ها ظاهر می‌شد و مطبوعات حکومتی مدعی بودند که در تمام طول سال، همین لباس را به تن دارد؛ لباسی که به آن لباس مردم می‌گفتند و نشان‌دهنده سبک زندگی سربازی‌اش بود (Hassig and Oh, 2009: 50)؛ اما میز غذای او مانند میز غذای پدرش، بسیار رنگارنگ بود. وی یک آشپز پیتزا از ایتالیا استخدام کرد تا برایش آشپزی کند. در سال ۱۹۹۷ م/ ۱۳۷۵-۱۳۷۶ ش، شاهد قحطی و مرگ‌ومیر مردم کشورش بود، اما برای خودش میزهایی از انواع غذاها و مشروبات گران‌قیمت که از اروپا برایش ارسال می‌شدند، ترتیب می‌داد (Lankov, 2007: 328). در جریان سفر کیم به روسیه در سال ۲۰۰۱ م/ ۱۳۸۱ ش، میز غذایی که آشپزش برای او ترتیب داد، از پنجاه بشقاب غذا تشکیل می‌شد و کیم از هر کدام فقط یک لقمه می‌خورد (Hassig and Oh, 2009: 36).

انزوا و پنهان‌کاری رهبران نظام‌های توتالیتر

آنچه بیش از همه در پنهان کردن کاستی‌های این رهبران و موفقیت دستگاه تبلیغاتی‌شان نقش داشت، فاصله آنان با مردم بود، زیرا برای توده‌های بزرگی از مردم سخنرانی می‌کردند و لحظاتی در میان آن‌ها ظاهر می‌شدند، اما همواره فاصله خود را حفظ می‌کردند و نقابی بر چهره داشتند که ضعف‌هایشان را پنهان می‌کرد و تصویری رازگونه از آنان ارائه می‌داد.

دیوید رمنیک^۱ که دوران استالین را درک کرده بود، می‌نویسد: «استالین خودکامه‌ای بود که هیچ‌گاه در تلویزیون ظاهر نشد. او بسان یک خدای جادوئی شرقی غیرقابل رؤیت بود و بندرت صدایش شنیده می‌شد» (رمنیک، ۱۳۸۰: ۲۴۰). استالین در جنگ جهانی دوم، برخلاف چرچیل و هیتلر، هیچ‌گاه در میدان جنگ حاضر نشد و از نزدیک، با سربازانش دیدار نکرد (دویچر، ۱۳۶۸: ۵۵۹). به‌علاوه، باوجود آنکه خود را رهبر طبقه کارگر می‌نامید، اما حتی یک‌بار، در زمان کار کارگران، از کارخانه‌ها بازدید نکرد (آرلوف، ۱۳۶۶: ۴۰). در آن شرایط، دیدار با استالین آرزویی دست‌نیافتنی به نظر می‌رسید. زن جوانی پس از دیدن او، هیجان‌زده می‌گفت: «من استالین را دیده‌ام. حالا حتی می‌توانم بمیرم» (گینزبرگ، ۱۳۴۸: ۴۱).

علیرغم تبلیغ در مورد توانایی‌های فرا انسانی مائو، ولی او نیز نقطه‌ضعف‌هایی داشت. از جمله این که برخلاف هیتلر و درست مانند استالین، سخنور ماهری نبود؛ بنابراین، هرگز برای جمعیت بزرگی از مردم سخنرانی نکرد، به‌جز ایبایاتی کوتاه که بعداً توسط مطبوعات بازگویی می‌شدند. خوشامدگویی و نطق‌های کوتاهش معمولاً توسط اطرافیان تنظیم می‌شد. باوجود این، حضور خاموش مائو در گردهم‌آیی‌ها، بر مرموز بودنش افزود و باعث شد تمام قابلیت‌ها را به او نسبت دهند (Leese, 2011: 133-134).

کیم جونگ ایل سخنور ماهری نبود و هرگز برای جمع بزرگی از مردم سخنرانی نکرد (اوه و هاسینگ، ۱۳۹۸: ۱۹۹). اصولاً از حضور در جمع غریبه‌ها خودداری می‌کرد و درحالی که مردم در مزارع و کارخانه‌ها، برای دیدنش انتظار می‌کشیدند، در جریان بازدیدهایش، به‌ندرت با مردم سخن می‌گفت و به دیدارهای کوتاه و تماشای مراسم استقبال قناعت می‌کرد (Hassig and Oh, 2009: 48).

همین رویه به دستگاه تبلیغاتی حکومت کمک می‌کرد تا با سهولت بیشتری، به اهداف خود دست پیدا کنند. فقط زمانی این تبلیغات تأثیر خود را از دست می‌داد که فردی از نزدیک، با کیم روبرو می‌شد. جَنگ جین سونگ^۲ شاعر گُره‌ای اولین دیدار خود با کیم جونگ ایل را ناامیدکننده می‌داند: «با دیدن رهبر عزیز، احساس یأس و ناامیدی می‌کنم، چون با پیرمردی مواجه شده‌ام که هیچ شباهتی با تصویر آشنای رهبر خلق ندارد. با شور و شوق او را تشویق می‌کنیم، اما واکنشی نشان نمی‌دهد و حتی به نظر می‌رسد اصلاً متوجه ما نشده است. به بازی با توله‌سگش ادامه می‌دهد» (جَنگ، ۱۳۹۸: ۲۵). وی در جایی دیگر، با اذعان به باورهای خود در مورد تفاوت جسمانی کیم با مردم عادی، از تغییر دیدگاهش سخن می‌گوید: «درحالی که برای ادای احترام تا کمر خم می‌شوم، چشمانم صحنه غم‌انگیزی را می‌بینند: پاهای کیم جونگ ایل زیر رومیزی. او کفش‌هایش را درآورده است. حتی ژنرال هم به پادرد مبتلا است! همیشه

¹ David Remnick

² Jang Jin-sung

او را موجودی قدسی پنداشته بودم که حتی به توالیت هم احتیاج ندارد. این را در مدرسه به ما آموزش داده بودند و حزب هم همین را می‌گوید: زندگی ژنرال ما زنجیره‌ای پیوسته از معجزات است که حتی اگر تمام زندگی‌های فانی‌مان را روی هم بگذارند، با آن برابر نمی‌شود» (جنگ، ۱۳۹۸: ۲۹). حتی لحن صدای کیم جونگ ایل از مردم پنهان می‌شد تا مبادا ناتوانی‌اش در سخنرانی، بر همگان عیان شود و بر چهره خداگونه‌اش خدشه‌ای وارد کند؛ بنابراین، همیشه خبرنگاران با لحنی حماسی، سخنانش را برای مردم بازگو می‌کردند؛ اما در سال ۲۰۰۰ م/ ۱۳۷۹ ش، در زمان دیدار با رئیس‌جمهور کره جنوبی، تلویزیون آن کشور برخلاف رویه همیشگی تلویزیون کره شمالی، سخنانش را پخش کرد. یکی از اهالی کره شمالی که تلویزیون کره جنوبی را مخفیانه تماشا می‌کرد، از شنیدن صدای رهبرش شگفت‌زده شد، زیرا با صدایی پیر، زنگ‌دار و کاملاً مانند انسانی معمولی سخن می‌گفت (دمیک، ۱۳۹۶: ۲۸۹).

نتیجه‌گیری

هرچند توتالیتاریسم به عصر جدید تعلق دارد و یافتن بدیل تاریخی برای آن دشوار و تقریباً ناممکن است، اما ریشه‌های آن باید در پیشینه تاریخی کشورهای جستجو شود که این سبک از حکومت را تجربه کردند. به تعبیری دقیق‌تر، در کشورهای که فاقد پیشینه دموکراسی بودند و در بستری نوظهور که نظام‌های توتالیتار برای مشارکت سیاسی فراهم آوردند، گرفتار و مجذوب رهبرانی شدند که بیش از هر چیز آفریده تبلیغات و قابلیت‌های پوپولیستی خود بودند. ارائه یک مقایسه به روشن شدن این موضوع کمک می‌کند: اگر مردم بریتانیا مانند مردم آلمان، نظام پادشاهی مشروطه و مشارکت سیاسی را تجربه نکرده بودند، ممکن بود چرچیل نیز به رهبری مشابه هیتلر تبدیل شود، ولی قرن‌ها مشارکت سیاسی به بریتانیایی‌ها این امکان را داد تا تحت تأثیر کاریزمای چرچیل قرار نگیرند و با او نیز مانند سایر سیاستمداران رفتار کنند.

کیش شخصیت رهبران نظام‌های توتالیتار از بسیاری جهات، شبیه جایگاه قدسی پادشاهان مشرق زمین بوده است، اما تفاوت‌هایی بنیادین بین آن‌ها وجود دارد. جذبه و کاریزمای پادشاهان نتیجه نسب، پیشینه، تاریخ، شکوه و جلال و جلوه‌های زیبایی‌شناسی مقام پادشاه است، اما جذبه رهبران توتالیتار محصول فضای پوپولیستی حاکم بر جنبش‌ها و نظام‌های توتالیتار بود. از این منظر، رهبران توتالیتار به شخصیت‌های معروف ورزشی و هنری عصر کنونی شباهت دارند.

یکی از نتایج کیش شخصیت، مصون کردن رهبران توتالیتار و حتی کل ساختار حکومت‌های توتالیتار از هرگونه انتقاد بود، زیرا گفته می‌شد که مردم حق و شایستگی به چالش کشیدن آن رهبران معصوم، فاضل و توانا را ندارند. از سوی دیگر، تحقیر مردم و تأکید بر نابالغی آنان لازمه ارتقای رهبران توتالیتار به جایگاهی فرا انسانی بود. به تعبیری ساده‌تر، برای این که از این رهبران غول بسازند، درست مانند ترفندی که در سینما به کار می‌رود، مردمی را که در مقابل او قرار می‌گرفتند، کوچک جلوه می‌دادند. این سیاست بیش از هر چیز به قربانی شدن مردم در راه اهداف و مقاصد دیکتاتورهای منجر می‌شد که در جایگاه شبه خدایان، خود را مالک جان مردم می‌دانستند و انتظار داشتند که در راه اهداف و امیالشان قربانی شوند. کشتارهای گسترده مردم آلمان، روسیه و چین و شرایط ناخوشایند مردم کره شمالی تا حد زیادی نتیجه این رویکرد بوده است.

منابع

- آرلوف، الکساندر. (۱۳۶۶). تاریخ سری جنایت‌های استالین. ترجمه عنایت‌الله رضا. تهران: انتشارات کتاب‌سرا.
- آرنت، هانا. (۱۳۹۹). توتالیتاریسم. ترجمه محسن ثلاثی. چاپ پانزدهم. تهران: نشر ثالث.
- آتورخانوف، عبدالرحمن. (۱۳۶۳). اسرار مرگ استالین (توطئه بریا). ترجمه عنایت‌الله رضا. چاپ دوم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- اوه، کانگ دن؛ و هاسینگ، رالف سی. (۱۳۹۸). کره شمالی آن‌سوی آینه. ترجمه سید مصطفی تاج‌زاده و عباس شاکری سیاوشانی. تهران: انتشارات کویر.
- باژانوف، بوریس. (۱۳۶۴). خاطرات بوریس باژانوف. ترجمه عنایت‌الله رضا. تهران: نشر گفتار.
- پاک، جونگ اچ. (۱۴۰۰). کیم جونگ اون شدن. ترجمه زینب کاظم‌خواه. تهران: نشر ثالث.
- جانگ، چنگ؛ و هالیدی، جان. (۱۳۹۳). جان، مائو (داستان ناشناخته). ترجمه بیژن اشتری. چاپ سوم. تهران: نشر ثالث.
- جنگ، جین سونگ. (۱۳۹۸). رهبر عزیز (نگاهی به درون کره شمالی). ترجمه مسعود یوسف حصیر چین. تهران: انتشارات ققنوس.
- جیلاس، میلوان. (۱۳۶۳). گفتگو با استالین. ترجمه عنایت‌الله رضا. تهران: مؤسسه انتشارات نوین.
- خروشچف، نیکیتا. (۱۳۹۶). خاطرات خروشچف. ترجمه منصور مدنی. شیراز: انتشارات نوید شیراز.
- دمیک، باربارا. (۱۳۹۶). حسرت نمی‌خوریم (زندگی در کره شمالی). ترجمه زینب کاظم‌خواه. چاپ دوم. تهران: نشر ثالث.

دوچرخ، ایزاک. (۱۳۶۸). زندگینامه سیاسی استالین. ترجمه علی اسلامی و محمود ریاضی. تهران: نشر نو.

رمینک، دیوید. (۱۳۸۰). آخرین روزهای امپراتوری شوروی. ترجمه حسین آهویی. تهران: انتشارات اطلاعات.

ساخاروف، آندره‌ی. (۱۳۹۳). خاطرات آندره‌ی ساخاروف. ترجمه مرتضی میر مطهری. چاپ سوم. تهران: انتشارات اطلاعات.

شایرر، ویلیام. (۱۳۷۱). سالهای کابوس. ترجمه جهانبخش ارفع زنگنه. تهران: نشر علمی.

فست، یواخیم. (۱۳۹۳). هیتلر. ترجمه مهدی سمسار. چاپ دوم. تهران: نشر زواش.

فیشمن، جک؛ و هوتن، جی برنارد. (۱۳۶۳). زندگی خصوصی استالین. ترجمه غلامحسین صالحیار. تهران: انتشارات سلسله.

الکسیویچ، سوتالانا الکساندرونا. (۱۳۹۸). روزگار رفته (آخرین سرخ‌ها). ترجمه فروغ پور یآوری. تهران: نشر ثالث.

گرومیکو، آندری. (۱۳۹۳). خاطرات آندری گرومیکو. ترجمه مهوش غلامی. چاپ چهارم. تهران: انتشارات اطلاعات.

گینزبرگ، یوگنیا س. (۱۳۴۸). سفری در گردباد. ترجمه مهدی سمسار. تهران: انتشارات خوارزمی.

لی، هیئنسو. (۱۳۹۶). دختری با هفت اسم (فرار از کره شمالی). ترجمه الهه علوی. چاپ نهم. تهران: انتشارات کتاب کوله‌پشتی.

لیانگ، هنگ؛ و شیپرو، جودیت. (۱۳۶۷). فرزند انقلاب. ترجمه محمدعلی طوسی. تهران: انتشارات شب‌ویز.

مانول، راجر؛ و فرنکل، هاینریش گوبلز. (۱۳۶۶). ترجمه مهدی شهشهانی. چاپ دوم. تهران: انتشارات امیرکبیر.

References:

- Barmé, G. R. (1996). *Shades of Mao (The Posthumous Cult of the Great Leader)*. New York and Armonk: M.E. Sharpe.
- Chen, Y. (2022). *The Secret Listener (An Ingenue in Mao's Court)*. New York: Oxford University Press.
- Coudenrove Kalergi, R. N. (1938). *The totalitarian state against man*. Translated by Sir Andrew Mcf Adyeane. London: Fredrick Muller LTD.
- Gregor, A. J. (2012). *Totalitarianism and political religion (an intellectual history)*. Stanford: Stanford University Press.
- Gyun, S. S. (1988). *Anecdotes from the great history*. Pyongyang.
- Hassig, R., & Oh, K. (2009). *The hidden people of North Korea: everyday life in the Hermit kingdom*. Maryland: Rowman and Littlefield Publishers.
- Klemperer, V. (1999). *I will bear witness: A Diary of the Nazi Years*. Translated by Martin Chalmers. New York: Modern Library.
- Kozlov, V. A, Fitzpatrick, S., & Mironenko, S. V. (2011). *Sedition (Everyday Resistance in the Soviet Union under Khrushchev and Brezhnev)*. Translated by Olga Livshin. New Haven and London: Yale University Press.
- Lankov, A. N. (2007). *The real North Korea: life and politics in the failed Stalinist utopia*. Jefferson, North Carolina, and London: Mcfarland and company.
- Larson, E. (2011). *In the garden of beasts: love, terror, and an American family in Hitler's Berlin*. New York: Crown Publishers.
- Leese, D. (2011). *Mao Cult (Rhetoric and Ritual in China's Cultural Revolution)*. New York: Cambridge University Press.
- Lüdecke, K. G. W. (1938). *I Knew Hitler (The story of a Nazi who escaped the blood purge)*. London: Jarrolds Publishers.
- MacFarquhar, R., & Schoenhals, M. (2006). *Mao's last revolution*. Cambridge, Massachusetts, and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Pisch, A. (2016). *The personality cult of Stalin in Soviet posters*. Canberra: ANU Press.
- Rappaport, H. (1999). *Joseph Stalin: a biographical companion*. California: ABC-CLIO.
- Rees, L. (2012). *The dark charisma of Adolf Hitler*. London: Ebury Press.
- Tucker, R. C. (1979). The Rise of Stalin's Personality Cult. *The American Historical Review*. 84(2), 347-366.
- Zhisui, L. (1994). *The private life of Chairman Mao*. Translated by Tai Hung-chao. New York: Random House.
- Zhu, X. D. (1998). *Thirty Years in a Red House*. Boston: University of Massachusetts Press.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

The formation of the Mojahedin-e-Khalgh organization and its role in the political developments of Iran from the beginning to the victory of the Islamic Revolution

Mohammad Piri ¹ and Said Rezaie HosseinAbad ²

1- Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

2- Master's Student in History (Islamic Iran Period), Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/07/05 Accepted: 2026/08/23 pp: 32- 49 Keywords: Intellectual Deviation; Political Closure; Socialism; Armed Struggle; Mojahedin-e-Khalgh.	The founders of the Mojahedin-e-Khalgh organization (MEK) were, prior to its formation, a group of young affiliates of the Freedom Movement of Iran who did not accept its militant approach and believed that the Freedom Movement's strategy would lead nowhere. For this reason, in 1971 (1350 SH), they broke away from the Freedom Movement and announced their existence. The organization's early leaders were initially committed to Islamic principles of thought, but gradually gravitated toward Marxist-Leninist viewpoints. In 1975 (1354 SH), the organization declared in a statement that Islamic ideology lacked the capacity for armed struggle against despotism and imperialism, and consequently, in that same year, it officially adopted the principles of socialist doctrine. During the second Pahlavi era, the Mojahedin-e-Khalgh carried out various activities against the regime. Following the exposure of their safe houses, most of their members were arrested and imprisoned, and a number were executed. With the victory of the Islamic Revolution, Rajavi, with the help of his associates, rebuilt the organization and sought to seize power entirely, but he was unsuccessful. Hence, on June 20, 1981 (30 Khordad 1360 SH), the organization launched military operations against the Islamic Republic. Following the failure of the strategy of armed uprising and Rajavi's escape to France, the organization sought an opportunity to overthrow the Islamic Republic. The Iran-Iraq War provided such an opportunity for the organization. This research has been conducted using a descriptive-analytical method and a library-based approach. In this study, the authors seek to answer the question of how the Mojahedin-e-Khalgh organization was formed and what led to its intellectual deviation. It appears that the organization, due to its totalitarianism and adoption of socialist thought, failed to align itself with the slogans and ideology of the Islamic Revolution and instead stood in opposition to it.
	Citation: Piri, M., & Rezaie HosseinAbad, S. (2026). The formation of the Mojahedin-e-Khalgh organization and its role in the political developments of Iran from the beginning to the victory of the Islamic Revolution. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 3(1), 32-49. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57215.1082 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.3.3

¹ **Corresponding author:** Mohammad Piri, **Email:** m.piri@lhiu.usb.ac.ir, **Tell:** +989155417317

Extended Abstract

Introduction

The 1960s (1340s SH) in Iran witnessed the growth of liberation movements influenced by both external and internal developments. The increasing expansion of leftist guerrilla movements across the globe, particularly in the Third World, and the growing popularity of leftist revolutionary organizations and figures among Iranian youth served as external factors in the formation of guerrilla and revolutionary groups. Alongside this, the Shah's regime implemented reformist policies—guided by the United States to stabilize the state, curb opposition ideologies, and render militant forces passive—which ultimately choked the country's political sphere and isolated active social forces. As a result, political and social activities became one-sided, and the country's administration took on an authoritarian form. Overall, the suppression of active social forces, the dissolution of political parties, the prevention of civil society growth, and harsh security control, which led to the erosion of political, religious, and social rights and freedoms, eliminated any possibility of peaceful power transfer or legal participation of individuals and political currents. Thus, peaceful avenues for opposing the government's goals and programs failed, and the ground for the emergence of violent and coercive actions became more open. Political groups and currents interested in guerrilla warfare in Iran, of which the Mojahedin-e-Khalgh organization is one, chose to follow this theory not based on religious or doctrinal inclinations, but rather on the basis of the dominant militant discourse of that era, which was monopolized by Marxist-Leninist forces. The organization, which was secretly established in 1965 (1344 SH), announced its existence in 1971 (1350 SH). In 1975 (1354 SH), the leadership of the Mojahedin officially declared in a statement that it had adopted the Marxist path as its ideology. This action effectively caused the organization to lose its intellectual and popular support among religious factions and clerics. Following the repressive atmosphere that prevailed after the coup d'état of August 19, 1953 (28 Mordad 1332 SH) up to the uprising of June 5, 1963 (15 Khordad 1342 SH), the government demonstrated that it would by no means yield to opposition forces attempting to bring about change or reform through peaceful and legal means. The Shah, by resorting to electoral fraud in parliamentary elections, sought to bring his affiliated representatives into the parliament and advance his policies through weak governments. His disregard for the warnings of nationalist-religious individuals and groups and senior religious authorities left no choice but to resort to violence and armed struggle. Thus, after the June 5 uprising and the exile of Imam Khomeini, along with the arrest and suppression of opponents, domestic conditions became ripe for a turn toward violent and armed struggles. Political groups that had set the overthrow of the regime through armed struggle as their organizational strategy emerged one after another. The arrest of members of the Freedom Movement after the June 5 uprising prompted individuals associated with this group to initiate a new movement in the struggle against the regime. Young members of the Freedom Movement questioned the efficacy of peaceful struggle methods and deemed them ineffective for changing the government's situation. Inspired by leftist Marxist groups, they considered the reform of the regime a dead end and believed in the overthrow of the Pahlavi system. The Mojahedin-e-Khalgh organization, like most groups of the 1960s, was influenced by the failure of peaceful struggles and the suppression of the June 5 uprising. It was founded in mid-September 1965 (mid-Shahrivar 1344 SH) by three young Muslim intellectuals, Mohammad Hanifnejad, Saeid Mohsen, and Abdolreza Nikbin (Abdi), after studying past struggles and reviewing armed movements in Latin America, adopting an urban guerrilla warfare strategy. With the joining of Asghar Badiezedegan in 1966 (1345 SH), they formed the organization's leadership cadre.

Material & Methods

This research has been conducted qualitatively with a descriptive-analytical approach. The data have been collected and analyzed based on historical documents, books, journals, articles, and

reports of the Mojahedin-e-Khalgh organization. Using a library-based method, the study examines the political, social, and religious position of the organization during the reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi in Iran.

Results and discussion

The findings indicate that although the initial founding members of the organization had acceptable religious inclinations, over time they came under the influence of emerging ideologies such as socialism, Maoism, and Marxism-Leninism, distancing themselves from religious thought and falling into intellectual eclecticism (deviation). With this mindset, they stood against the Islamic Revolution and inflicted irreparable damage upon the Islamic society of Iran.

Conclusion

In the final conclusion, we must acknowledge that due to its totalitarianism in pursuit of power, the organization failed to comprehend the realities of Iranian society and the great Islamic Revolution. By employing terror, destruction, and extensive, widespread, and indiscriminate explosions in various dimensions, it inflicted heavy losses on Iranian society and led a significant number of the country's youth astray.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

شکل‌گیری سازمان مجاهدین خلق و نقش آن در تحولات سیاسی ایران از آغاز تا پیروزی انقلاب اسلامی

محمد پیری^۱ و سعید رضایی حسین‌آباد^۲

۱- دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ دوره ایران اسلامی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
پدیدآورندگان سازمان مجاهدین خلق قبل از شکل‌گیری گروهی از جوانان وابسته به نهضت آزادی بودند که خط و مشی مبارزاتی آن را قبول نداشتند و معتقد بودند با این روند مبارزاتی نهضت آزادی راه به‌جایی نمی‌برند. به همین دلیل در سال ۱۳۵۰ ش از پیکره نهضت آزادی جدا شدند و اعلام موجودیت کردند رهبران اولیه سازمان در ابتدا به اصول فکری اسلام پایبند بودند اما به‌تدریج به دیدگاه‌های مارکسیستی - لنینیستی گرایش پیدا نمودند. این سازمان در سال ۱۳۵۴ ش در بیانیه‌ای اعلام کرد ایدئولوژی اسلامی فاقد توان مبارزه مسلحانه در مقابل استبداد و امپریالیسم است در نتیجه در این سال به‌طور رسمی اصول مکتب سوسیالیست را پذیرفت. مجاهدین خلق در دوران پهلوی دوم فعالیت‌های مختلفی علیه رژیم انجام دادند. در پی لو رفتن خانه‌های تیمی آن‌ها اکثر اعضای آن دستگیر و به زندان افتادند و تعدادی نیز اعدام شدند. با پیروزی انقلاب اسلامی رجوی به کمک دوستانش این سازمان را بازسازی و کوشید قدرت را به‌طور کامل به دست گیرد اما موفق نشد. از این‌رو سازمان در ۳۰ خرداد ۱۳۶۰ ش وارد عملیات نظامی علیه جمهوری اسلامی گردید با شکست استراتژی قیام مسلحانه و فرار رجوی به فرانسه، سازمان دنبال فرصتی برای براندازی جمهوری اسلامی بود. جنگ ایران و عراق این فرصت را در اختیار سازمان قرار داد. این پژوهش به‌صورت توصیفی-تحلیلی و روش کتابخانه‌ای انجام شده است. در این پژوهش نویسندگان می‌کوشند به سؤال چگونگی شکل‌گیری سازمان مجاهدین خلق و روند انحراف فکری آن پاسخ دهند. به نظر می‌رسد. سازمان به دلیل تمامیت‌خواهی و پذیرش تفکر سوسیالیستی نتوانست خود را با شعارها و ایدئولوژی انقلاب اسلامی هماهنگ سازد و در مقابل آن ایستاد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۱۴ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۱ صص: ۳۳-۴۹ واژگان کلیدی: التفات فکری، انسداد سیاسی، سوسیالیسم، مبارزه مسلحانه، مجاهدین خلق.

استناد: پیری، محمد؛ و رضایی حسین‌آباد، سعید. (۱۴۰۵). شکل‌گیری سازمان مجاهدین خلق و نقش آن در تحولات سیاسی ایران از آغاز تا پیروزی انقلاب اسلامی. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۳(۱)، ۳۲-۴۹.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57215.1082>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.3.3>

مقدمه

دهه ۱۳۴۰ ش در ایران، از نظر رشد جنبش‌های رهایی‌بخش و برانداز پیرو دو دسته تحولات خارجی و داخلی بوده است. گسترش روزافزون جنبش‌های چریکی چپ در اقصی نقاط جهان، به‌ویژه در جهان سوم و محبوبیت سازمان‌ها و افراد انقلابی میان جوانان ایران به‌عنوان عامل خارجی در شکل‌گیری گروه‌های چریکی و انقلابی مؤثر بود است. از سویی سیاست‌های اصلاح‌طلبانه شاه که با هدایت آمریکا برای تثبیت نظام پهلوی و تحدید اندیشه‌های مخالف و به انفعال کشاندن نیروهای مبارز انجام می‌شد، فضای سیاسی جامعه را مسدود و نیروهای فعال اجتماعی را منزوی کرد. در پی این تحولات روند فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی یک‌سویه شد و عرصه‌های مدیریت کشور شکل مستبدانه به خود گرفت. در مجموع، سرکوب نیروهای فعال اجتماعی، تعطیلی احزاب سیاسی، ممانعت از رشد و توسعه جامعه مدنی و کنترل امنیتی و خشن که موجب از بین رفتن حقوق و آزادی‌های سیاسی، مذهبی و اجتماعی گردید، مجال شرکت مردم در قدرت یا مشارکت افراد و جریان‌های سیاسی را از طریق قانون گرفت. بدین ترتیب، راه‌های مسالمت‌آمیز برای مخالفت با اهداف و برنامه‌های حکومت شکست خورد و راه برای ظهور و بروز افکار و اقدامات قهرآمیز و خشن بازتر شد.

گروه‌ها و جریان‌های سیاسی علاقه‌مند به مشی چریکی در ایران که سازمان مجاهدین خلق یکی از آن است، پیروی از این نظریه را نه بر اساس علائق دینی و مذهبی بلکه بر اساس گفتمان غالب مبارزاتی آن دوران که در انحصار نیروهای مارکسیست - لنینیست قرار داشت، برگزیدند. سازمان مجاهدین خلق که به‌صورت مخفی در سال ۱۳۴۴ ش تأسیس شد در سال ۱۳۵۰ ش موجودیت خود را اعلام کرد. اعضای اولیه این سازمان در اصل جوانان و دانشجویان تندروی سازمان نهضت آزادی بودند که خط و مشی محافظه‌کارانه آن را قبول نداشتند و بر جنبه مبارزات مسلحانه تأکید می‌ورزیدند. در ابتدا سه تن از این افراد به نام‌های محمد حنیف نژاد، سعید محسن و علی‌اصغر بدیع زادگان که رابطه نزدیک با آیت‌الله طالقانی داشتند موجودیت سازمان مجاهدین خلق را اعلام کردند. به‌زودی تعداد دیگری از جمله احمدرضایی نیز به این گروه پیوست. وی اولین کتاب ایدئولوژیکی سازمان را به نام نهضت حسینی نوشت. این کتاب هدف اسلام را به‌طور کامل مبارزه سیاسی علیه سرمایه‌داری و امپریالیسم معرفی می‌نماید و برخلاف سنت‌های گذشته که سرآغاز هر سخن به نام خدا بود او سخنش را به نام خدا و خلق قهرمان ایران شروع می‌کند. در سال ۱۳۴۵ ش نیز رهبری سازمان در اعلامیه‌ای رسماً اعلام کرد مشی مارکسیستی را به‌عنوان ایدئولوژی سازمان پذیرفته است؛ و با این تغییر ایدئولوژیک اعضای که هنوز به عقاید دینی پایبند بودند را به قتل رساندند یا به ساواک لو دادند. این تغییر ایدئولوژی باعث شد که سازمان عملاً پشتوانه مردمی و فکری خود را از دست بدهد به‌طوری که در آستانه انقلاب اسلامی به گروهی منزوی در داخل زندان‌ها تبدیل گردید.

پیشینه تحقیق

با توجه به ماهیت مجاهدین خلق دستیابی به اطلاعات سازمانی آن‌ها به‌سادگی امکان‌پذیر نیست به همین دلیل منابعی تحقیقی که درباره سازمان تألیف شده است اندک می‌باشد. با این حال برخی منابع و تألیفات و نشریات سازمانی و کسانی که با آن‌ها قطع رابطه کرده‌اند اطلاعاتی درباره عملکرد آن‌ها به دست می‌دهند.

یکی از کتاب‌هایی که به مبانی فکری مجاهدین خلق می‌پردازد کتاب نهضت حسینی است که توسط احمد رضایی نوشته شده است. رضایی در این کتاب اعلام می‌کند که حکومت دینی پیامبر (ص) شبیه نظام سوسیالیستی است در این نظام پیامبر و پیروانش ملزم به پرستش خدا بودند. از نگاه وی در حکومت پیامبر سلسله‌مراتب طبقاتی وجود نداشت او قیام امامان شیعه در دوره خلفای بنی امیه و بنی عباس را بر ضد زراندوزان، تجار و زمین‌دارانی می‌دانست که به بهره‌کشی و استثمار توده فقیر می‌پرداختند. وی معتقد بود که این خلفا به اهداف نظام توحیدی خیانت کردند. رضایی اعتقاد داشت که همه مسلمان باید تا برقراری جامعه‌ای بی طبقه، نابودی ظلم و استبداد، نظام سرمایه‌داری و روحانیت ساز شکار به مبارزه ادامه دهند. از نظر وی تفسیر و برداشت انقلابی توسط مجاهدین تفاوت چندانی با ایدئولوژی فدائیان مارکسیست نداشت. وی در این نوشتار اظهار می‌دارد که سازمان یک روند تدریجی پذیرش مارکسیسم را سپری کرده است. درنهایت مجاهدین در سال ۱۳۵۴ ش به پذیرش ایدئولوژی مارکسیست و مارکسیست لنینیست روی آوردند. ژان پیردگار، برنارهورکاد و یان ریشار نیز در کتاب ایران قرن بیستم، تألیف ۱۳۷۷ ش صفحاتی از کتاب را به معرفی

جزئی سازمان اختصاص داده است. البته در این نوشتار اطلاعات اندکی وجود دارد. نویسندگان توضیحاتی درباره عکس‌العمل مجاهدین در مقابل جشن‌های ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی می‌دهند و به اقدامات خرابکارانه‌ای که در پست‌های برق فشارقوی انجام دادند اشاره می‌کنند و از چند انفجار دیگر نیز نام می‌برند. پروانه آبراهامیان نیز در کتاب ایران بین دو انقلاب تألیف ۱۳۷۷ ش ضمن گزارشی از چگونگی شکل‌گیری سازمان به تعداد کشته‌های آن‌ها در برخورد با نیروهای شاه اشاره می‌کند. وی در این کتاب به معرفی سوابق خانوادگی و نحوه آغاز به فعالیت رهبران و کادر اولیه مجاهدین و نحوه گسترش سازمان می‌پردازد. نویسنده معتقد است که بحث‌های ایدئولوژیک شریعتی بر اعضای اولیه سازمان اثر مثبت داشته است. نشریات سازمان از جمله راه مجاهد نیز نحوه شکل‌گیری، مبارزات و مبانی فکری آن‌ها را بیان می‌کند. در این پژوهش علاوه بر منابع مکتوب از اعلامیه‌ها و نشریات مجاهدین نیز در معرفی و موضع‌گیری‌های ایدئولوژیک سازمان استفاده شده است.

زمینه‌های شکل‌گیری سازمان مجاهدین خلق

تهاجم متفقین در سوم شهریور ۱۳۲۰ ش ۱۵ آگوست ۱۹۴۱ م. به بهانه حمایت ایران از آلمان، به دیکتاتوری بیست‌ساله رضاشاه پایان داد. شکل‌گیری و سقوط پی‌درپی دولت‌ها در این دوره وابستگی بیش‌ازپیش ایران به کشورهای خارجی را در برداشت. با پایان یافتن جنگ جهانی دوم اختلاف میان دول متفق برای دستیابی به منابع بخصوص نفت ایران به وجود آمد. شوروی برای این که ایران را وادار به دادن امتیاز نفت شمال به این کشور بکند نیروهایش را از ایران خارج نکرد و این برخلاف توافق سران دول متفق در کنفرانس تهران در سال ۱۹۴۲ م بود زیرا این سران در این نشست توافق کرده بودند ظرف شش ماه پس از پایان جنگ، تمامی نیروهای خود را از ایران خارج کنند. قوای آمریکا و انگلیس بر اساس این توافق ایران را ترک کردند. اما نیروهای روس همچنان در ایران باقی ماندند. دموکرات‌ها به رهبری پیشه‌وری و با حمایت روس‌ها در آذربایجان علیه حکومت ایران دست به شورش زدند روس‌ها در حمایت از این شورش مانع حرکت نیروهای دولتی ایران به آذربایجان و سرکوب آن شدند (امینی، ۱۳۸۱: ۸۲). با روی کار آمدن دولت قوام، وی موفق شد مسئله خروج ارتش سرخ از ایران و حرکت‌های تجزیه‌طلبانه آذربایجان و کردستان را حل کند. (بهنود، ۱۳۶۹: ۲۷۶-۲۶۴). در این زمان وجود دولت‌های ضعیف و بدون برنامه موردتوجه شاه بود. سقوط پی‌درپی دولت‌ها به این روند کمک می‌کرد. محمدرضا شاه از این ضعف برای تثبیت موقعیت و افزایش قدرت‌ش نهایت بهره‌برداری را کرد. جریان‌های مخالف دیکتاتوری شاه، آیت‌الله کاشانی، چند گروه مذهبی و حزب توده بودند حزب توده با حمایت شوروی در امور داخلی کشور کارشکنی می‌کرد. با سقوط کابینه هژیر، ساعد مأمور تشکیل کابینه گردید. آیت‌الله کاشانی که به‌شدت با دخالت‌های انگلیس در ایران مخالف بود خواستار استیفای حقوق ملت ایران از شرکت نفت جنوب گردید. در نتیجه به دستور فرماندار نظامی تهران به خرم‌آباد و سپس به لبنان تبعید شد (بهنود، ۱۳۶۹: ۳۰۱-۳۰۰). ساعد با حمایت انگلیس حزب توده را منحل و سران آن را به زندان انداخت. در ۱۵ بهمن ۱۳۲۷ ش محمدرضا شاه موردحمله مسلحانه ناصرفخرایی قرارگرفت. این ترور بهانه بسط و گسترش دیکتاتوری شاه را فراهم آورد (آوری، ۱۳۷۳: ۳۲۸-۳۳۲).

در مجلس پانزدهم، تعدادی از نمایندگان از جمله حائری‌زاده، عبدالقدیر آزاد، حسین مکی و دکتر بقایی به بهانه تبعید آیت‌الله کاشانی و توقیف مطبوعات و نویسندگان، دولت را استیضاح کردند و استیضاح را آن قدر طول دادند که عمر مجلس پانزدهم به پایان رسید. در این بین آیت‌الله کاشانی با صدور اطلاعیه‌ای از لبنان، ضمن هشدار به تداوم دیکتاتوری رضا شاه توسط فرزندش با تشکیل مجلس مؤسسان برای تغییر قانون اساسی مخالفت کرد و از نمایندگان مجلس خواست با تغییر قانون اساسی که خون‌بهای جمع کثیری از مردم غیور، وطن‌خواه و دین‌دار ایران است، مخالفت کنند (حسینیان، ۱۳۸۵: ۶۰-۵۷). در انتخابات مجلس شانزدهم هژیر وزیر دربار از اصلی‌ترین موانع برگزاری انتخابات آزاد به شمار می‌رفت وی تلاش کرد نمایندگان طرفدار شاه وارد مجلس شوند. او که در تبعید آیت‌الله کاشانی نقش ویژه داشت توسط یکی از اعضای فداییان اسلام به قتل رسید (امینی، ۱۳۸۱: ۱۷۲).

شاه نیز کوشید با در اختیار گرفتن اکثریت مجلس شانزدهم، با تغییر قانون اساسی و در سایه خلأ احزاب سیاسی و رجال مذهبی و ملی قدرت‌ش را افزایش دهد و با انسداد سیاسی حاکم بر کشور خواسته‌های قدرت‌های بزرگ آن زمان (انگلیس و آمریکا) را تأمین

کند. مهم‌ترین حرکتی که ممکن بود در این زمینه مانع اهداف وی گردد تلاش یک جبهه فراگیر سیاسی به‌منظور در اختیار گرفتن مجلس بود.

در این شرایط بحرانی نمایندگان اقلیت مجلس پانزدهم، دولت را به دخالت در انتخابات مجلس متهم کردند و همراه عده‌ای از رجال ملی و روزنامه‌نگاران به رهبری دکتر مصدق تصمیم گرفتند در کاخ سلطنتی تحصن کنند. مصدق با انتشار پیامی در روزنامه‌ها از مردم خواست در تجمع ۲۲ مهر ۱۳۲۸ ش مقابل کاخ مرمَر حضور یابند. این درخواست مورد استقبال پرشور مردم قرار گرفت؛ اما به دلیل این که تحصن هزاران نفر در کاخ امکان‌پذیر نبود تعداد بیست نفر از بین جمعیت برای تحصن در دربار انتخاب شدند. علی‌رغم این که متحصنین چهار روز در کاخ ماندند چون به تقاضاها و شکایات آن‌ها ترتیب اثر داده نشد در بیانیه‌ای انتخابات را غیرقانونی اعلام و به اعتصاب خود پایان دادند. شکل‌گیری این تحولات فضای مناسب سیاسی را برای تشکیل جبهه‌ای سیاسی متشکل از رجال ملی و مذهبی فراهم کرد. به‌طوری که نوزده نفر از متحصنین که از اقدام خود نتیجه‌ای نگرفته بودند، هسته مرکزی جبهه ملی را تشکیل دادند. این گروه در اول آبان ۱۳۲۸ ش در منزل مصدق اجتماع و تشکیل سازمان جبهه ملی را به رهبری دکتر مصدق اعلام کردند (نجاتی، ۱۳۶۸: ۸۵-۸۴ و رک، بهنود، ۱۳۶۹: ۳۰۲).

مجلس شانزدهم با تشکل‌های سیاسی جدید و نیز ائتلاف حزب ایران، سازمان نظارت بر آزادی انتخابات، حزب ملت ایران، جمعیت آزادی مردم ایران، جمعیت فداییان اسلام، مجمع مسلمانان مجاهد و جبهه ملی در ۹ بهمن ۱۳۲۸ ش افتتاح شد. با تشکیل مجلس کابینه ساعد سقوط کرد و شاه علی منصور را مأمور تشکیل کابینه نمود. هدف اصلی کابینه منصور تصویب قرارداد الحاقی گس-گلشایان بود. مجلس به این طرح رأی نداد و دولت منصور سقوط کرد. شاه با توافق آمریکا و انگلیس رزم‌آرا، رئیس ستاد ارتش را مأمور تشکیل کابینه کرد. آیت‌الله کاشانی که از تبعید لبنان به ایران بازگشته بود، با نخست‌وزیری رزم‌آرا مخالفت کرد؛ اما این مخالفت نتوانست مانع به قدرت رسیدن رزم‌آرا شود و وی کابینه‌اش را با هماهنگی شاه تشکیل داد (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۳۱۱-۳۰۹ و رک بهنود، ۱۳۶۹: ۳۰۹-۳۰۷).

دکتر مصدق با حمایت آیت‌الله کاشانی و تعدادی از علمای برجسته و مردم خواستار ملی شدن صنعت نفت شد؛ اما رزم‌آرا در جلسه کمیسیون نفت مجلس در ۱۳ اسفند ۱۳۲۹ ش به‌شدت با این طرح مخالفت کرد. اقتدار رزم‌آرا باعث شد طرح مصدق و نمایندگان مجلس که از حمایت آیت‌الله کاشانی و آیت‌الله بروجرودی برخوردار بود با شکست روبرو شود؛ اما قتل رزم‌آرا توسط خلیل طهماسبی از اعضای فداییان اسلام در مسجد شاه باعث گردید کمیسیون نفت پیشنهاد ملی کردن صنعت نفت ایران را در ۱۷ اسفند ۱۳۲۹ تصویب کند. پس از این تصمیم مجلس شورای ملی با پشتوانه مردم و علما در ۲۴ اسفند ۱۳۲۹ به‌اتفاق آرا و مجلس سنا نیز در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ ش ملی شدن صنعت نفت ایران را تصویب کردند. کابینه حسین علاء که پس از کابینه رزم‌آرا زمام امور کشور را به‌دست گرفته بود، خیلی زود به بن‌بست رسید و استعفا داد. قرار بود حسین علاء که در میان اعضای جبهه ملی نفوذ داشت نقش میانجی میان شاه و مجلس را ایفا کند و سید ضیاءالدین طباطبایی نخست‌وزیر شود و طرح ملی شدن صنعت نفت را مسکوت بگذارد؛ اما تعدادی از نمایندگان مجلس مصدق را به‌عنوان نخست‌وزیر پیشنهاد دادند. دلیل این پیشنهاد این بود که مصدق مانند گذشته با این پیشنهاد مخالفت خواهد کرد و در این صورت زمینه برای به قدرت رسیدن سید ضیاء فراهم خواهد شد؛ اما برخلاف دوره چهارم مجلس مصدق با این پیشنهاد به‌شرط تصویب قانون طرح اجرای ملی شدن صنعت نفت موافقت کرد و به نخست‌وزیری رسید (نجاتی، ۱۳۶۸: ۲۲۲).

مصدق با دستیابی به نخست‌وزیری کوشید صنعت نفت ملی شود؛ اما انگلیس امیدوار بود با کمک عوامل داخلی و خارجی‌اش از اجرای این قانون جلوگیری کند. به همین دلیل با تعطیلی شرکت نفت و خارج کردن کارشناسانش به مقابله با دولت مصدق پرداخت و علیه ایران به شورای امنیت سازمان ملل شکایت کرد. مصدق برای دفاع از حقوق مردم ایران به مقر سازمان ملل رفت و انگلیس را به دخالت در سیاست داخلی ایران متهم کرد. در نیمه اول سال ۱۳۳۰ ش دولت مصدق که عملاً وارد میدان مبارزات دیپلماتیک بین‌المللی شده بود تلاش کرد با کمک سایر دولت‌ها حقوق ملت ایران را احیا کند (نجاتی، ۱۳۶۸: ۲۲۳).

دولت انگلیس و هواداران مجلسی‌اش که به جدی بودن ملت ایران برای دستیابی به حقوقشان باور نداشتند قوام را برای نخست‌وزیری به مجلس معرفی کردند. مجلس بدون حضور نمایندگان جبهه ملی به قوام (قوام‌السلطنه) رأی اعتماد داد. شاه نیز حکم نخست‌وزیری احمد قوام را تنفیذ نمود. قوام نیز در اعلامیه شدیداللحنی به مخالفین هشدار داد و آن‌ها را تهدید کرد که در

صورت کارشکنی در کار دولت و ایجاد اغتشاش با آن‌ها با شدیدترین وجه برخورد خواهد شد. انتصاب قوام و اعلامیه تند او با مخالفت مردم، آیت‌الله کاشانی و جبهه ملی مواجه شد. مردم تهران دست به تظاهرات اعتراض‌آمیز زدند. آیت‌الله کاشانی در اعلامیه‌ای انقلابی از مصدق و یاران او حمایت کرد. شاه که نمی‌خواست زمام امور کشور مجدداً به دست دکتر مصدق بیفتد با درخواست آیت‌الله کاشانی مخالفت کرد و در روز ۲۸ تیر ۱۳۳۱، تهران به محاصره نیروهای نظامی درآمد (کاتوزیان، ۱۳۷۳: ۲۳۴). مردم در ۳۰ تیر به درخواست آیت‌الله کاشانی و جبهه ملی به خیابان‌ها ریختند و به سمت مجلس راهپیمایی کردند. بازار تعطیل شد. کارمندان دست از کار کشیدند. با پیوستن استادان و دانشجویان دانشگاه تهران و نیز دانش‌آموزان مدارس، تظاهرات و مقاومت مردم و نیروهای سیاسی به اوج رسید. درگیری و زدوخورد ارتش و نیروهای وفادار شاه با مردم شدت گرفت. در حرکت مردم به‌سوی مجلس تعداد زیادی کشته شدند. فرماندهان ارتش که از پیوستن سربازان و درجه‌داران به مردم بیم داشتند پس از چند ساعت درگیری نیروهای نظامی را به پادگان‌ها فراخواندند. قوام پس از استعفا فرار کرد و شاه نیز از ترس مردم فرمان نخست‌وزیری دکتر مصدق را صادر نمود. هم‌زمان با موفقیت مردم و تسلیم شاه و دربار دیوان داوری لاهه نیز رأی بر عدم صلاحیتش در رسیدگی به شکایت دولت انگلیس علیه ایران داد. این رأی نیز پیروزی ملت ایران را تکمیل کرد و دولت دکتر مصدق پس از سی تیر با تصویب مجلس شورای ملی و سنا مجدداً کار خود را آغاز نمود. (کاتوزیان، ۱۳۷۳: ۲۴۴).

قطع رابطه ایران و انگلیس بر سر پرداخت غرامت از سوی ایران به تحکیم روابط آمریکا و انگلیس انجامید. با به قدرت رسیدن جمهوری‌خواهان در انتخابات ۱۹۵۲ م. زمینه برای همکاری مشترک آمریکا و انگلیس فراهم‌تر شد. دربار و ایادی انگلیس نیز موفق شدند با نفوذ افراد مشکوک در کنار آیت‌الله کاشانی و دکتر مصدق و ایجاد اختلاف بین آن‌ها و مردم زمینه‌های کودتای ۲۸ مرداد را فراهم کنند.

پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ارتشبد زاهدی که از قبل در میان نیروهای ملی نفوذ کرده بود مأمور تشکیل دولت شد. شاه که از ایران فرار کرده بود به ایران بازگشت و به تدریج دیکتاتوری خود را تثبیت کرد. محصول اصلی کودتای ۲۸ مرداد در ایران توسعه استبداد و دیکتاتوری بود که راه را به روی مبارزات قانونی و سیاسی بست و مسیر مبارزات زیرزمینی، خشونت‌آمیز و مسلحانه را گشود. این روند در تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران تأثیری عمیق گذاشت و مسیر رسیدن به آزادی و دموکراسی را طولانی کرد. «کابینه کودتا که محصول توافق قدرت‌های استعمارگر بود چهار هدف اصلی را دنبال می‌کرد:

۱- سرکوب جنبش ملی ضد استعماری و تحکیم رژیم استبدادی در ایران.

۲- حل مسئله نفت و بهبود وضع اقتصادی ایران.

۳- جلوگیری از شکل‌گیری جریان‌های ملی و مذهبی که طرفدار استقلال و آزادی ایران بودند.

۴- ممانعت از تسلط شوروی و جریان‌های وابسته به این کشور در ایران» (نجاتی، ۱۳۶۸: ۹۹)

یک روز پس از کودتاء فرماندار نظامی تهران به ریاست سرتیپ تیمور بختیار و سرتیپ فرهاد دادستان جوّ رعب و وحشت در تهران ایجاد کردند و با بسط فضای اختناق تمام نیروهای مذهبی و ملی را دستگیر و روانه زندان نمودند. در این میان سران و عوامل حزب توده بیشترین خسارت را متحمل شدند و نزدیک به ۵۴ نفر از آن‌ها اعدام یا زیر شکنجه به قتل رسیدند. برخی از افراد این حزب نیز به خارج گریختند یا به عضویت سازمان امنیت کشور درآمدند. دکتر مصدق پس از محاکمه به احمدآباد تبعید و تماس وی با تمامی افراد، به‌جز بستگان درجه اولش ممنوع گردید (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۴۰۰).

با فضای خفقان‌آوری که پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ به وجود آمد، پهلوی دوم نشان داد که به‌هیچ‌وجه تسلیم نیروهای مبارز اصلاح‌طلب که تلاش داشتند با شیوه‌های مسالمت‌آمیز و قانونی دست به تغییر یا اصلاح بزنند، نخواهد شد. وی با توسل به تقاب در انتخابات مجلس سعی داشت نمایندگان وابسته به خود را وارد مجلس کند و سیاست‌هایش را از طریق دولت‌های ضعیف مورد تأیید مجلس به‌پیش ببرد. عدم توجه وی به نصایح و تذکرات افراد و گروه‌های ملی- مذهبی و مراجع بزرگ، چاره‌ای جز توسل به خشونت و مبارزه قهرآمیز را برای او باقی نگذاشت. زمینه‌های داخلی این گرایش را می‌توان چنین برشمرد:

الف- به بن‌بست رسیدن مبارزات مسالمت‌آمیز سیاسی

شاه بدون توجه به مبارزات مسالمت‌آمیز و قانونی گروه‌ها و جریان‌های سیاسی، به دنبال بسط و توسعه اختیارات خود در اداره کشور بود. این تمایل شاه که با سرکوب مبارزین همراه بود، راه اصلاح و رفورم را مسدود کرد و انگیزه مبارزات قهرآمیز را سرعت بخشید.

در پی این اقدامات سازمان مجاهدین اعلام کرد سرکوب جبهه ملی دوم و محاکمه سران نهضت آزادی که پابندی و تعهد خود را به سلطنت مشروطه و قانون اساسی آن اعلام کرده بودند نمونه‌ای از استبداد حاکم است و نتیجه گرفتند که بعد از این اقدامات دیگر امیدی به اصلاح امور از طریق مبارزات مسالمت‌آمیز، اصلاح‌طلبانه و پارلمانی وجود ندارد زیرا حکومت مستبد شاه به هیچ وجه تحمل اعتراضات قانونی را نمی‌پذیرد (پیدایی تا فرجام، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۱۷-۲۱۶).

ب - حمله رژیم به تظاهرات مسالمت‌آمیز ۱۵ خرداد و قتل عام مردم

با بن بست مبارزات قانونی و مسالمت‌آمیز، تنها راه باقی‌مانده برای آزادیخواهان که با خشونت و اقدامات مسلحانه مخالف بودند، رجوع به آرا و افکار عمومی است. این اقدام که در روز پانزدهم خرداد ۱۳۴۲ انجام شد، می‌توانست راه‌حلی مسالمت‌آمیز برای بازگشت شاه به قانون اساسی باشد؛ اما وی با غرور و لجابت، به این روش تن نداد و با به خاک و خون کشیدن و قتل عام مردم راه اعلام نظر عمومی برای اصلاح امور کشور را مسدود کرد. (مدنی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۴۷-۴۵).

سازمان مجاهدین ضمن اشاره به این موضوع اعلام کرد، از شیوه‌های دیگر مبارزه و مخالفت مردمی در ایران بن بست‌نشینی در مساجد و اماکن مقدس و اعتراضات مسالمت‌آمیز در ادوار گذشته بود اما رژیم شاه با قتل عام بی‌رحمانه مردم در حرکت ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ ش در شهرهای تهران، ورامین، قم و شیراز به صورت عملی نشان داد تحمل هیچ گونه حرکت اصلاح‌طلبانه و آرام را ندارد.

ج - سلب مصونیت از شخصیت‌های مورد علاقه و اعتماد مردم

جدای از گروه‌ها، احزاب و جریان‌های سیاسی، برخی شخصیت‌های مقتدر، موجه و با نفوذ می‌توانستند با برقراری تعادل دوسویه میان مردم از یک طرف و حاکمیت از طرف دیگر، شرایط آشتی و گفتگو میان مردم و حکومت را برقرار کنند و با انتقال خواسته‌های قانونی و مشروع مردم به حکومت، حاکمان را متقاعد به انجام آن‌ها کنند و از این طریق مسیرهای اصلاح و تغییرات تدریجی را در نظام سیاسی فراهم آورند. با این شیوه می‌توان از انتقال مبارزات قانونی به مبارزات زیرزمینی و خشونت‌آمیز جلوگیری کرد. در این زمینه شاه مرتکب خطای بزرگ دیگری شد و با حصر خانگی، دستگیری، گروگان‌گیری و تبعید امام خمینی راه نصیحت و اصلاح را بست و زمینه را برای رشد مبارزات مسلحانه فراهم‌تر کرد.

با شکست مبارزات حزبی و تظاهرات مسالمت‌آمیز مردم، توسل به مبارزات مسلحانه تنها راه قانونی علیه شاه و حکومتش بود. از آنجا که در باور شیعیان مراجع تقلید از هر گونه تعرض، اهانت و تعقیب، قانوناً در امان هستند توجه به اعتراض مرجعیت به وضعیت موجود می‌توانست این بن بست سیاسی را از بین ببرد (پیدایی تا فرجام، ۱۳۵۸، ج ۱، ۲۱۸). حکومت پهلوی با قتل و کشتار مردم و دستگیری و زندان تعداد زیادی از شخصیت‌های مذهبی و دینی و حصر امام خمینی به مدت ۱۰ ماه در داودیه تهران تنها روزنه امید را هم بست و مشخص شد که رژیم شاه تحمل هیچ گونه صدای مخالفی را ندارد. (مدنی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۵۹-۵۵).

د - جلوگیری از فعالیت قانونی گروه‌ها و جریان‌های درون نظام

جلوگیری از فعالیت‌های حزبی و سازمانی که قانون اساسی را پذیرفته بودند و در چارچوب آن به فعالیت می‌پرداختند، راه را بر منتقدین نظام بست و مسیر مبارزات قهرآمیز را هموارتر کرد. شاه با دستگیری و سرکوب منتقدین خود و حتی گروه‌هایی که وفاداری‌شان را به او نشان داده بودند، عملاً مخالفت‌ها و انتقادهای زیرزمینی کرد و زمینه را برای رشد افراد و جریان‌هایی که به دنبال مبارزه مسلحانه علیه رژیم بودند، فراهم کرد.

بدین ترتیب پس از قیام ۱۵ خرداد و تبعید امام خمینی (ره) به خارج از کشور و نیز دستگیری و سرکوب مخالفین شرایط داخلی برای گرایش مبارزین به خصوص جوانان و دانشجویان به مبارزات قهرآمیز و خشن فراهم شد و گروه‌های سیاسی که خط‌مشی سازمانی خود را سرنگونی رژیم پهلوی از طریق مبارزه مسلحانه قرار داده بودند یکی پس از دیگری ظهور کردند.

در کنار عوامل داخلی، مبارزات مسلحانه برخی از سازمان‌ها و احزاب در دیگر کشورها و پیروزی آن‌ها بر حاکمانشان نیز در این امر دخیل بود. در پی پیروزی انقلاب سوسیالیستی در روسیه و صدور آن به سایر کشورها، به ویژه کشورهای جهان سوم و موفقیت انقلاب کوبا و چین، آمریکا برای جلوگیری از این روند که موجب توسعه دامنه نفوذ شوروی در کشورهایی مانند ایران می‌شد، راهبرد سد نفوذ را اجرا کرد و کوشید با انجام اصلاحات اقتصادی و سیاسی در کشورهای جهان سوم مانع راه‌اندازی و موفقیت انقلاب‌های مارکسیستی در این کشورها شود و از این طریق تداوم رژیم‌های استبدادی را حفظ و موجب وابستگی بیشتر آن‌ها به جهان سرمایه‌داری گردد. از سوی دیگر تأثیر تئوری‌های جنگ چریکی در کشورهای آمریکای لاتین و تعارض میان شوروی و چین که

هر یک بر نظریه‌ای خاصی از انقلاب تأکید داشتند عاملی برای طرح مباحث اساسی جنگ چریکی میان گروه‌های مبارز و جوانان ایران شد. در کنار این مسئله موفقیت مبارزات مسلحانه کوبا، جبهه آزادی‌بخش الجزایر، نهضت ملی کنگو به رهبری پاتریس لومومبا نشان داد که چگونه مبارزات قهرآمیز نتیجه داده و مبارزات قانونی و مسالمت‌آمیز به بن‌بست رسیده‌اند.

پیروزی روستاییان و کشاورزان چینی که هنوز در دوره فتودالی زندگی می‌کردند و مستعد انقلاب نبودند، تئوری مائو را به‌عنوان الگوی مبارزاتی در داخل ایران مطرح کرد. تجمع دهقانان در روستاها و حرکت آن‌ها به‌سوی شهرها و محاصره شهرها به‌وسیله روستاییان، تأثیر بسیاری بر افکار دانشجویان مبارز ایرانی به‌ویژه نیروهای مارکسیستی گذاشت که از وابستگی احزاب و سازمان‌ها به شوروی رنج می‌بردند. این مسئله باعث انشعاب عده‌ای از جوانان حزب توده شد. این گروه نام خود را «سازمان انقلابی حزب توده ایران» گذاشت و با انطباق وضعیت ایران با چین، سرمایه‌گذاری در روستاها را محور اصلی مبارزات خود قرار داد.

با شکست گروه‌های مائوئیستی در جهان، از جمله شکست شورش بهمن قشقایی و گروه پرویز نیک‌خواه در ایران، شیوه‌ای جدید در مبارزات قهرآمیز مطرح گردید. این شیوه توسط «رژمی دبره»، از دوستان نزدیک «چه گوارا» در کتابی با عنوان «انقلاب در انقلاب» ضمن کهنه دانستن نظریات مارکس-لنین بر این نکته تأکید کرد که مبارزه مسلحانه نیاز به حمایت توده‌های مردم ندارد. یک گروه چریکی کوچک مانند موتوری است که مردم را به حرکت در می‌آورد. این تئوری نیز در عمل پاسخگوی نیاز جوامعی همچون ایران نبود. شکست چه‌گوارا در بولیوی و واقعه سیاهکل در شمال ایران بر این نظریه خط بطلان کشید. (شعبانی، ۱۳۹۲: ۳۲).

پس از شکست تئوری «چریک کوه»، نظریه‌پردازی برزیلی به نام کارلوس ماریگلا نظریه جنگ چریک شهری را ارائه کرد. وی معتقد بود طبقه کارگر مرکز ثقل جنگ چریکی است و نیروهای این جنگ باید از میان کارگران انتخاب شوند. در نظام‌های سرمایه‌داری، قلب جامعه و نیروی محرکه انقلاب، طبقه کارگر است و این طبقه در جوامع صنعتی در شهرها حضور دارند؛ بنابراین، نقطه آغازین انقلاب محافل کارگری در شهرها هستند و این طبقه می‌تواند با آغاز جنگ چریکی از شهرها و گسترش و تعمیق آن در میان مردم موجب پیروزی انقلاب شود.

بررسی ادبیات جنگ چریکی در ایران نشان می‌دهد که پیروان این نظریه‌ها در ایران عمدتاً از ترجمه کتاب‌هایی مانند «مسائل راهبردی در جنگ چین» اثر مائو و برخی نوشته‌های بیژن جزنی، علی‌اکبر صفایی فراهانی، امیر پرویز پویان و مسعود احمدزاده استفاده کرده‌اند. آن‌ها با انطباق این تئوری‌ها با شرایط ایران کوشیدند در زمینه سقوط نظام پهلوی گام‌های مؤثری بردارند، اما به دلیل ضعف شناخت نسبت به جامعه و مردم ایران و پاره‌ای دلایل دیگر، هیچ‌گاه موفق نشدند. آخرین پویندگان این نظریه‌ها دو سازمان «چریک‌های فدایی خلق» و «سازمان مجاهدین خلق» بودند که در تئوری و عمل شکست خوردند. سازمان مجاهدین خلق، گرایش تئوریک و عملی خود را بیشتر از مکتوبات بیژن جزنی اخذ کرده بود. توجه اعضای مرکزی سازمان به نظریات بیژن جزنی که مارکسیسم - لنینیسم را شرط اصلی مبارزه مسلحانه می‌دانست، حلقه اتصال این گروه به عقاید مارکسیستی بود (نجاتی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۱۴۸) جزنی در دانشگاه در بخش دانشجویی جبهه ملی فعال بود و با رفقاییش که در جریان فعالیت‌های جبهه ملی آشنا شده بود به یارگیری از بین دانشجویان به نفع سازمان‌های چریکی چپ‌گرا می‌پرداخت و با آن‌ها شب‌ها به کتاب‌خوانی و بحث و گفتگو می‌پرداخت و با این فعالیت‌ها زمینه تشکیل سازمان چریک‌های چپ (کمونیست) در ایران را پی‌ریزی کرد (جزنی، ۱۳۸۸: ۱۲).

تأسیس سازمان مجاهدین خلق ایران

پس از دستگیری اعضای نهضت آزادی در قیام ۱۵ خرداد، افراد مرتبط با این گروه درصدد برآمدند حرکت جدیدی در مبارزه علیه رژیم پهلوی آغاز کنند. این فکر از اینجا ناشی می‌شد که افراد جوان نهضت، کارآمدی روش‌های مبارزاتی مسالمت‌آمیز را زیر سؤال بردند و آن را برای تغییر وضعیت حکومت ناکارآمد دانستند. آن‌ها با الهام از گروه‌های چپ مارکسیستی روش اصلاح رژیم را غیرممکن دیدند و تنها راه باقی‌مانده را براندازی نظام پهلوی می‌دانستند. سازمان مجاهدین خلق ایران مانند اغلب گروه‌هایی که از دهه ۱۳۴۰ شکل گرفتند، تحت تأثیر شکست مبارزات مسالمت‌آمیز و سرکوب قیام ۱۵ خرداد، توسط سه تن از روشنفکران مسلمان جوان در اواسط شهریور ۱۳۴۴ ش محمد حنیف نژاد، سعید محسن و عبدالرضا نیک‌بین (عبدی) تأسیس شد. این افراد

پس از مطالعه تاریخ مبارزات سازمان‌های چریکی و مسلحانه در آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین سازمان مجاهدین را با هدف جنگ چریکی شهری علیه رژیم پهلوی تأسیس کردند. در سال ۱۳۴۵ ش با پیوستن اصغر بدیع‌زادگان به این گروه کادر رهبری سازمان شکل گرفت. افراد یادشده مذهبی، با هوش و دارای ذکاوتی فوق‌العاده بودند و در بهترین رشته‌های دانشگاهی تحصیل می‌کردند. آن‌ها در مبارزات سیاسی و اجتماعی مشارکت داشتند و با آیت‌الله بهشتی، آیت‌الله مطهری، آیت‌الله طالقانی، علامه محمدتقی جعفری، مهندس بازرگان، دکتر یدالله سبحانی، دکتر عباس شیبانی ارتباط داشتند. تفکر مذهبی و سیاسی آن‌ها عمدتاً متأثر از افکار آیت‌الله طالقانی و مهندس بازرگان بود و در بسیاری از رفتارهای عملی رادیکال‌تر از آنان بودند. از مسائلی که بنیان‌گذاران سازمان به‌خصوص حنیف‌نژاد بر آن تأکید داشتند، ارتباط با روحانیون فعال و مبارز بود (Katzman, 1992: 1).

انگیزه‌ها و دلایل تشکیل سازمان مجاهدین خلق ایران

کادر مرکزی سازمان مجاهدین خلق پس از قیام ۱۵ خرداد و دستگیری تعداد زیادی از سران نهضت آزادی و همچنین بازداشت، حصر و تبعید تعداد زیادی از روحانیون مبارز و انقلابی، با تشکیل جلساتی به بررسی و تحلیل مبارزات مردم، گروه‌ها، احزاب و شخصیت‌های سیاسی و مذهبی تاریخ معاصر ایران پرداخت و به این نتیجه رسید که برای سرنگونی رژیم پهلوی و مبارزه با امپریالیسم آمریکا چاره‌ای جز مبارزه مسلحانه باقی نمانده است و اظهار داشتند.

مردم ایران علی‌رغم مبارزات طولانی در گذشته و حال و به‌ویژه در قیام ۱۵ خرداد در بدترین شرایط تاریخی از نظر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی به سر می‌برند و برای رسیدن به آزادی و استقلال در برابر استبداد و استعمار خارجی متحمل رنج‌ها و مصائب فراوان شدند.

مجاهدین اعلام کردند عدم موفقیت مبارزات مردم ایران در تاریخ معاصر بخصوص در ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ ش به خاطر کوتاهی و عدم شرکت فعال مردم ایران در مبارزه نبوده است بلکه آنچه این مبارزات را به بن‌بست کشانده است افکار سازشکارانه، اصلاح‌طلبانه و لیبرالی سازمان‌ها و گروه‌هایی مانند جبهه ملی، نهضت آزادی و حزب توده بوده است. زیرا این گروه‌ها به دلیل روحیه تسلیم طلبانه در برابر آمریکا و رژیم شاه از حرکت‌ها و ایده‌های اصلاح امور پیروی می‌کردند و تلاش می‌کردند مبارزات مردمی را در قالب قانون اساسی و مبارزات پارلمانی محصور کنند. در راستای همین باور رهبران نهضت آزادی که در زندان شاه بسر می‌بردند در واکنش به اعلامیه‌های رادیکالی دانشجویان جوان عضو این گروه، انتساب آن را به خود تکذیب کردند. دانشجویان نیز این موضع‌گیری را در راستای سلوک سازشکارانه نهضت آزادی اعلام کرد.

درباره روحانیت مبارز ایران سازمان بیان نمود هرچند روحانیون برخلاف نهضت آزادی و بقیه گروه‌ها، مبارزه جدی‌تری را به رهبری آیت‌الله خمینی علیه شاه و لواحق شش‌گانه او آغاز کرد اما این مبارزات چون رهبری آن دارای تشکیلات منظم نبود و آگاهی لازم به شیوه مبارزه و پیچ‌وخم‌های آن نداشت به دست آورد مطلوبی نرسید. مجاهدین شکست قیام امام خمینی را به دلیل عدم همراهی مراجع و حوزه‌های علوم دینی مشهد و نجف اعلام کردند و این اقدام را حرکتی فردگرایانه و فاقد پشتوانه نهادی و تشکیلاتی می‌دانستند. این سازمان شکست قیام مردمی ۱۵ خرداد و شهادت هزاران نفر از اقشار مختلف مردم مسلمان ایران را برخاسته از ضعف نهضت آزادی و جبهه ملی در بسیج مردم و رهبری آن می‌دانست و اعلام کرد که دوران مبارزات مسالمت‌آمیز به سررسیده است و برای سقوط شاه و از بین بردن حاکمیت استعمار و استبداد در ایران و تأمین خواست‌های برحق ملت تحت ستم حکومت پهلوی راهی جز قیام مسلحانه وجود ندارد. در یک برآورد کلی باید پذیرفت که از نگاه مجاهدین خلق قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ ش و سرکوب آن توسط نیروهای شاه پایان راه‌حل و خط‌مشی مبارزه مسالمت‌آمیز و سرآغاز مبارزه مسلحانه با دشمن به شمار می‌آید. مجاهدین اظهار داشتند پس از سرکوب قیام ۱۵ خرداد مبارزه مسالمت‌آمیز جایگاهی در دگرگونی مبارزاتی آن‌ها ندارد زیرا حکومت شاه مستبدتر از آن است که به فعالیت سیاسی آرام اجازه عرض‌اندام دهد از نگاه سازمان، مبارزه سیاسی با بن‌بست روبرو شده بود و از بین بردن آن نیاز به در پیش گرفتن شیوه‌های نوین مبارزاتی داشت. مجاهدین با الگوبرداری از قیام و مبارزه مردم الجزایر علیه استعمار فرانسه و ویتنامی‌ها علیه سلطه آمریکا و پیروزی انقلابیون کوبا بر استبداد حاکم بر این کشور، برنامه مبارزاتی‌شان را با روش جدید سازمان‌دهی نمودند.

مجاهدین در بیانه‌هایی که منتشر کردند علت اصلی شکست حرکت‌های سیاسی و قیام‌های ملی در ایران را به سبب غیرحرفه‌ای بودن این مبارزات اعلام کردند و اظهار داشتند کسانی که در گذشته رهبری گروه‌های سیاسی و مبارزاتی ایران را برعهده گرفته بودند از صلاحیت لازم رهبری برخوردار نبودند. به باور این سازمان کسانی که در رأس رهبری گروه‌های سیاسی و مبارزاتی قرار داشتند هدف و برنامه اصلی آن‌ها هدایت و رهبری این گروه‌ها و سازمان‌ها نبود. به باور مجاهدین این افراد شغل و حرفه خود را داشتند و به گروه‌ها و احزابی که رهبری آن را برعهده داشتند به صورت حاشیه‌ای نگاه می‌کردند اینان در صورتی که فرصت می‌یافتند و احساس خطر نمی‌کردند در میدان سیاسی حاضر می‌شدند.

مجاهدین از خودگذشتگی، فداکاری و حضور مردم ایران را در عرصه مبارزه با حکومت پهلوی و دولت استعمارگر آمریکا امری ستودنی می‌دانستند اما این فداکاری و جانفشانی را ضامن پیروزی علیه حکومت شاه و آمریکا نمی‌دانستند و اعلام کردند مبارزه زمانی منجر به آزادی از زیر بار ظلم و سلطه شاه و نوکران آمریکایی‌اش می‌گردد که توسط سازمان منضبط رهبری شود. به عقیده آن‌ها دوره مانورهای محفلی گذشته بود و تجربه پیروزی انقلاب‌های روسیه، چین، کوبا و الجزایر نشان داد که تنها راه پیروزی بر استبداد شاه و استعمار ایجاد یک سازمان مبارزاتی با تشکیلات آهنین است (پیدایی تا فرجام، ج ۱، ۱۳۸۵: ۲۹۴-۲۹۲).

پس از مطالعه و بررسی‌هایی که صورت گرفت حنیف نژاد، عبدی نیک‌بین و سعید محسن در شهریور ۱۳۴۴ ش تصمیم گرفتند سازمانی تشکیل بدهند که ویژگی‌های موردنظر آن‌ها را تأمین و قدرت هدایت قیام مردم را داشته باشد کادر رهبری برای تأمین نیروهای موردنیاز به صورت مخفیانه از مسئولان انجمن‌های اسلامی دانشگاه‌های تهران، شهرستان‌ها و از نیروی تحصیل کرده و جوان نهضت آزادی درخواست نمود افرادی را که مورد اعتماد و قائل به مبارزه علیه رژیم ستم شاهی هستند به آن‌ها معرفی کنند تا برای آن‌ها کلاس‌های ویژه آموزشی سیاسی و ایدئولوژیک گذاشته شود. افراد که به سازمان می‌پیوستند باید معتقد به اسلام، از نظر امنیتی مورد اعتماد، انضباط‌پذیر و نظم سازمانی را به طور کامل رعایت کنند. به خانواده، شغل، تحصیلات و مظاهر زندگی دنیوی وابسته نباشند و هدفشان مبارزه با رژیم باشد و در این راه حاضر به فداکاری، ایثار و گذشت باشند.

بر اساس معیارهای فوق، تعدادی دانشجو جذب و در کلاس‌های سه یا چهار نفره سازمان‌دهی شدند تا آموزش‌های اولیه و ایدئولوژیک (سیاسی و عقیدتی) را فراگیرند و سپس با ارزیابی و تحقیق و موفقیت در کلاس‌های آموزشی به عضویت رسمی سازمان درآیند (شعبانی، ۱۳۹۲: ۳۶).

مبانی فکری و ایدئولوژیک سازمان مجاهدین خلق

رهبری مجاهدین خلق تحت تأثیر تحلیل‌های علمی و نوگرایانه نهضت آزادی و باورهای مارکسیست‌های انقلابی در کانون‌های مختلف قرار گرفتند. آن‌ها با رد تفکر ماتریالیسم فلسفی مارکسیست‌ها، باورهای سیاسی، تاریخی، اجتماعی و اقتصادی این مکتب را به عنوان ایدئولوژی انقلاب قبول کردند. رهبری سازمان در اعلامیه‌هایی که در سال‌های اول تشکیل منتشر کردند اصول دیالکتیک را همان گونه که از سوی مارکسیست‌ها طرح شده بود به عنوان روش شناخت مسائل اجتماعی برنامه حزبی‌شان پذیرفتند. علاوه بر این مجاهدین اصل تضاد طبقاتی تر، انتی تر و سنتز را به همان شکلی که در متون مارکسیستی آمده بود قبول کردند. بر اساس این تفکر کادر رهبری مجاهدین خلق اعلام نمودند جامعه جهانی از همان ابتدا از میان درگیری‌های درونی طبقاتی به سوی مبارزه برای ایجاد جامعه بی طبقه توحیدی سیر می‌کند و این حرکت تا زمان آخرین پیامبر ادامه داشته است و بعد از آخرین پیامبر به وسیله انقلابیون خداپرست ادامه می‌یابد (سازمان مجاهدین خلق ایران، ۱۳۵۸: ۴).

اولین کتابی که اصول فکری و ایدئولوژیک سازمان مجاهدین در آن طرح گردیده راه حسین تألیف احمدرضایی است وی در این اثر اظهار می‌دارد که نظام الهی موردنظر حضرت محمد (ص) ایجاد یک حکومت بر پایه منافع عمومی بوده است. از نگاه رضایی امامان شیعه بخصوص امام حسین (ع) بر ضد زمین‌داران بزرگ، تاجران سرمایه‌دار، استثمارگران و خلفای غاصب اموی که به اهداف نظام توحیدی خیانت کرده بودند، قیام نمود رضایی در این کتاب می‌نویسد بر همه مسلمانان لازم است که برای برقراری جامعه‌ای توحیدی و بی طبقه و از بین بردن ظلم به‌ویژه نظام سرمایه‌داری، استبداد و روحانیت عافیت‌طلب مبارزه کنند (رضایی، بی‌تا: ۷۵). سازمان مبارزه مسلحانه را عاملی برای از بین بردن، جو پلیسی، یأس و ناامیدی، ترس و ایجاد شرایطی برای فراگیرنمودن مبارزه می‌دانست (سازمان مجاهدین خلق ایران، ۱۳۵۷: ۶۶).

مجاهدین خلق برای اختلال در جشن‌های پرهزینه ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی در سال ۱۳۵۰ ش اقدام به بمب‌گذاری در تأسیسات برق تهران کرد و تلاش نمود یک هواپیمای ایرانی را برابند. در پی این اقدام نه تن از اعضای مجاهدین دستگیر شدند. در زیر شکنجه یکی از آن‌ها اطلاعات سازمان را به ساواک داد که به دستگیری ۶۶ عضو سازمان منجر شد. در ماه‌های بعد نیز تمام کادر اولیه رهبری دستگیر و اعدام شدند و یا در درگیری‌های خیابانی به قتل رسیدند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۶۰۶). ژان پیردیگار و همکارانش برخلاف ابراهیمیان در گزارشی اعلام می‌کنند که سازمان مجاهدین خلق در سال ۱۹۷۱ م شاید در رقابت با حرکت فدائیان سیاه‌کل وارد صحنه شدند و درصدد برآمدند با منفجر کردن خطوط فشارقوی برق‌رسانی، مانع برگزاری جشن‌های دوهزاروپانصدساله شاهنشاهی شوند. وی در ادامه اعلام می‌کند در جریان این عملیات ۶۹ نفر از مهم‌ترین اعضای سازمان که توسط یک توده‌ای سابق که به ساواک پیوسته بود و برای آن‌ها خبرچینی می‌کرد لو رفتند و دستگیر گردیدند. از این تعداد ۱۱ نفر اعدام و ۱۶ نفر به حبس ابد محکوم شدند. از محکومین به اعدام دو نفر را عفو نمودند که یکی از آن‌ها مسعود رجوی بود. شاه اعلام کرد که آزادی وی در قبال همکاری با ساواک انجام گرفته است (ژان پیر و همکاران، ۱۳۷۷: ۱۷۸).

پس‌ازاین ضربات نیروهای باقی‌مانده مجاهدین با حمایت گروه‌های مذهبی و سیاسی ازجمله برخی از روحانیون انقلابی ضد شاه و تعدادی از بازاریان مخالف حکومت به بازسازی سازمان پرداختند. باقی‌مانده مجاهدین نیز موفق شدند گروهی از جوانان دانشجوی را جذب و سازمان‌دهی کنند و چند عملیات نظامی علیه حکومت انجام دهند. با اقدامات نظامی شهرت مجاهدین به‌عنوان نیروی مبارز مسلمان گسترش یافت به‌طوری‌که سایر گروه‌های مبارز را تحت تأثیر قرار داد و بسیاری از روحانیون با اطمینان خاطر به آنان کمک کردند. در این بین خانواده‌های مجاهدین با آیت‌الله طالقانی، مسجد هدایت و حسینیه ارشاد ارتباط برقرار کردند این اقدامات نیز بر محبوبیت مجاهدین افزود و باعث کمک‌های مالی بازاریان، روحانیون و سایر مسلمانان انقلابی به آن‌ها گردید (رضوی، ۱۳۷۶: ۷۵).

بااین‌حال موضع‌گیری و برخورد امام خمینی (ره) با آن‌ها متفاوت بود و حاضر به ارتباط و تأیید مجاهدین نشد. کوشش‌های مجاهدین و تعدادی از روحانیون، که به‌صورت کتبی از امام خمینی درخواست کردند که آن‌ها را تأیید کند نیز مؤثر واقع نشد. امام خمینی به هیچ‌وجه چه مستقیم و غیرمستقیم مجاهدین را تأیید نکرد؛ اما بعد از تغییر ایدئولوژیکی سازمان پس از حوادث ۱۳۵۴ ش، دلیل برخوردهای سرد امام با مجاهدین بر همه روشن گردید (روحانی، ۱۳۸۱ ج ۳: ۶۴۲).

با از بین رفتن کادر رهبری مجاهدین در سال ۱۳۵۰ ش گرایش به مارکسیسم در سازمان شدت پیدا کرد و آثار و متون مارکسیستی در برنامه آموزشی آن‌ها در دهه ۵۰ قرار گرفت. این آموزش‌ها به‌تدریج باعث رشد دوگانگی فکری بین اسلام و مارکسیسم در سازمان مجاهدین گردید. درنهایت مجاهدین با حذف ایدئولوژی اسلام به تضاد درونی خود پایانی دادند (زیباکلام، ۱۳۷۵: ۲۶۴). بررسی آثار به‌جای مانده مجاهدین نشان می‌دهد که این سازمان تناقضات شدید فکری را در درون خود پرورش داده است. با رشد این نارسایی و تضاد فکری و درونی درنهایت رهبری مجاهدین به این نتیجه رسید که باید اسلام را کنار بگذارد و مارکسیسم را اساس کارش قرار دهد. این تغییر ایدئولوژیک صدمات فراوانی به سازمان و کل جنبش انقلابی و اسلامی ایران وارد کرد. چنین به نظر می‌رسد که استناد رهبران مجاهدان به قرآن، نهج‌البلاغه، تاریخ اسلام و ایران جنبه ظاهری داشته و هدف آن جلب حمایت‌های مردمی بوده است. مقایسه آثار مکتوب آن‌ها ازجمله، جزوه شناخت، اقتصاد به زبان ساده، تفسیر سوره توبه، راه حسین، تکامل، راه انبیاء و راه بشر مجاهدین با آثار آیت‌الله طالقانی، مهندس بازرگان که ادعای پیروی از آن‌ها را می‌کردند متفاوت است. به اعتقاد دکتر حمید عنایت «جسارت مجاهدین در این تلفیق ایدئولوژیک به‌شدت از به کار گرفتن ماتریالیسم دیالکتیک در تفسیر قرآن و بعضی از فراز و نشیب‌های زندگی پیامبر (ص)، علی (ع) و امام حسین (ع) مشهود است. کاری که آن‌ها کرده‌اند این است که این مفهوم و مقولات فرعی را به‌عنوان یک ابزار تحلیلی به کار می‌بردند، بی‌آنکه اساساً اسمی از آن به میان آورند. بدین‌سان مفهوم «سنت‌الله» را کمابیش به معنای «قانون تکامل»، یکی از قوانین علمی و اساسی جهان آفرینش به کار می‌بردند و می‌گفتند هر پدیده‌ای که نتواند خود را با این سنت هماهنگ کند محکوم به نابودی است. برای مثال، نظام سرمایه‌داری و جهان سلطه از آنجاکه دیگر هماهنگ با واقعیت‌های حیاتی جامعه بشری نیست، ضد خودش یعنی طبقه کارگر و زحمتکش را در درونش می‌پروراند و سرانجام با انقلاب توده‌های تحت ستم، قدرت سرمایه‌داری را از بین می‌برد و طبقه کارگر وارث قدرت، وسایل تولید و وارث زمین خواهد شد» (عنایت، ۱۳۶۲: ۲۶۷-۲۶۶).

کادر مرکزی مجاهدین خلق به طور عملی از اواخر سال ۱۳۵۳ ش ایدئولوژی مارکسیستی را پذیرفته بودند؛ اما رهبری سازمان در مهرماه ۱۳۵۴ ش با انتشار بیانیه‌ای تحت عنوان مواضع ایدئولوژیک، به طور رسمی پذیرش تفکر مارکسیسم - لنینیسم را اعلام کرد (سازمان مجاهدین خلق ایران، ۱۳۵۴: ۱۶).

در این بیانیه اظهار داشتند پس از چهار سال مبارزه مسلحانه و دو سال بحث و گفتگوی ایدئولوژیک بدین نتیجه رسیده‌اند که تنها راه واقعی مبارزه و حرکت‌های انقلابی ایدئولوژی مارکسیسم است. در آغاز فکر می‌کردیم می‌توانیم دو ایدئولوژی مارکسیسم و اسلام را ترکیب کنیم و فلسفه جبر تاریخ را بدون ماتریالیسم و دیالکتیک بپذیریم اما به این نتیجه رسیدیم که این کار عملی نیست. در نتیجه ما مارکسیسم را که راه واقعی برای رها ساختن طبقه کارگر تحت ظلم است برگزیدیم. زیرا اسلام به دلیل اعتقاد به خدا، نبوت و قیامت نمی‌تواند در ردیف نیروهای بالنده اجتماعی بشر و زمینه‌ساز پیروزی مستضعفان و زحمت‌کشان بر نظام طبقاتی استثمارگری باشد و جامعه تولیدی بی طبقه عاری از ظلم و ستم را به صورت عملی ایجاد کند. به اعتقاد مجاهدین نظام توحیدی قدرت نفی کامل بهره‌کشی و ظلم و ستم از جامعه بشری را ندارد (سازمان مجاهدین خلق ایران، ۱۳۵۴: ۲۴۶-۲۴۱).

با صدور این بیانیه سازمان به صورت عملی عبور ایدئولوژیک خود را از اسلام به مارکسیسم اعلام کرد. سازمان‌دهی این دگرگونی درون سازمانی با همکاری دو تن از اعضا به نام تقی شهرام (رجوی) و بهرام آرام انجام شد. با به قتل رسیدن رضایی در درگیری با پلیس در سال ۱۳۵۲ ش و فرار تقی شهرام از زندان، رهبری سازمان را رجوی و بهرام آرام که دارای گرایش‌های مارکسیستی بودند به دست گرفتند و سازمان را به سوی مارکسیسم سوق دادند (علوی، ۱۳۷۹: ۹۱) این تغییر ایدئولوژیک را بسیاری از اعضای کادر و هوادار، خنجری از پشت و نماد فرصت‌طلبی دانستند و از پذیرش آن امتناع کردند و بر ایمان و اعتقادات دینی‌شان پای فشاری نمودند یکی از شاخص‌ترین افرادی که در برابر جریان مارکسیستی ایستادگی کرد، مجید شریف واقفی و مرتضی صمدیه لباف بودند. در ۱۷ شهریور ۱۳۵۴ ش آرام و تقی شهرام همراه چندین تن از همفکران و دوستان سازمانی‌شان، شریف‌واقفی و صمدیه لباف را ربودند. صمدیه در حالی که زخمی شده بود، گریخت اما دستگیر و در دی‌ماه همان سال اعدام شد. شریف‌واقفی را نیز خود اعضای مارکسیست مجاهدین به قتل رساندند و جسدش را در یکی از مراکز جمع‌آوری زباله آتش زدند (رضوی، ۱۳۷۶: ۷۹). تعدادی از سران دستگیر شده سازمان در تیرماه سال ۱۳۵۴ ش در مصاحبه‌ای تلویزیونی رسماً اعلام کردند که مارکسیست شده‌اند و سازمان را نیز به ایدئولوژی و عقاید مارکسیستی کشانده‌اند. این افراد اظهار داشتند. سال‌هاست مارکسیست بوده‌اند و افکار و اندیشه‌های مارکسیستی را تحت عنوان «مارکسیست علم مبارزه» و با پوشش تعالیم اسلامی به اعضا و کادرهای سازمان آموزش داده‌اند. این رهبران اظهار داشتند اعضای سازمان که به اسلام وفادار مانده بودند و به پذیرش ایدئولوژی مارکسیستی از طرف رهبری اعتراض داشتند را به قتل رسانده‌اند (زیباکلام، ۱۳۷۵: ۲۶۴). پس‌ازاین وقایع، جایگاه سازمان مجاهدین در بین نیروهای مذهبی به شدت متزلزل شد زیرا بسیاری از بازاریان، کسبه و روحانیت که فکر می‌کردند مجاهدین نیرویی مذهبی متدین و نمادی از تشیع و مبارزین راستین اسلامی هستند و خانه، زندگی و امکانات خود را در اختیار آن‌ها قرار دادند از حمایت آن‌ها دست کشیدند. در این بین بعضی از شخصیت‌ها و جریان‌های مذهبی که به مروت با تفکرات مجاهدین بیشتر آشنا شدند به این نتیجه رسیدند که افکار و برداشت‌های مذهبی آن‌ها انحرافی است اما با توجه به این که این افراد در آن شرایط، اصلی‌ترین هدف را مبارزه با رژیم شاه می‌دانستند. طرح مسائل ایدئولوژیک پیرامون مجاهدین را که در عرصه مبارزه با رژیم آمریکایی شاه کوشش می‌کردند، عمل انحرافی و حتی مشکوک می‌دانستند. پس از اعترافات رهبران مجاهدین به پذیرش تفکر مارکسیستی تقدس آن‌ها شکسته شد. با این حال برخی از اعضا همچنان معتقد و پایبند به اطاعت از رهبری بودند و با تغییر مواضع رهبری اطاعت از آنان را بر خود واجب می‌دانستند. تحولات درون سازمانی و فکری مجاهدین در ۱۳۵۴ ش برای ساواک بسیار ارزشمند بود زیرا ساواک با این دگرگونی به اطلاعات سازمان آن‌ها دست‌یافت و موفق به دستگیری تعداد زیادی از کادرها و اعضای مارکسیست و مسلمان آن گردید. به طوری که از اواسط سال ۱۳۵۵ ش دیگر عملاً سازمانی وجود نداشت (زیباکلام، ۱۳۷۵: ۲۶۷).

دسته‌بندی نیروهای مجاهدین پس از حوادث سال ۱۳۵۴ ش

در پی تغییر ایدئولوژی مجاهدین از اسلام به مارکسیست نیروهای مذهبی خواهان پایان اتحاد با مارکسیست‌ها شدند. در این دوره انزجار و نفرت از شیوه عمل مارکسیست‌ها به اوج رسید به طوری که بعضی از مذهب‌یون اعلام کردند مبارزه با مارکسیست‌ها از مبارزه

با رژیم اول‌تر است لیکن رجوی و همفکرانش مخالف جدایی از مارکسیست‌ها بودند و بر اتحاد استراتژیک با آن‌ها پافشاری می‌کردند و از محکوم کردن آن‌ها خودداری می‌نمودند. رهبری مجاهدین این دیدگاه که حضور مارکسیست‌ها در سازمان، در روند پذیرش تفکر مارکسیستی نقش داشته است را نمی‌پذیرد و این جریان را صرفاً حرکت یک عده از عناصر فرصت‌طلب اعلام می‌کند که تحت شرایط خاصی توانسته‌اند از امکانات سازمان استفاده کنند. هر برداشت دیگری بیش از این از دیدگاه رهبران زندانی انحراف از آرمان اصلی که مبارزه با رژیم بود تلقی می‌شد. طرح مسائل عقیدتی از نظر آنان ریختن آب به آسیاب دشمن بود؛ اما واقعیت این است که در همین واکنش اندکی که رهبری زندانی مجاهدین در مقابل پذیرش تفکر مارکسیستی سازمان نشان دادند باز هم رگه‌هایی از مارکسیست‌گرایی به چشم می‌خورد (زیباکلام، ۱۳۷۵: ۲۷۰).

مجاهدین با طرح این دیدگاه که همه‌چیز باید تحت‌الشعاع مبارزه با استبداد و استعمار قرار گیرد اعلام نمودند که باید به اختلافات ایدئولوژیک پایان داد؛ اما این دیدگاه و توجیهات برای بسیاری از نیروهای مذهبی که از عمل کرد مارکسیست‌ها به شدت ناراضی بودند اغتا کننده نبود و دامنه اختلافات به روحانیون داخل زندان کشیده شد. به‌طوری تعداد زیادی از روحانیون خواهان تعیین مرزبندی مشخص با مارکسیست‌ها شدند.

برخی از اثرات رویدادهای سال ۱۳۵۴ ش عبارت بود از صدور فتوا علیه مارکسیست‌ها و جدایی نیروهای اسلامی از آن‌ها، انشعاب بین نیروهای مذهبی داخل زندان، افرادی از چهره‌های مستقل که با مجاهدین ارتباط داشتند مانند محمدعلی رجایی، عزت‌الله سبحانی و بهزاد نبوی، به‌طور کامل از مجاهدین خلق جدا شدند. تعدادی انشعاب کردند. چند تن از روحانیون معروف و مبارز بیانیه‌ای علیه مارکسیست منتشر کردند. این بیانیه ضربه سنگینی به گروه‌های مارکسیستی و افشای چهره آن‌ها در میان زندانیان مسلمان و حتی خارج از زندان وارد کرد (زیبا کلام، ۱۳۷۵: ۲۷۱-۲۷۲).

شماری از گروه‌های کوچک مانند، منصورون، فلق، حدید، فجر اسلام، موحدین، صف، ابوذر، فلاح و مهدویون که به‌صورت پراکنده در شهرهای مختلف ایران از جمله تهران، اصفهان، خوزستان و کرمان تشکیل شده بودند و با سازمان مجاهدین خلق در ارتباط بودند، همکاری‌شان را با آن‌ها قطع کردند این گروه‌ها پس از پیروزی انقلاب اسلامی سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی را تشکیل دادند و ارتباطشان را با روحانیون و امام خمینی حفظ کردند (مدنی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۲۲۴).

بنا بر اظهارات آیت‌الله طالقانی این بیانیه در حکم فتوای فقهی بود و برای سوءاستفاده رژیم علیه مارکسیست‌ها صادر نشده بود (روحانی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۲۲۷) صدور این فتوا هم‌زمان با بیانیه‌ای است که از طرف آیت‌الله طالقانی، ربانی شیرازی، مهدوی کنی، انواری، لاهوتی و هاشمی رفسنجانی صادر گردید بود در این بیانیه روحانیون خواستار حفظ مرزبندی ایدئولوژیک بین مسلمانان و مارکسیست‌ها در داخل و خارج زندان شدند و اعلام کردند «با توجه به زبان‌های ناشی از زندگی جمعی مسلمان‌ها با مارکسیست‌ها و اعتبار اجتماعی که بدین‌وسیله آنان به دست می‌آوردند و با در نظر گرفتن همه جهات شرعی و سیاسی و با توجه به حکم قطعی نجاست کفار از جمله مارکسیست‌ها، جدایی مسلمان‌ها از مارکسیست‌ها در زندان لازم و هرگونه مسامحه در این امر موجب زیان‌های جبران ناپذیری خواهد شد.» (روحانی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۲۷۳).

انتشار این فتوا ریشه در مبارزه بنیادی فکری بین نیروهای مذهبی و کمونیست داشت، مذهبی‌ها پایبند اصول اخلاقی و اجتماعی اسلام بودند. به دنبال صدور این بیانیه صف‌بندی درونی زندان شفاف‌تر شد و نیروهای اسلامی کوشیدند وحدت بیشتری بین گروه‌های اسلامی ایجاد کنند. در این شرایط با توجه به همکاری برخی از مجاهدینی که تفکر مارکسیستی را پذیرفته بودند با ساواک، کینه‌ای عمیق بین نیروهای مسلمان و مجاهدین به وجود آمد و روحانیون برای تقویت بنیه فکری جوانان مسلمان در زندان به مسائل ایدئولوژیک توجه بیشتری کردند و کلاس‌هایی در زمینه تفسیر، اسلام‌شناسی و مسائل اساسی فلسفه و جهان‌بینی اسلامی توسط آیت‌الله طالقانی، حجت‌الاسلام شیرازی، محمدعلی گرامی و هاشمی رفسنجانی برگزار شد. در خارج از زندان نیز تألیف کتب جدید دینی توسط دکتر بهشتی، دکتر باهنر، مطهری و عده‌ای دیگر از روحانیون منتشر گردید و موج جدیدی از مباحث دینی به راه افتاد. از سوی دیگر، جمعی از نیروهای قبلی هوادار سازمان، به طرفداری از لطف‌الله میثمی پرداختند و گروه امت را تشکیل دادند. دیگر گروه‌های پراکنده و کوچک مانند صلواتیون، و اعتراضیون نیز از مجاهدین جدا شدند (زیباکلام، ۱۳۷۵: ۲۷۵). بحران فکری درون سازمان مجاهدین تأثیر زیادی در فرهنگ سیاسی اسلام‌گرا برجای گذاشت. این رویداد علاوه بر تشدید فرقه‌گرایی سیاسی - ایدئولوژیک در درون سازمان، موجب ایجاد انشعابات مختلفی در بین نیروهای چپ اسلامی گردید و دسته‌بندی

و خصومت بین آن‌ها را شدت بخشید. این قطب‌بندی و دشمنی در سال‌های بعد از انقلاب اثرات خود را بر فضای سیاسی ایران باقی گذاشت.

اقدامات سازمان تا پیروزی انقلاب

در اوایل سال ۱۳۴۷ ش رهبری سازمان نیروهایش را برای عملیات مسلحانه علیه رژیم آماده می‌کرد برای آمادگی بیشتر افرادی از مجاهدین برای آموزش فنون نظامی به صورت گروه‌های تیمی ۳ و ۴ نفره به سازمان آزادی‌بخش فلسطین فرستاده شدند هم‌زمان با برنامه‌ریزی رهبری مجاهدین برای آغاز عملیات مسلحانه، از نیروهای اعزامی به اردوگاه‌های نظامی فلسطین درخواست نمود به ایران برگردند. در همین زمان سازمان چریک‌های فدایی خلق عملیات سیاهکل را در ۱۹ بهمن‌ماه سال ۱۳۴۹ ش در شمال ایران انجام داد و شکست خورد. بعد از این شکست سازمان مجاهدین خلق که معتقد بود نبرد علیه رژیم را باید از روستاها آغاز کند به این نتیجه رسید که، نبرد درون‌شهری از جنگ چریکی روستایی کارآمدتر است. هم‌زمان با این برداشت نیروهای رزمی سازمان برای انجام عملیات علیه رژیم در خانه‌های تیمی درون شهرها پنهان شدند این نیروها به وسیله برخی از بازاریان پشتیبانی مالی می‌شدند. مجاهدین به عنوان یک گروه نظامی که می‌کوشیدند اسلام را با نظرات مارکسیستی سازش دهند از این که در میدان مبارزه از یک گروه نظامی مارکسیست عقب‌مانده‌اند احساس شرم می‌کردند. به همین دلیل نخستین عملیات نظامی‌شان را در تابستان ۱۳۵۰ ش بدون آمادگی کامل انجام دادند در این عملیات در سیستم برق‌رسانی جشن‌های ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی اختلال ایجاد نمودند. اما قبل از آن که نیروهای سازمان عملیاتی مسلحانه علیه مراسم انجام دهند تیم‌های عملیات آن توسط ساواک شناسایی و تعداد زیادی از آن‌ها دستگیر شدند (مدنی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۱۱۲-۱۱۱) پس از محاکمه یازده تن از این افراد به اعدام، شانزده تن به زندان ابد، یازده تن به زندان‌های ده تا پانزده ساله و ۲۵ نفر به زندان از یک تا ده ساله محکوم شدند (پیردکار و همکاران، ۱۳۷۷: ۱۷۸).

سازمان مجاهدین خلق بین سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۴ عملیات‌های مختلفی علیه رژیم شاه انجام داد. این عملیات‌ها شامل نبرد خیابانی، بمب‌گذاری در اماکن مهم دولتی و ترور شخصیت‌های نظامی می‌شد (پیردکار و همکاران، ۱۳۷۷: ۱۷۸). سازمان مجاهدین خلق علی‌رغم این که ضربات پی‌درپی از ساواک دریافت کرد اما به دلیل پشتوانه مردمی همچنان پابرجا ماند؛ اما با تغییر ایدئولوژی از اسلام به مارکسیسم و رویگردانی توده‌های مردمی از آن‌ها به شدت تضعیف شد. باید اذعان کرد سازمانی که برای نابودی رژیم شاهنشاهی تأسیس شده بود در گرداب انحراف افتاد و به سبب التقاط فکری و از دست دادن جایگاه اجتماعی‌اش به جز چند عملیات مسلحانه کوچک نتوانست اقدام مهم دیگری علیه حکومت پهلوی انجام دهد. به طوری که از حرکت‌های مردمی سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ نیز عقب ماند و تنها در روزهای پایانی رژیم، با حمله به اسلحه‌خانه‌ها و پادگان‌ها توانست مقدار قابل توجهی سلاح به دست آورد (Ramsey, 2011: 2).

در نگاهی کلی می‌توان روند تحولات کمی و کیفی سازمان مجاهدین خلق را در دوره پهلوی و قبل از پیروزی انقلاب اسلامی به دو دوره قبل و بعد از تغییر ایدئولوژی تقسیم کرد. قبل از تغییر ایدئولوژی از اسلام به مارکسیسم سازمان با حمایت توده‌های مردم که مجاهدین را یک گروه اسلامی می‌پنداشتند، توانست عملیات‌هایی را علیه رژیم انجام دهد و از جایگاه اجتماعی مناسبی در بین مبارزان برخوردار شود. لیکن پس از تغییر ایدئولوژی و اعلام رسمی آن محبوبیت خود را در بین مردم و گروه‌های مبارز اسلامی از دست داد و نتوانستند به توفیق چندانی در مبارزه با رژیم دست یابند و بر اثر ضربات پیاپی ساواک به یک گروه منزوی و ازهم‌پاشیده تبدیل شدند.

نتیجه‌گیری

با اوج‌گیری مبارزات سیاسی علیه رژیم پهلوی از دهه ۱۳۲۰ ش گروه‌های سیاسی در ایران بر پایه تفکر اسلام فقهاتی، ملی‌گرا بر پایه فکری لیبرالیسم و نیروهای چپ با اندیشه مارکسیست-لنینیست در ایران به وجود آمدند. این گروه‌ها با خط فکری خاص خود می‌کوشیدند علیه استبداد حاکم بر ایران به جذب نیرو بپردازند. با انجام کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۲۲ ش بر شدت استبداد در ایران افزوده شد و راه مبارزه قانونی و سیاسی مسدود گردید. در نتیجه نیروهای مبارز سیاسی به سوی مبارزات خشونت‌بار و مسلحانه

گرایش پیدا کردند. این روند راه دستیابی به آزادی و تشکیل حکومت قانونی در ایران را طولانی و سخت نمود. پس از کودتا، شاه و هیئت حاکمه تلاش نمودند بر مجلس شورای ملی تسلط یابند. در این زمان دولت هیچ توجه ای به خواست گروه‌های مذهبی و ملی نداشت. بر این اساس نیروهای مبارز چاره‌ای جز توسل به مبارزه قهرآمیز نداشتند. کشتار مردم در ۱۵ خرداد ۴۲ نیز در روند مبارزات زیرزمینی و قهرآمیز گروه‌ها و سازمان‌های سیاسی نقش بارزی داشت؛ زیرا مبارزان را به این نتیجه رساند که رژیم جز زبان زور راه‌های مسالمت‌آمیز را نمی‌شناسد. بسته شدن راه‌های گفتگو بین رژیم و رهبران سیاسی گام دیگری بود که دولت و ملت را در مقابل هم قرار داد. برخورد شدید با احزاب قانونی و انسداد سیاسی تفکر مبارزه مسلحانه را تشدید کرد. بدین ترتیب مشاهده می‌شود که پس از قیام ۱۵ خرداد و تبعید امام خمینی و دستگیری و سرکوب مخالفان شرایط داخلی برای گرایش فعالان سیاسی بخصوص جوانان به مبارزه مسلحانه فراهم گردید و گروه‌های سیاسی که خط و مشی مبارزاتی خود را برای سرنگونی رژیم از طریق مبارزه مسلحانه می‌دیدند یکی پس از دیگری ظهور کردند. علاوه بر این رشد انقلابات چپ‌گرا در روسیه، چین، گوبا و الجزایر نیز در روند شکل‌گیری مبارزه مسلحانه با رژیم پهلوی دور از ذهن نیست، نقش تئوری جنگ‌های چریکی توسط انقلابیون امریکای لاتین و جنگ چریکی شهری نیز بر تفکر سازمان‌های سیاسی ایران تأثیر گذاشت. این گروه‌ها تلاش کردند با استفاده از این روش‌ها بر رژیم پهلوی پیروز شوند اما چون شناخت درستی از جامعه ایران نداشتند در این مبارزه موفق نبودند. آخرین نیرویی که می‌خواست با الگوبرداری از مبارزات چریکی خارجی بر رژیم فایق آیند و موفق نشدند سازمان چریک‌های فدایی و سازمان مجاهدین خلق بودند. اینان هم در تئوری و هم در عمل با شکست مواجه شدند. سازمان مجاهدین خلق گرایش تئوریک خود را بیشتر از نوشته‌های بیژن حزی گرفته بود بر همین اساس اینان مارکسیست - لنینیست را شرط اصلی مبارزه مسلحانه می‌دانستند. این سازمان با دستگیری اعضای نهضت آزادی پس از قیام ۱۵ خرداد ۴۲ اعلام موجودیت کرد؛ زیرا از نظر طیف جوان نهضت آزادی مبارزات مسالمت‌آمیز ناکارآمد بود و سرنگونی رژیم را فقط با مبارزه مسلحانه امکان‌پذیر می‌دانستند. این سازمان از اواسط شهریور ۱۳۴۴ ش با مشی مبارزه مسلحانه چریکی اعلام موجودیت کرد رهبران این سازمان ضمن مطالعه روند مبارزاتی جامعه جهانی و ایران در جمع‌بندی نهایی اعلام کرد که شکست حرکت‌های آزادی‌خواهانه مردم ایران به دلیل سستی و تحلیل جامعه ایران نیست بلکه عامل اصلی این شکست‌ها ماهیت سازشکارانه و عملکرد رفرمیستی و لیبرالیستی احزاب و سازمان‌های سیاسی از جمله نهضت آزادی است. آن‌ها مبارزه روحانیون را علیه رژیم مثبت ارزیابی کردند اما معتقد بودند چون این مبارزات تشکیلات منسجمی نداشت و رهبران آن به زیربوم مبارزه و پیچیدگی‌های آن آشنا نبودند از این مبارزات نتیجه مطلوب جز کشتار مردم حاصلی به دست نیاوردند. اینان شکست قیام ۱۵ خرداد را دلیل اصلی شکست مبارزات مسالمت‌آمیز می‌دانستند و این سرآغاز حرکت مسلحانه می‌باشد. سازمان چون معتقد بود اسلام راهبرد مشخصی برای مبارزه مسلحانه ندارد به‌سوی ایدئولوژی مارکسیست روی آوردند و عملاً در مهر سال ۱۳۵۴ ش در بیانیه‌ای تغییر ایدئولوژیک خود را به مارکسیسم - لنینیسم اعلام کردند. از این زمان در مقابل تفکر حاکم بر جامعه ایران ایستادند. سازمان که قبل از پذیرفتن ایدئولوژی مارکسیست با حمایت‌های مردمی و گروه‌های اسلامی در بین مردم ریشه دوانیده بود با تغییر ایدئولوژی به دلیل عدم حمایت‌های مردمی موقعیتش را از دست داد و به‌شدت ضعیف و در اصل از هم پاشید. با پیروزی انقلاب اسلامی و آزادی باقی‌مانده رهبران سازمان اینان با استفاده از فضای انقلابی دوباره به بازسازی تشکیلاتی روی آوردند؛ اما این بار نیز به دلیل ماهیت ایدئولوژیک‌اش نتوانست خود را با راهبردهای انقلاب هماهنگ کند و در مقابل آن قرار گرفت و دست به کشتار مردم بی‌گناه کوچه و بازار زد و چون دیگر جایی در دل توده‌های مردم نداشت رهبران با فرار به خارج از مرزها و پیوستن به عراق در خدمت اهداف دول خارجی قرار گرفتند.

منابع

- امینی، داوود. (۱۳۸۱). جمعیت فدائیان اسلام و نقش آن در تحولات سیاسی - اجتماعی ایران، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱.
- امینی، علی‌رضا. (۱۳۸۱). تاریخ روابط خارجی ایران در دوره پهلوی، تهران، صدای معاصر.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران، نشرنی، چاپ اول.
- آوری پیترو و همکاران. (۱۳۸۸). تاریخ ایران دوره پهلوی، (از رضا شاه تا انقلاب اسلامی) مترجم، مرتضی ثاقب فر، تهران انتشارات جامی، چاپ اول.
- آوری، پیترو. (۱۳۷۳). تاریخ معاصر ایران از تشکیل سلسله پهلوی تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش، ج ۲، مترجم، محمد رفیعی مهرآبادی، تهران، موسسه مطبوعاتی عطایی، چاپ اول.

- به کوشش جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۵). سازمان مجاهدین خلق، پیدایی تا فرجام، جلد ۱، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، چاپ دوم.
- بهنود، مسعود. (۱۳۶۹). دولت‌های ایران از اسفند ۱۳۹۹ تا بهمن ۱۳۵۷، (از سید ضیاء‌تأختیار)، تهران سازمان انتشارات جاویدان، چاپ چهارم.
- جزنی، بیژن. (۱۳۸۸). انقلاب مشروطیت ایران، نیروها و هدف‌ها، تهران، انتشارات سازمان اتحاد فدائیان خلق ایران، چاپ اول.
- حسینیان، روح‌الله. (۱۳۸۵). بازخوانی نهضت ملی ایران، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- رضایی، احمد. (بی‌تا). راه حسین، تهران، مجاهدین خلق ایران.
- رضوی، مسعود. (۱۳۷۶). هاشمی و انقلاب، تاریخ سیاسی ایران از انقلاب تا جنگ، تهران، انتشارات همشهری.
- روحانی، سیدحمید. (۱۳۸۱). نهضت امام خمینی (ره)، جلد ۳، چاپ اول، افست از چاپ بیروت.
- زیباکلام، صادق. (۱۳۷۵). مقدمه‌ای بر انقلاب اسلامی، تهران، روزنه.
- ژان پیر، دیگران و دیگران. (۱۳۷۷). ایران در قرن بیستم، (بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی ایران در یکصد سال اخیر) تهران انتشارات البرز، چاپ اول.
- سازمان مجاهدین خلق ایران. (۱۳۵۷). شرح تأسیس و تاریخچه سازمان، تهران، انتشارات سازمان مجاهدین، چاپ اول.
- سازمان مجاهدین خلق ایران. (۱۳۵۸). شرح تأسیس و تاریخچه سازمان، انتشارات سازمان مجاهدین، تهران، انتشارات ابوذر.
- شعبانی، ناصر. (۱۳۹۲). بن‌بست در استراتژی شکست در تاکتیک، تهران، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، مؤسسه چاپ و انتشارات.
- علوی، محمد صادق. (۱۳۷۹). بررسی مشی چریکی در ایران و سازمان مجاهدین خلق ایران، سازماندهی و تاکتیک‌ها، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- عنایت، حمید. (۱۳۶۲). تفکر نوین سیاسی اسلام، ترجمه ابوطالب صارمی، تهران، امیرکبیر.
- کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۷۳). مصدق و مبارزه برای قدرت در ایران، ترجمه فرزانه طاهری، تهران، مرکز، چاپ اول.
- نجاتی، غلامرضا. (۱۳۶۸). جنبش ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، تهران، رسا.
- نجاتی، غلامرضا. (۱۳۷۲). تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران، جلد ۲، تهران، رسا، چاپ اول.

References:

- Katzman, K. (1992). The People's Mojahedin Organization of Iran. Congressional Research Service.
- Ramsey, J. (2011). Iranian terrorist group has close US allies. Aljazeera

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Application of Skinner's methodology in the study of political thought of Nizam al-Mulk

Mohsen Morsalpour¹

1- Associate Professor of the History Department, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/06/03 Accepted: 2026/08/01 pp: 50- 63 Keywords: Skinner; Hermeneutics; Nizam al-Mulk; Siyāsāt-Nāmah; Seljuks.	The Siyāsāt-Nāmah of Nizam al-Mulk, which was compiled in response to the request of Sultan Malik Shah and based on the Iranian governmental model, is one of the most prominent texts of Iranian thought. Since Skinner's methodology is based on the understanding of political thought in the historical and linguistic context, the present article has chosen it to examine the political thought of Nizam al-Mulk in Siyāsāt-Nāmah. Based on Skinner's methodology, Nizam al-Mulk authored the Siyāsāt-Nāmah using an illocutionary speech act, where the intended communicative action aimed to offer counsel to the sultan and oppose the Seljuk Turks' approach to governance. The core of Nizam al-Mulk's thought was the concept and term of justice and fairness, which he borrowed and redefined from ancient Persia. Based on Quentin Skinner's methodology in analyzing political thought and employing a historical approach, this article examines the political, historical, and discursive context of the Seljuk era and its influence on Nizam al-Mulk's political thought in the Siyāsāt-Nāmah. By taking illocutionary speech acts into consideration, this article concludes that by emphasizing the concept of justice, Nizam al-Mulk intended to weaken the Turkish view of governance and reinforce the Persian model of statecraft as an intentional act. Citation: Morsalpour, M. (2026). Application of Skinner's methodology in the study of political thought of Nizam al-Mulk. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 3(1), 50-63.
	 © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57220.1083 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.4.4

¹ **Corresponding author:** Mohsen Morsalpour, **Email:** morsalpour@lihu.usb.ac.ir, **Tell:** +989132480542

Extended Abstract

Introduction

According to Skinner's methodology, in studying political thought, the historical context of the formation of political thought should be examined. This methodology also considers the fact that writing a book on political thought is an intentional act of communication. Accordingly, in studying the political thought of Nizam al-Mulk, which is presented in the *Siyāsat-Nāmah*, the difference in opinion regarding government among the Turkmens and Iranian bureaucrats was the background for writing the *Siyāsat-Nāmah*. The Turkmen's unfamiliarity with governing urban dwellers forced them to employ Iranian bureaucrats. The nomadic Ghaznavids, who had tribal armies with a tendency toward decentralization and whose main problem was to obtain new pastures, were confronted with a settled and civilized society after entering Iran. The Iranian bureaucrats, who were generally affiliated with the Ghaznavid court and were their former agents, tried to push the Seljuk sultan to adopt the Iranian model of government by providing advice and solutions to him. Writing the *Siyāsat-Nāmah*, Khajeh Nizam al-Mulk—the chief proponent of the bureaucratic perspective—aimed to persuade the Seljuk sultan to adopt the Iranian model of landownership.

Material & Methods

Grounded in Quentin Skinner's contextual methodology and a historical approach, this article examines how the political, historical, and discursive context of the Seljuk era shaped Nizam al-Mulk's political thought in the *Siyāsat-Nāmah*. Data were gathered through archival research and text analysis.

Results and discussion

The arrival of the steppe-nomadic Seljuks in Iran created problems for the sedentary people. The destruction of cities and especially farms, which were considered pastures by the Turkmens, created difficulties for the people of various regions, especially in the early days of the Seljuks. However, with the consolidation of the government and familiarity with the Iranian method of government, the Seljuk sultans were more inclined towards the Iranian governmental model, and the Seljuk government moved closer to a centralized government model from the reign of Alep Arslan. During the reign of Malek Shah, Iranian bureaucrats, the most important of whom was Khajeh Nizam al-Mulk, gained more power. The Oghuz emirs, who had anti-centralization tendencies, did not accept the centralization policies of the bureaucrats. This caused disagreements and conflicts that created turmoil. It was in such circumstances that Khajeh Nizam al-Mulk, at the request of Malek Shah, wrote a *Siyāsat-Nāmah* to familiarize the Seljuk sultan with the Iranian governmental model. Theoretically, the *Siyāsat-Nāmah* should be placed in the context of this ideology in order to explain its relationship with its contemporary ideology or discourse, which was the Iranian governmental model. Works of ancient Iranian political thought, such as the *Testament of Ardashir* (*'Ahd-i Ardashir*), served as key sources for Nizam al-Mulk, who emphasized the central components of the Iranian model of statecraft. The main focus of the *Siyāsat-Nāmah* is the concept of justice, which Nizam-al-Mulk adopted and redefined from ancient Iran. Although there were some differences in the definition of the concept of justice from the ancient Iranian period, the most important definitions were similar. The main meaning of justice was to prevent people from attacking each other and also to prevent oppressors and government officials from oppressing the weak. One of the methods Nizam-al-Mulk proposed for justice was the Sultan's oppression, which was one of the oldest themes of justice for rulers in Iran. By emphasizing the concept of justice, Nizam-al-Mulk tried to control the arbitrariness and power-seeking of the Seljuk princes and the Oghuz emirs. In practical terms, Khajeh Nizam al-Mulk managed the affairs of the Seljuk

government with discretion, giving the governance of important cities and court positions to his sons and subordinates, and controlling all affairs.

Conclusion

The confusions that did not arise from the Turkish attitude towards the government and Malik Shah's acknowledgement of it, and the conflict between the centralizing discourse represented by the Turkmen rulers and the centralizing discourse represented by the Iranian bureaucrats, were the main platform for the formation of Khajeh Nizam al-Mulk's *Siyāsāt-Nāmah*. Khajeh Nizam al-Mulk, as one of the most prominent representatives of bureaucratic discourse, tried to present the Iranian governmental model to Malik Shah by using the sources of ancient Iranian thought, especially *Ahd-e-Ardeshir*. In the Iranian governmental model, the judiciary was central, and the divine selection of the ruler was the reason for distinguishing him from others. From this, Khajeh Nizam al-Mulk tried to answer the problems of his own era by drafting *Siyāsāt-Nāmah*. By writing the *Siyāsāt-Nāmah*, he sought to diminish the influence of Turkic tribal customs and elevate Malik-Shāh from a mere tribal chieftain to a divine-right sultan endowed with the *Farr-i Izadī* (Divine Glory).

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

کاربست روش‌شناسی اسکینر در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک

محسن مرسلپور^۱

۱- دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	سیاست‌نامه خواجه نظام الملک که در پاسخ به درخواست سلطان ملک‌شاه سلجوقی و بر پایه الگوی
دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۱۳	ملک‌داری ایرانی تدوین‌شده یکی از برجسته‌ترین متون اندیشگی ایرانی است. پژوهش حاضر
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۰	روش‌شناسی اسکینر آن را برای بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک در سیاست‌نامه برگزیده است.
صص: ۵۰-۶۳	از آن روی که روش‌شناسی اسکینر بر پایه درک اندیشه سیاسی در بستر تاریخی و زبانی است، شناخت
واژگان کلیدی: اسکینر، هرمنوتیک، نظام الملک، سیاست‌نامه، سلجوقیان.	محیط سیاسی و گفتمان دوره‌ی حکومت سلجوقیان و قرار دادن اندیشه‌ی خواجه نظام الملک در این بستر، سبب تبیین این اندیشه‌ها خواهد شد. بر اساس روش‌شناسی اسکینر نظام الملک با کنش گفتاری مقصود رسان به تحریر سیاست‌نامه پرداخت که عمل ارتباطی قصد شده در جهت ارائه اندرز به سلطان و ضدیت با نگرش ترکان به حکومت بود. محور اندیشه‌ی خواجه نظام الملک مفهوم و واژه‌ی عدالت و دادگری بود که از ایران باستان وام گرفته و بازتعریف نمود. مقاله‌ی حاضر بر پایه روش‌شناسی کوئینتین اسکینر در تحلیل اندیشه سیاسی و با رویکرد تاریخی به بررسی بستر سیاسی، تاریخی و گفتمانی دوره‌ی سلجوقی و تأثیر آن بر اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک در سیاست‌نامه پرداخته است. با عطف توجه به کنش گفتاری مقصود رسان، مقاله‌ی حاضر به این نتیجه رسیده که نظام الملک با تأکید بر واژه‌ی دادگری، قصد تضعیف نگرش ترکان در مورد حکومت و تقویت الگوی ملک‌داری ایرانی به‌عنوان یک عمل قصد شده را داشته است.
استناد: مرسلپور، محسن. (۱۴۰۵). کاربرد روش‌شناسی اسکینر در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۳(۱)، ۵۰-۶۳.	
	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57220.1083	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.4.4	

مقدمه

سلجوقیان تیره‌ای از طوایف صحراگرد غز بودند که سپاهیان قبیله‌ای و با گرایش به عدم تمرکز داشتند و مسأله‌ی اصلی آن‌ها دستیابی به مراتع جدید بود. سلجوقیان پس از ورود به ایران خود را در برابر جامعه‌ای اسکان یافته و متمدن یافتند. عدم آشنایی ایشان با حکومت بر شهرنشینان، سبب شد از دیوانسالاران ایرانی که عموماً وابستگان سابق دربار غزنویان بودند، یاری جویند. دیوانسالاران ایرانی که حامل میراث کهن در باب حکومت بودند، با ترسیم سیاست و ارائه‌ی اندرز و راهکار به سلاطین سلجوقی، در جهت آشنا نمودن ایشان به الگوی ایرانی حکومت تکاپو نمودند. یکی برجسته‌ترین نمونه‌های تکاپوهای دیوانسالاران ایرانی تدوین سیاست‌نامه بود. خواجه نظام الملک با نوشتن سیاست‌نامه قصد داشت تا سلطان سلجوقی که مخاطب کنش گفتاری وی بود، را با حکومت بر اساس الگوی ملکداری ایرانی آشنا نماید. از این روی مقاله‌ی حاضر بر آن است که تمرکز خود را با توجه به روش‌شناسی اسکینر بر کنش گفتاری مقصود رسان خواجه نظام الملک گذاشته و بار غیر گفتاری نوشتار او را تبیین نماید و بر پایه این سؤال اصلی تدوین شده که کنش گفتاری مقصود رسان خواجه نظام الملک در تدوین سیاست‌نامه چه بوده است؟. بر این اساس بررسی اندیشه‌ی سیاسی نظام الملک در پنج مبحث اصلی گنجانده شده است که هر مرحله پاسخ به یک سؤال عمده اسکینر می‌باشد. به ترتیب زمینه‌ی ایدئولوژیک تحریر سیاست‌نامه، زمینه عملی تحریر سیاست‌نامه، زمینه تاریخی، ارتباط کنش سیاسی با ایدئولوژی و ارتباط با سایر ایدئولوژی‌ها و اندیشه‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

فقدان یا کمبود آثار مبتنی بر روش‌شناسی در بررسی اندیشه‌ی سیاسی در میان مورخان ایرانی بخصوص در هرمنوتیک روشی اسکینر، کاربست این روش در اندیشه‌ی سیاسی اندیشمندان ایرانی اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. اسکینر در کتاب «بینش‌هایی درباره سیاست» (۲۰۰۲) روش‌شناسی خود را شرح داده و هرمنوتیک روشی خود را در کتاب «ماکیاولی» (۱۳۸۷) به کار گرفت. آثاری معدودی نیز وجود دارند که به شرح و بسط روش اسکینر اهتمام نموده‌اند. برجسته‌ترین شارح اندیشه‌های اسکینر جیمز تولی است که در کتاب «معنا و متن: کوئنتین اسکینر و منتقدان او» (۱۹۸۸) مقالات اسکینر را گردآورد و نظرات شارحان و منتقدان وی را تشریح نمود و در مقاله «تحلیل سیاسی کوئینتین اسکینر» (۱۳۸۳) به بررسی روش‌شناسی وی پرداخت. نوذری و پورخداقلی در مقاله «روش‌شناسی مطالعه اندیشه سیاسی: متدولوژی کوئنتین اسکینر» (۱۳۸۸) و مرتضوی در مقاله «تبیین روش‌شناسی اندیشه سیاسی از منظر کوئنتین اسکینر» (۱۳۸۶) روش‌شناسی اسکینر را شرح داده‌اند که بیشتر بر آثار تولی استوارند. در مورد اندیشه‌ی سیاسی خواجه نظام الملک کتب و مقالات متعددی نوشته شده است اما عموماً روشمندی و چارچوب نظری را مد نظر نداشته‌اند. لزوم کاربست روش‌شناسی‌های جدید در مطالعات تاریخی و اندیشه سیاسی سبب شد تا مقاله حاضر به بررسی روش‌شناسی اسکینر در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک مبادرت نماید.

چارچوب نظری

کوئنتین اسکینر^۱ مورخ انگلیسی است که روشی بدیع در بررسی اندیشه‌ی سیاسی پدید آورد. وی هرمنوتیک را به‌عنوان روشی برای تفسیر فهم متون تلقی نمود و روش خود را بر اساس آن بنیاد نهاد (مرتضوی، ۱۳۸۶: ۱۷۴). نقش اسکینر در بررسی اندیشه‌ی سیاسی به حدی برجسته است که برخی شارحان و منتقدان وی، از تکوین نوعی پارادایم مبتنی بر «انقلاب اسکینری»^۲ در مطالعه و بررسی اندیشه سیاسی سخن به میان آورده‌اند (Palonen, 2003: 4-5). پیش از او دو روش عمده در بررسی اندیشه‌ی سیاسی وجود داشت. یکی «گرایش متن محور»^۳ و دیگری «گرایش زمینه محور»^۴. گرایش زمینه محور چارچوب یا زمینه را تعیین‌کننده‌ی اصلی معنای متن می‌دانست و مدعی بود برای فهم معنای متن بایستی زمینه‌های فکری، دینی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آن را بررسی نمود (مرتضوی، ۱۳۸۶: ۱۶۰). اما گرایش متن محور بر اساس خودمختاری متن پایه‌ریزی شده بود و هرگونه ارجاع به

^۱ Tully^۲ Quentin Skinner^۳ Skinners Revolution^۴ Methodology of textual Reading^۵ Methodology of contextual Reading

خارج متن را بیهوده می‌دانست. در تقسیم‌بندی دیگر تا زمان اسکینر سه مرحله هرمنوتیک تثبیت‌شده بود. هرمنوتیک متن محور شلایرماخر. هرمنوتیک مؤلف محور دیلتهای و هرمنوتیک مفسر محور گادامر. یکی از اقدامات مهم روش شناسانه‌ی اسکینر نقد جامع بر هر دو نگرش متن محور و زمینه محور بود. وی پس از استدلال بر نابسندگی هر دو نگرش، روشی ترکیبی از نگرش‌های متن محور و زمینه محور در بستر هرمنوتیک پدید آورد (تولی، ۱۳۸۳: ۱). نظریه‌ی اسکینر در چارچوب کلی زبان‌شناختی ویتگنشتاین^۱ بود که توسط سرل^۲ و بخصوص آستین^۳ بسط یافته بود. بر اساس نظریه آستین نویسنده با نوشتن کلمات و جملات قصد انجام کاری را داشته که آن را «بار غیر گفتاری» کنش زبان‌شناختی خوانده و اظهار نمود که شرط لازم برای فهم نویسنده «تضمین توجه» به بار غیر گفتاری بیان او می‌باشد (تولی، ۱۳۸۳: ۲). آستین سه نوع کنش گفتاری را متمایز نمود: کنش گفتاری بیانی محض^۴، کنش گفتاری مقصود رسان^۵، کنش گفتاری کارگر^۶. کنش گفتاری بیانی محض شکل خبری دارد و صرفاً بیان واقعیت می‌کند. در کنش گفتاری مقصود رسان علاوه بر بیان واقعیت، عملی هم انجام می‌شود. در کنش گفتاری کارگر یا کنش ناشی از سخن، هدف نویسنده تأثیرگذاری بر خواننده یا ایجاد تغییر در رفتار اوست (Skinner, 2002: 105). اسکینر تأکید خود را بر کنش گفتاری مقصود رسان معطوف نموده و معتقد بود که نویسنده‌ی متن اندیشه سیاسی با نوشتن، قصد انجام کاری را داشته که پی بردن به آن مهم‌ترین کار مورخ است. از نظر وی برای فهم یک متن بایستی حداقل فهم دو امر وجود داشته باشد. هم قصد فهمیده شدن و هم قصدی که این قصد فهمیده شود که «متن به‌مثابه عمل ارتباطی قصد شده» بایستی در برداشته باشد (Skinner, 2003: 86). اگرچه اسکینر ویژگی‌های زبان‌شناختی متن را مورد تأکید می‌دانست، اما معتقد بود که برای شناخت معنای واقعی متن بایستی از آن فراتر رفت و متن را در بستر «هنجار اجتماعی» قرار داد. به عقیده اسکینر یک متن به‌عنوان یک عمل ارتباطی قصد شده، در یک فضای فکری و اجتماعی خاص نوشته شده که در آن فضا پرسش‌ها و پاسخ‌های خاصی رایج بوده و مفاهیم و لغات خاصی در اختیار نویسنده بوده است. از نظر اسکینر سه حالت معنا وجود دارد: ۱. چپستی کلمات و متن. ۲. معنای متن برای خواننده. ۳. معنای متن به‌عنوان اینکه مؤلف چه نیتی داشته و قصد انجام چه کاری داشته (نوذری و پورخدق‌لی، ۱۳۸۹: ۱۱). وی که بیشتر به حالت سوم معنا توجه دارد و دستیابی به آن را مهم‌ترین کار مورخ اندیشه سیاسی دانسته، این رویکرد روش شناسانه را در کتاب خود در مورد ماکیاوولی بکار بست. وی پنج مرحله برای فهم اندیشه سیاسی بیان می‌کند و بررسی در هر مرحله یک سؤال اصلی مطرح می‌شود، از این قرار: ۱. نویسنده در نوشتن متن نسبت به دیگر متون در دسترس که زمینه ایدئولوژیک را تشکیل می‌دهند، چه کاری را انجام می‌دهد، یا انجام داده است؟ ۲. نویسنده در نوشتن متن نسبت به کنش سیاسی در دسترس و مورد بحث که زمینه عملی را تشکیل می‌دهد چه کاری انجام می‌دهد، یا می‌داده است؟ ۳. ایدئولوژی‌ها چگونه می‌باید شناسایی شوند؟ و تکوین، نقد و تحول آن‌ها چگونه می‌بایست بررسی و تبیین شوند؟ ۴. ارتباط ایدئولوژی سیاسی و کنش سیاسی که اشاعه ایدئولوژی‌های خاصی را به‌خوبی توضیح می‌دهند چیست؟ این امر چه تأثیری در رفتار سیاسی دارد؟ ۵. کدام اندیشه‌ها و کنش‌ها در ترویج و مرسوم ساختن ایدئولوژیک نقش دارند؟

۱- زمینه‌ی ایدئولوژیک تحریر سیاست‌نامه

اولین مرحله از مراحل پنجگانه اسکینر در شناخت اندیشه سیاسی، قرار دادن متن در زمینه ایدئولوژیک است. بر این اساس در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک بایستی با توجه به سایر متون، زمینه‌ی ایدئولوژیک آن را ترسیم نمود. سیاست‌نامه را می‌توان نخستین نمود اندرزنامه‌نویسی فارسی در دوره ایران اسلامی بشمار دانست. محور سنت اندرزنامه‌نویسی ایرانی که سابقه کهنی داشت الگوی ملک‌داری ایرانی بود که گذار آن از دوره ایران باستان تا دوره تحریر سیاست‌نامه را می‌توان پی‌جویی نمود. تبیین سیاست‌نامه در متن ایدئولوژی یا گفتمان الگوی ملک‌داری ایرانی را می‌توان بازپرداخت مفاهیم ایدئولوژیک و امتداد سنت اندرزنامه‌نویسی ایرانی بشمار دانست.

¹ Wittgenstein

² Searle

³ Austin

⁴ Lectionary langoustine action

⁵ Illocutionary langoustine action

⁶ Perlocutionary langoustine action

محور الگوی ملک‌داری ایرانی شاهنشاه بود. این الگو پیرامون ویژگی‌ها و اقدامات شاهنشاه تکوین یافته بود و بدین سبب عموماً اندرزننامه‌ها مملو از نصایح به ایشان بود. در این الگوی حکومت شاه می‌بایست ویژگی‌هایی را دارا بوده و اموری را بر عهده گیرد که از آن‌ها به الزامات و کارکردها تعبیر می‌شود. رسیدن به تخت شاهی مستلزم داشتن شرایط یا الزاماتی بود. الزامات نهاد شاهی عبارت بودند از نژاد، فر و شخصیت. امتیازی که یکی از افراد خاندان شاهی را شایسته‌ی اریکه بر تخت پادشاهی می‌ساخت، روشن شدن وجود وی به پرتو نور ایزدی یا همان فرّ الهی بود. خواجه نظام الملک صراحتاً ویژگی فرهمندی را به ملک‌شاه تذکار داده است. وی نیز بر داشتن آن فرّ تأکید نموده و با ذکر عبارت «پادشاه را فرّ الهی بود» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۷۱) الزام آن را یادآور شده است که مؤید گزینش الهی است. نظام الملک با تأکید بر باور کهن که پادشاه را گماشته‌ی خدا در زمین بشمار می‌دانست، نوشت: «ایزد تعالی، در هر عصری و روزگاری یکی را از میان خلق برگزیند و او را به هنرهای پادشاهانه و ستوده آراسته گرداند و مصالح جهان و آرام بندگان را بدو بازبندد و در فساد و آشوب و فتنه را بدو بسته گرداند» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۵). رویکرد خواجه نظام الملک آشکارا در تعارض با نگرش ترکان نسبت به فرمانروا بود که وی را در حد یک رئیس قبیله بشمار می‌دانستند و خود را در حکومت دارای سهم در نظر می‌گرفتند. خواجه نظام الملک با طرح فرهمندی ملک‌شاه و مؤلفه‌ی گزینش الهی، جایگاه سلطان سلجوقی را از یک رئیس قبیله به گماشته‌ی خدا در زمین تغییر داد.

محور اصلی سیاست‌نامه مفهوم «دادگری» است که نظام الملک آن را از ایران باستان اقتباس و بازتعریف نمود. دادگری در ایران باستان اهمیت زیاده داشت و متضاد آن «بیدادگری» حتی عواقبی چون از دست رفتن حکومت را در پی داشت. از این روی اردشیر به اخلافش سفارش نمود: «شاه باید بسیار دادگر باشد زیرا همه‌ی نیکی‌ها در دادگری فراهم است. داد باروی استواری است که از رفتن شاهی و پارگی کشور جلو گیرد. نخستین نشانه‌های بدبختی در هر شهریاری زدوده شدن داد از آن شهریاری است» که سبب نافرمانی مردم در متابعت از وی خواهد شد (عهد اردشیر، ۱۳۴۸: ۱۱۵ - ۱۱۴). اساس دادگری در ایران باستان با تقسیم طبقات ارتباط داشت. اصلی‌ترین معنایی که در ایران باستان از دادگری مستفاد می‌شد، رعایت حدود طبقات و جلوگیری از تعرض ایشان به یکدیگر و همچنین ممانعت از ستم فرادستان و گماشتگان دولتی به ضعفا بود. با ورود اسلام حداقل بصورت نظری، تقسیم طبقات از میان رفت. در دوره‌ی اسلامی ممانعت از تعرض عمال دولتی بر ضعفا و امداد مستضعفان، اصلی‌ترین معنای دادگری بود. متحده می‌نویسد که دادگری پادشاه در دوره‌ی بعد از اسلام عبارت از همپوش نگه‌داشتن منافع و پیشگیری از جدا ماندن و ناپیوستگی منافع گروه‌های گوناگون جامعه از یکدیگر بود (متحده، ۱۳۸۸: ۱۸۷). به سبب اهمیت دادگری در الگوی ملک‌داری ایرانی، نظام الملک بخش زیادی از سیاست‌نامه را به مفهوم عدالت و دادگری اختصاص داده و این کارکرد در اندیشه‌ی او جایگاه برجسته‌ای دارد. واژه‌های «داد»، «عدل» و «مظالم» به کرات در سیاست‌نامه بکار رفته‌اند که نشانگر اهمیت آن از نظر خواجه است. نظام الملک حکایات بسیاری از دادگری شاهان ایران باستان ارائه کرده و «دادرسی شاهان عجم» یکی از اساسی‌ترین مصادیق دادگری از منظر وی بود. از میان پادشاهان ایران باستان خسرو انوشیروان به دلیل آوازه‌ی دادگری‌اش موردستایش نظام الملک است. در مورد دادگری برخی از فرمانروایان ایرانی پس از اسلام مانند عبدالله بن طاهر، عضدالدوله و به‌ویژه اسماعیل بن احمد سامانی نیز حکایاتی در سیاست‌نامه مندرج است. خواجه نظام الملک به بازپرداخت مفهوم دادگری مبادرت نموده و آن را از تقسیم طبقات جدا نمود و حتی با ذکر احادیثی از پیامبر (ص) در مورد دادگری (مثلاً این حدیث: عدل عزّ دین و قوت سلطان و صلاح لشکر و رعیت است)، آن را با مفهوم اسلامی نزدیک نمود. حتی آنگاه که وی از دادگری شاهان ایران ستایش می‌نماید، اشاره‌ای به پیوستگی آن با تقسیم طبقات نمی‌کند. البته در نظر خواجه نظام الملک عدم وجود طبقات با صورت‌بندی کهن، به معنی اختلاط مردم و امور آن‌ها نیست. وی تذکار می‌دهد نایستی اوضاع بگونه‌ای شود که «دون تر کسی عمیدی یابد و اصیلان و فاضلان محروم مانند و هر فرومایه‌ای باک ندارد که لقب پادشاه و وزیر بر خویش نهد و ترکان لقب خواجگان بر خویش نهند و خواجگان لقب ترکان بر خویش بندند [...] و تمیز از میان مردم برخیزد» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۷۱). در موضعی دیگر نیز یکی از وظایف شاه را «هرکاری و رسمی که از قاعده و بنیاد خویش بیفتاده باشد به قاعده‌ی خویش آوردن» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۷۱) می‌داند. نظام الملک حتی مبارزه با «بدعت‌ها» و «بد دینی‌ها» و اقدام سلطان در آبادانی قلمرو را با دادگری پیوند زده است.

یکی از تعاریف نظام الملک از دادگری، به مظالم نشستن سلطان بود. وی می‌نویسد «چاره نیست پادشاه را از آنکه هر هفته‌ای دو روز به مظالم بنشیند و داد از بیدادگر ستاند و انصاف بدهد و سخن رعیت به گوش خویش بشنود بی واسطه‌ای» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۷۱).

۱۲). همچنین وی یکی از فصول سیاست‌نامه را به «اندر جواب دادن و گزاردن شغل‌های متظلمان و انصاف ایشان بدادن» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۹۲-۱۸۹) اختصاص داده است و نتیجه‌ی مظالم دادن پادشاه را چنین دانسته که: «همه‌ی ظالمان بشکوهند و دست‌ها کوتاه دارند و کس نیارد بیدادی کردن و دست درازی کردن از بیم عقوبت» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۲). البته این مسأله به معنی تعرض بر عمال حکومتی نبود و نظام الملک کوشیده تا تعادلی در این زمینه پدید آورد و به همین دلیل به گزاردن حق خدمتکاران و بندگان شایسته نیز توصیه نموده است. در صورت تخلف نیز بایستی جزای متناسبی داده می‌شدند. وی معتقد بود که پادشاه باید جزای نیکی‌ها را بدهد و مجازات گناهان نیز متناسب با خطا و مبنا بر عفو و بخشش باشد: «به اندازه‌ی گناه با ایشان خطاب کند و ایشان را بر مقدار جرم ایشان مالش فرماید، و باز دامن عفو بر گناه ایشان پوشاند و از سر آن درگذرد» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۶). بر پایه مطالب مطروحه می‌توان مدعی شد که خواجه نظام الملک بر پایه ایدئولوژی برگرفته سنت اندرزنامه‌نویسی ایران باستان در تکاپوی آن بود که اهمیت مؤلفه‌ی دادگری را به سلطان سلجوقی تفهیم نماید.

۲- زمینه‌ی عملی تحریر سیاست‌نامه

در مرحله دوم از روش‌شناسی اسکینر که پاسخ به دومین پرسش وی نیز می‌باشد، می‌بایست زمینه‌ی عملی نوشته شدن متن اندیشه سیاسی موردبررسی قرار گیرد. به عقیده‌ی اسکینر همه‌ی گزاره‌های با معنا باید به حقایق بیرونی اشاره کنند (Skinner, 2003: 2). در واقع اندیشه‌های نظریه‌پرداز در واکنش به معضلات سیاسی زمانه پدید آمده‌اند و متن را باید در بستر این معضلات قرار داد. بدین منظور باید پاره‌ای از مسائل سیاسی دوره سلجوقی را مطرح نموده و پاسخ خواجه نظام الملک به آن‌ها را بررسی نمود. در دوره سلجوقیان رویکرد متفاوتی به لحاظ سبک زندگی و نوع حکومت وارد ایران شد و تکوین حکومت سلجوقی سبب پاره‌ای ناسامانی‌ها شد. سلجوقیان به تیره‌ی قنق از طوایف صحراگرد غز تعلق داشتند (کاشغری، ۱۳۸۳: ۱۰۷-۱۰۶). غزها نگرشی قبیله‌ای و خانوادگی نسبت به امر حکومت داشتند. بر اساس این نگرش، قدرت متعلق به تمام قبیله و به نمایندگی از ایشان در دست خانواده‌ی حاکم بود. افراد خاندان حاکم در قدرت سهیم بودند و قدرت رئیس قبیله محدود به سنت‌های ایلی بود. نگرش قبیله‌ای سلجوقیان به حکومت توأم با عدم تمرکز بود. غزهای صحراگرد پس از نبرد دندانقان، بر اساس رسم ترکی و بر پایه عدم تمرکز، به تقسیم قلمرو میان سران قبیله پرداختند. به‌عنوان تیره‌ای از غزها در سال ۴۳۱ ه.ق با شکست سلطان مسعود غزنوی به تقسیم قلمرو میان سران قوم پرداختند. به نقل راوندی بعد از دندانقان بزرگان سلجوقی «بهم بنشستند و عهدهی بستند در موافقت با یکدیگر» و «هر یک از مقدمان بطرفی نامزد شد» (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۰۴)؛ و سپس به فتح مابقی سرزمین‌ها شتافتند. طغرل تا بغداد پیش راند و پایان دادن به حکومت آل بویه، خلافت عباسی را تحت سیطره درآورد. حکومت سلجوقیان در چند شاخه اصلی امتداد یافت و سروری طغرل به رسمیت شناخته شد. چغری بیگ برادر مہتر طغرل حکومت خراسان را در اختیار گرفت. موسی ییغو هرات و سیستان و قوادر کرمان را در اختیار گرفتند (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۰۴). بعدها روم و شام نیز در ید شاهزادگان سلجوقی درآمد و سلسله‌های مستقلی بنیاد نهاده شد. بنابراین حکومت سلجوقی بر پراکندگی قدرت گرایش داشت و شبیه اتحادیه‌ای قبیله‌ای بود تا حکومتی متمرکز. عدم تمرکز در قدرت سبب گسترش رسم اقطاع‌داری در دوره سلجوقی شد که به تمرکزگرایی بیشتر امرای ترکمن انجامید.

از سوی دیگر زندگی شبانی و طبع صحراگرد غزها سبب پاره‌ای تعارض‌ها با زندگی یکجانشینان بود. مهم‌ترین عامل محرک غزها مرتع یا مرغزار بود و در پاره‌ای موارد مزارع یکجانشینان تبدیل به مراتع ترکمنان می‌شد. حملات غارتگرانه به یکجانشینان نیز از طرق تأمین معاش ایشان بود. ورود ابتدایی سلجوقیان به ایران سبب برخی آسیب‌ها به شهرها و مزارع و مراتع شد. بدین سبب در همان بدو ورود بخشی از سلجوقیان به شهرهای مرزهای خراسان، شکایت‌هایی از ایشان به دربار سلطان محمود غزنوی رسید (گردیزی، ۱۳۸۴: ۲۷۷). آنگاه که سلجوقیان به حکومت رسیدند و امرای ترکمن بر مردم یکجانشین مسلط شدند ناسازگاری‌هایی در سلوک ایشان با مردم پدید آمد. نظام الملک در برخی موارد اشاراتی به «درازدستی» گماشتگان حکومتی نموده و در جایی می‌نویسد: «از بهر دیناری حرام باک ندارند که ده حرام را حلال کنند و ده حق را باطل کنند و هیچ عاقبت کار ننگرند» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۶۵).

در برابر نگرش غزها و کنش سیاسی در دسترس، گفتمان دیوانسالاران ایرانی قرار داشت. خواجه نظام الملک با نوشتن سیاست‌نامه بر اساس کنش گفتاری مقصود رسان، قصد تحکیم مبانی الگوی ملک‌داری ایرانی و تضعیف نگرش ترکان به حکومت را داشت.

نظام الملک نماینده نگرش الگوی ملک‌داری ایرانی و تمرکزگرا بود که از مشخصه‌های مهم این الگو تمرکز قدرت در دست شخص سلطان بود. در این نگرش سلطان فردی برگزیده خدا بوده و کسی در قدرتش سهیم نبود. وی در سیاست‌نامه سلطان را از یک رئیس قبیله به شخصی برگزیده‌ی خدا ارتقا داد (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۵). از سوی دیگر بررسی شدید احوال مقاطعان و ممانعت از مداومت اقطاع در دست ایشان را یادآور شد نیز و با این روش‌ها تلاش نمود تا خودسری و قدرت‌طلبی شاهزادگان سلجوقی و امرای غُر را مهار نماید.

در جهت ممانعت از ستم گماشتگان نیز نظام الملک، بررسی احوال گماشتگان و مأموران حکومتی و ممانعت از «درازدستی» ایشان نسبت به مردم را مورد تأکید قرار داده است. بدین سبب وی فصولی از سیاست‌نامه را به اینکه پادشاه بایستی به بررسی احوال عمال و گماشتگان، مقاطعان، قاضیان و محتسب‌پرداز، اختصاص داده است و با ذکر حکایاتی، مضرات غفلت پادشاه از گماشتگانش را متذکر شده است. تکرار واژه‌هایی چون «ناموس»، «آیین»، «قاعده»، «ترتیب»، «رسم» و «نظام» در سیاست‌نامه نشان می‌دهد که با توجه به زیاده‌خواهی و زیاده‌ستانی‌ها و خودسری ترکمانان، تحریر سیاست‌نامه واکنشی در برابر نابسامانی امور در دوره‌ی سلجوقی بوده است.

در برابر آسیب‌هایی که بر کشاورزان و سایر مردم وارد می‌آمد نیز نظام الملک بر ترمیم خرابی‌ها تأکید نمود که بخش‌های مهم اندرزهای سیاست‌نامه شامل شده است. او به سلطان توصیه کرد که «به عمارت جهان پیوند از بیرون آوردن کاریزها، و کندن جوی‌های معروف، و پل‌ها کردن بر گذر آب‌های عظیم، و آبادان کردن دیه‌ها و مزرعه‌ها، و برآوردن حصارها و ساختن شهرهای نو و برآوردن بناهای رفیع و نشستگاه‌های بدیع، به جای آرد و بر شاهراه‌ها رباط‌ها فرماید کردن و مدرسه‌ها از جهت طالبان علم، تا آن نام همیشه او را بماند، و ثواب آن مصالح، بدان جهان او را حاصل بود، و دعای خیر پیوسته گردد» (نظام الملک، ۱۳۸۶: ۶).

ناهمسازی‌های دینی اواخر دوره ملک‌شاه که معاصر تدوین یازده فصل آخر سیاست‌نامه بود سبب شد که گفتمان متفاوتی در این بخش تکوین یابد. در واقع یازده فصل آخر سیاست‌نامه را می‌توان در زمره کنش‌گفتاری کارگر بشمار دانست. در کنش‌گفتاری کارگر، هدف نویسنده تأثیرگذاری بر خواننده یا ایجاد تغییر در رفتار اوست. این بخش تحت تأثیر سلطه اسماعیلیان بر پاره‌ای مناطق قلمرو سلجوقیان قرار گرفت. در سال‌های واپسین حکومت ملک‌شاه حسن صباح توانست بر الموت مسلط شود و خطری بزرگ برای سلجوقیان به وجود آورد. جامعه اسلامی عصر سلجوقی دشمنی زیادی با اسماعیلیان داشت؛ اما سلاطین اولیه سلجوقی در امور مذهبی تعصب چندانی نداشتند. در واقع نظرات نظام الملک در سیاست‌نامه را می‌توان واکنش به معضل سیاسی زمانه و بازتاب خواست جامعه و در تقابل با رویکرد سلاطین سلجوقی دانست. نظام الملک ابتدا به رد همه فرق مذهبی غیر از شافعی و حنفی پرداخته است. وی خود شافعی بود و به دلیل حنفی بودن سلاطین سلجوقی مدعی بود که «در همه جهان دو مذهب است که نیک است و بر طریق راست‌اند: یکی حنفی و دیگر شافعی و دیگر همه هوا و بدعت و شبهت است» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۱۵۰). خواجه با ذکر اینکه «اگر به روزگار بعضی از خلفا، اندر مُلک بسطی و وسعتی بوده است، به هیچ‌وقت از دل‌مشغولی و خروج خارجیان خالی نبوده است» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۷) از وجود خطر اسماعیلیان آگاهی می‌دهد. وی همچنین چندین فصل از سیاست‌نامه را به خروج مزدک و خرمدینان و سنباد و باطنیان اختصاص داده که تذکری است بر خطر اسماعیلیان. طباطبایی معتقد است که نقل داستان‌های متعدد در سیاست‌نامه مبنی بر خروج خوارج صرف تهدیدی نیست که از جانب باطنیان متوجه دیانت بوده بلکه نظام الملک معطوف به تأمین مصالح ملک است و هر تحولی را از دیدگاه مصالح آن مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۸۳: ۴۵-۴۷). نظام الملک معتقد بود که خارجیان (که مصداق آن در عهد سلجوقی، اسماعیلیان بودند) هر زمان نامی بر خود نهاده‌اند، اما نیت اصلی همه‌ی آن‌ها بر انداختن اسلام و مسلمانی است. در واقع نظام الملک با تحریر یازده فصل پایانی سیاست‌نامه در تکاپوی آن بود که سلطان سلجوقی را تحریض نماید تا شدت عمل بیشتری در پیکار با اسماعیلیان نشان دهد و از این روی که درصدد تأثیرگذاری و تغییر رفتار ملک‌شاه بود، یازده فصل پایانی سیاست‌نامه را می‌توان کنش‌گفتاری کارگر بشمار دانست.

۳- تبیین مقطع تاریخی تحریر سیاست‌نامه

در مرحله‌ی سوم از روش‌شناسی اسکینر باید از سطح مرحله اول و دوم فراتر رفت و به تبیین مقطع تاریخی بروز اندیشه‌ی سیاسی پرداخت. اسکینر معتقد بود که برای شناخت اندیشه‌ی سیاسی ماکیاوولی بایستی محیط سیاسی دولتشهرهای ایتالیا در قرن شانزدهم را بشناسیم و ماکیاوولی را در متن آن قرار دهیم (اسکینر، ۱۳۸۷: ۱۷). بدین ترتیب تشریح محیط سیاسی ایران دوره قرن پنجم

سبب خواهد شد که چرایی تحول ایدئولوژیک تبیین شود و مشخص شود که چرا نظام الملک از نظر سیاسی دست به تحریر سیاست‌نامه زده است.

در نیمه اول قرن پنجم هجری خلافت عباسی که عامل مشروعیت بخش حکومت‌های استیلایی بود دچار ضعف و انحطاط بود و آل بویه شیعه مذهب بر دستگاه خلافت سیطره داشتند. خلیفه القادر بالله عباسی از طریق ارتباط با حکومت‌های سنی چون غزنویان و جانب‌داری از اهل سنت بغداد در برابر شیعیان در تکاپوی توازن قدرت با امرای بویهی بود. در چنین شرایطی حتی الزام به رسمیت شناختن حکومت‌های قهری توسط خلیفه در احکام السلطانیه مابودی صورت‌بندی شد. سلجوقیان پس از هزیمت دادن غزنویان در نبرد دندانقان با خلیفه مکاتبه نموده و مشروعیت طلبیدند. با رسیدن طغرل به عراق عجم، خلیفه وی را به بغداد خواند حکومت آل بویه بغداد را برانداخت. اگرچه در بغداد غزها بر اساس خوی قبیله‌ای خود به غارت شهر پرداختند (ابن جوزی، ۱۹۹۹م: ۳۴۹/۱۵) و طغرل به سبب شورش ابراهیم ینال به همدان مراجعت نمود اما دو سال بعد با عنوان ناجی خلافت عباسی به بغداد بازگشت. سلجوقیان از خلیفه مشروعیت ستانده و دستگاه خلافت را در سیطره خود درآوردند و به‌عنوان قدرت بزرگ شرق جهان اسلام بدون معارض چندان مهمی به حکومت پرداختند. پس از سیطره کامل بر نواحی شرقی خلافت عباسی و اخذ مشروعیت از جانب خلافت عباسی، سلاطین سلجوقی به ارتقای جایگاه خود در میان غزها مبادرت نمودند. آل ارسلان پس از تحکیم قدرت در صدد آن بودند که به بازتعریف روابط خود با غزها بپردازد و نیروهای تمرکزگرایز را مهار نماید. وی تحت تأثیر اندیشه‌های خواجه نظام الملک، تلاش کرد تا خود را از چهارچوب‌های نگرش قبیله‌ای برهاند. به روایت گروسه آل ارسلان «بمجرد ارتقا به مقام سلطنت مصمم شد به عادات و آداب طایفه و قبیله خودش که عبارت بود از هرج و مرج و تنفر از ثبات حکومت و قوام دولت و دوام مؤسسات جداً مبارزه کند» (گروسه، ۱۳۷۹: ۲۶۱). از این روی آل ارسلان در برابر غزها به دیوانسالاران ایرانی تقریب جست و حکومت سلجوقی از دوره‌ی حکومت آل ارسلان به سمت حکومتی متمرکز نزدیک شد. به همین دلیل است که باسورث می‌نویسد سلاطین سلجوقی تلاش می‌کردند تا بر اقتدار خود بیفزایند و عناصر قبایل ترکمان را حتی المقدور به حاشیه برانند (باسورث، ۱۳۸۰: ۸۱). دیوانسالاران و کارگزاران ایرانی نیز متأثر از الگوی ملک‌داری ایرانی بودند در تکاپوی آشنا نمودن سلاطین سلجوقی با الگوی ایرانی حکومت بودند.

پایداری امرای غز در برابر این تغییرات نگرش نسبت به حکومت و تمرکز در قدرت گاهی سبب نابسامانی‌های می‌شد. از این روی سلطان ملک‌شاه از کارگزاران خود خواست اثری در آئین ملک و ملک‌داری و با التفات به اقدامات شاهان سلف فراهم آورند. وی به دیوانسالاران و کارگزاران خود امر نمود که: «هر یک در معنی ملک اندیشه کنید و بنگرید تا چیست که در روزگار ما نه نیک است و بر درگاه و دیوان و بارگاه و مجلس ما شرط آن بجای نمی‌آرند یا بر ما پوشیده است و کدام شغل است که پیش از آن پادشاهان شرایط آن به‌جای می‌آورده‌اند و ما تدارک آن نمی‌کنیم و نیز هرچه از آیین و رسم ملک و ملوک است و در روزگار گذشته بوده است از ملوک سلجوق بپندیشید و روشن بنویسید و بر رأی ما عرضه کنید تا در آن تأمل کنیم و بفرماییم تا پس از این کارهای دینی و دنیاوی بر آیین خویش رود» (نظام الملک، ۱۳۸۴: ۳). در پاسخ به درخواست ملک‌شاه آثاری به رشته تحریر درآمد که در میان آثار عرضه شده، سیاست‌نامه خواجه نظام الملک مطبوع نظر سلطان واقع شد. برپایه کنش گفتاری مقصود رسان با تدوین سیاست‌نامه به نفی و تخطئه نگرش قبیله‌ای سلجوقیان در باب حکومت و تقویت مبانی سیاسی و نظری الگوی ملک‌داری ایرانی مبادرت نمود. نفی نگرش امرای غز نسبت به حکومت در رویکرد خواجه نظام الملک اجتناب‌ناپذیر بود. به عقیده‌ی تولی یکی از هنجارهای مرسوم ادبیات اندرزنامه‌ها همواره اندرز به شاه برای عمل فضیلت‌مندانه بوده است و معمولاً به چالش کشیدن و ردّ یک امر است (Tully, 1998: 11)؛ بنابراین نظام الملک کتاب سیاست‌نامه را در به چالش کشیدن رسم ترکی در حکومت به نگارش درآورد و پس از آن به تدوین مبانی الگوی ملک‌داری ایرانی پرداخت.

۴- ارتباط ایدئولوژی با کنش سیاسی خواجه نظام الملک

در چهارمین مرحله از مراحل روش‌شناسی اسکینر بایستی ارتباط ایدئولوژی با کنش سیاسی نظریه‌پرداز را بررسی نمود. بر این اساس بایستی بخش‌هایی از کنش‌های سیاسی خواجه نظام الملک را تشریح نمود که این اقدام چرایی برخی نظریات وی را تبیین می‌نماید.

ابوعلی حسن بن علی طوسی (۴۸۵-۴۱۰ یا ۴۰۸ ه‍.ق) ملقب به خواجه نظام الملک از طبقه‌ی دهقانان طوس بود. التفاظ به اینکه دهقانان در قرون نخستین اسلامی پاسدار میراث ایران باستان بودند، بازپرداخت الگوی ملک‌داری ایرانی توسط وی را قابل فهم‌تر می‌سازد. پدر نظام الملک عامل طوس از سوی سوری، والی خراسان (از سوی مسعود غزنوی) بود و قاضی شدن پسرش را آرزو داشت. به همین دلیل فرزند را به حفظ قرآن و تحصیل فقه نزد امام موفق (از فقهای نامدار شافعی) واداشت. بر همین اساس در سیاست‌نامه مذهب شافعی به‌عنوان یکی از دو مذهب برحق معرفی‌شده است. نظام الملک در راستای تقویت مذهب شافعی مدارس نظامیه را بنیان نهاد. مدارس نظامیه نه مدرسه بودند که در شهرهای مهمی از جمله بغداد و نیشابور بنا شدند و تنها افرادی درس‌خوانده در این مدارس، می‌توانستند وارد دستگاه دیوانی سلجوقیان گردند. هدف اصلی نظام الملک از بنیان‌گذاری مدارس، تقویت مذهب شافعی و تعامل نهاد مذهب و حکومت بود (مرسلپور و الهیاری، ۱۳۸۷: ۷۷). کلوزنر این شیوه‌ی نظام الملک را نظام آموزشی «مدرسه» می‌خواند و آن را ناکارآمد می‌داند؛ اما خود وی نیز متذکر شده است که موفقیت این سیستم آموزشی در ایجاد اصول جدید تشکیلات دیوانی روشن نیست (کلوزنر، ۱۳۸۱: ۸۱). بخشی از کنش‌های سیاسی خواجه نظام الملک برگرفته از تربیت وی در فقه شافعی بود. وی درصدد تقویت مذهب شافعی و مبارزه ناهمسازی‌های دینی بود. خصومت شدید وی با اسماعیلیان نیز ریشه در این ایدئولوژی داشت. در عرصه‌ی سیاست عملی نیز با ایشان عداوت داشت و نیروهای برای شکست آنان فرستاده و حاکم ری را مأمور دستگیری حسن صباح نموده بود.

نظام الملک در عنفوان جوانی به کارهای دیوانی پرداخت و وارد دستگاه دیوانی غزنویان شد و گویا سه یا چهار سال را در غزنه بسر برده است. پس از برافتادن غزنویان، خواجه وارد خدمت علی بن شاذان، عمید بلخ (از سوی سلجوقیان) شد و پس از چندی و ظاهراً به سفارش ابن شاذان به سلک کارگزاران چغری و آلب ارسلان (۴۶۵-۴۵۵ ه‍.ق) پیوست. با مرگ طغرل و جانشین شدن آلب ارسلان، وزارت امپراطوری سلجوقیان تحت سیطره‌ی خواجه نظام الملک قرار گرفت. وی در جهت تغییر حکومت سلجوقی از یک حکومت قبیله‌ای با گرایش تمرکزگرایی خاندان حکومتی و امرای ترکمان، به حکومتی متمرکز با الگوی ملک‌داری ایرانی، جدوجهدی عظیم نمود. باسورث احتمال می‌دهد که نظام الملک خود را نماینده‌ی طبقه‌ی دهقان و دیوان‌سالار ایرانی و رسالت خود را زنده نگه‌داشتن سنن این طبقات با متمدن ساختن ولی‌نعمتان ترکمان آن‌ها و حراست از ایران در برابر هرچ‌ومرج و اغتشاشات ترکمانان می‌دانسته (باسورث، ۱۳۸۱: ۶۲). وی در برابر ترکمانانی که هوادار قتلش بن ارسلان اسراییل بودند، شخصاً تعبیه‌ی لشکر را بر عهده گرفت و نیروهای قبیله‌ای ترکمان را در هم کوفت. همچنین در راستای به وجود آوردن حکومت متمرکز و اداره بهتر امور، دیوان‌ها و دیوانسالاری را سامان داد.

آلب ارسلان، نظام الملک را به اتابکی ولیعهد خود، ملک‌شاه برگزید که احتمالاً انتخاب شدن ملک‌شاه به ولیعهدی نیز ابتکار خواجه بوده است. پس از قتل آلب ارسلان، قاورد حاکم سلجوقی کرمان (۴۶۵-۴۴۰ ه‍.ق) بر اساس اصل ارشدیت، خواهان جانشینی وی شد. بدین سبب نامه‌ای به ملک‌شاه نوشت و مدعی شد که ارث برادرش باید به او برسد (صدرالدین علی حسینی، ۱۹۳۳م: ۵۶)؛ اما با تلاش‌های نظام الملک، آموزه‌های قبیله‌ای در باب حکومت کمرنگ شده بود. سنت قبیله‌ای، بزرگ‌ترین و جنگجوترین فرد قبیله را به ریاست می‌رساند و اینکه تعداد زیادی از لشکریان ترکمان آلب ارسلان پس از مرگ وی متمایل به قاورد بودند، مبتنی بر همین سنت بود؛ اما سلاطین سلجوقی تحت تأثیر الگوی ملک‌داری ایرانی مایل بودند تا فرزند آن‌ها جانشینشان شود، حتی اگر وی خردسال و بی‌تجربه بود (ملک‌شاه در زمان به تخت نشستن هنوز بیست سال نداشت). طبق همین الگو بود که ملک‌شاه به قاورد متذکر شد که با وجود فرزند ارث به برادر نخواهد رسید. نظام الملک با به‌کارگیری نیروهای عرب و کرد توانست قاورد را شکست داده و از میان برداشته شدن قاورد نیز به اشاره‌ی خواجه بود. از مشکلات سیاسی خواجه نظام الملک مقاومت امرای ترکمن با اقدامات او بود و برخی امرای ترکمان و ترکان خاتون همسر قدرتمند ملک‌شاه به مبارزه و توطیه علیه وی اقدام می‌نمودند.

در دوره‌ی حکومت ملک‌شاه (۴۸۵-۴۶۵ ه‍.ق)، قدرت نظام الملک و سیطره‌ی او بر امور بیشتر شد. ملک‌شاه او را پدر خطاب می‌نمود و تمامی امور را بر عهده‌ی وی نهاد. خواجه نظام الملک با تدبیر به اداره‌ی امپراطوری سلجوقی پرداخت و حکمرانی شهرهای مهم و مناصب دیوانی را به پسران و زیردستانش داده و تمامی امور را تحت سلطه داشت. «سیاست حکیمانه نظام الملک به برقراری نظم و امنیت در تمامی مناطق دولت سلجوقی کمک کرد. جامعه در سایه حکومت سلجوقی جانی تازه گرفت، آشوب‌ها فرو نشست و مردم در خدمت اهداف دولت درآمدند» (حسنین، ۱۳۸۹: ۸۰). اگرچه در اواخر عمر خواجه نظام الملک، روابط او با ملک‌شاه تیره شد

اما وی تا پایان عمر در منصب وزارت باقی ماند. وی پس از سی سال وزارت که به حق آن را «دولت النظامیه» خوانده‌اند در سال ۴۸۵ ه‍.ق توسط یکی از فدائیان اسماعیلی کشته شد. ملک‌شاه نیز حدود یک‌میان پس از نظام‌الملک مرد اما شوکت و آوازه‌ی نظام‌الملک به حدی بود که هندو شاه نخبجوانی می‌نویسد وفات سلطان پس از قتل خواجه «عظمی زیاده نداشت» (هندوشاه نخبجوانی، ۱۳۵۷: ۲۸۱). بر پایه کنش‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک و سیر ترفیع جایگاه او از مناصب دیوانی به وزارت نشان می‌دهد وی عمیقاً به سنت‌های کهن دیوانسالاری ایرانی وابسته بوده است؛ بنابراین خواجه نظام‌الملک نیز همچون سایر دیوانسالاران ایرانی حامل میراثی بود که بر مؤلفه‌هایی چون تمرکزگرایی، دادگری و گزینش الهی فرمانروا تأکید داشت.

۵- هم‌سنجی با اندیشه‌های موجود

خواجه نظام‌الملک در تحریر سیاست‌نامه از منابعی که الگوی ملک‌داری ایرانی در آن‌ها ترسیم‌شده، بهره گرفته است. وی به‌ویژه عهد اردشیر اقتباس زیادی نموده و نامه تنسر و احتمالاً کارنامه اردشیر بابکان نیز در زمره منابع او بوده‌اند. خود وی نیز در مواضع متعددی به وام‌گیری از عهد اردشیر اشاره نموده است. نظام‌الملک به گاه تدوین سیاست‌نامه، نسخه‌ای از عهد اردشیر را در دست داشته است. سیره‌ی اردشیر مورد تأیید نظام‌الملک بوده، و از اردشیر به‌عنوان یکی از پادشاهانی که کارهای بزرگ کرده و نام نیک به یادگار گذارده‌اند، نام برده است (نظام‌الملک، ۱۳۸۴: ۷۱). در مواضع مختلفی از کتاب عهد یا اندرزنامه اردشیر عدالت و دادگری مورد تأکید قرار گرفته و می‌توان این واژه را محور این کتاب دانست که البته مفهوم طبقاتی نیز از آن مستفاد می‌شد. یکی از مصادیق دادگری در ایران باستان حفظ حدود طبقات و ممانعت از اختلاط آن‌ها بود. نقل شده که اردشیر مراتب و مناصب را تعیین نموده و هر چیزی را در محلی که شایسته‌ی آن بود قرار داد (دینوری، ۱۳۴۶: ۴۸). وی در مورد لزوم تفکیک طبقات و مانع‌شدن از رفتن مردم از طبقه‌ای به طبقه‌ی دیگر سفارش زیادی به اخلاص نمود. انفکاک طبقات در نظر اردشیر به حدی اهمیت داشت که آن را باعث ماندگاری حکومت می‌دانست. به عقیده‌ی وی هیچ بلایی به اندازه‌ی اختلاط طبقات باعث ویرانی مملکت و انقراض حکومت نبود (جاحظ، ۱۳۲۸: ۳۳). نظام‌الملک معنای متباینی از دادگری را منظور داشت. غزالی نیز که مدتی پس از نظام‌الملک به نگارش نصیحه الملوک اقدام نموده عدالت را متفاوت از اردشیر و نزدیک به تعریف نظام‌الملک ارائه نموده و دادگری را ده گونه دانسته است: اول اینکه والی قدر ولایت بداند که نعمت بزرگی است که خدا به او داده. دوم اشتیاق پادشاه به دیدار علمای دین است. سوم اینکه از ظلم گماشتگان خود بر مردم جلوگیری کند. چهارمین مصداق عدالت از نظر غزالی نداشتن تکبر و جلوگیری از چیرگی خشم بود. پنجمین مصداق، آن که هر چه بر خود نپسندد، هیچ مسلمان را نپسندد. ششم اینکه انتظار ارباب حاجات را بر درگاه خویش حقیر نشناسد. هفتم، قناعت سلطان بود. هشتم آنکه همه کارها را نتواند به رفق کند نه به درشتی. نهمین مصداق اینکه جهد کند تا همه رعیت از او خشنود باشند با موافقت شرع بهم و دهم مصداق این بود که رضای هیچ‌کس طلب نکند بر خلاف شرع (غزالی، ۱۳۵۱: ۵۰-۱۴).

سیاست‌نامه‌ی خواجه نظام‌الملک را می‌توان نمونه‌ی اعلا‌ی اندرزنامه‌نویسی در ایران دوره‌ی اسلامی تلقی کرد. طباطبایی معتقد است که سیاست‌نامه‌های دوره‌ی اسلامی را بایستی ادامه‌ی سنت اندرزنامه‌نویسی دوران ساسانیان دانست (طباطبایی، ۱۳۸۳: ۳۵). البته سیاست‌نامه‌ها در امتداد اندیشه‌ی سیاسی ایران باستان بودند اما با توجه به تغییر در برخی کارکردهای نهاد شاهی و به تبع آن محتوای اندرزنامه‌ها، بایستی آن‌ها را بازپرداخت سنت اندرزنامه‌نویسی تلقی نمود تا اینکه آن را صرفاً امتداد آن بدانیم. یکی از مهم‌ترین مضامین اندرزنامه‌های پیش از اسلام الزامات و کارکردهای نهاد شاهی بود که مهم‌ترین دغدغه‌ی نویسندگان اندرزنامه‌ها بود. خواجه نظام‌الملک نیز با توجه به تغییر کارکردهای نهاد شاهی در دوره‌ی اسلامی، به بازپرداخت الگوی ملک‌داری ایرانی در سیاست‌نامه‌ی خود اقدام نمود. در اندیشه‌ی خواجه نظام‌الملک نیز مانند سایر آثار اندیشه‌ی ملک‌داری ایرانی، شاه نقش محوری داشت و او تلاش می‌نمود تا فرمانروای سلجوقی به این مقام ارتقا دهد. خواجه نظام‌الملک اندیشه‌های ایرانی خود را با تلفیقی از آموزه‌های اسلامی عرضه نموده است. سیاست‌نامه نویسان عصر اسلامی اندیشه‌های متعلق به الگوی ملک‌داری ایرانی را بر اساس مقتضیات زمانه، با آموزه‌های اسلامی می‌آمیختند. حتی متعصب و متشرع‌ترین نویسندگان اندرزنامه، آنگاه که قصد پند دادن و آموختن آموزه‌های حکومتی به سلاطین داشتند، از سنت شاهی ایرانی بهره می‌جستند و آن را مغایر با اصول اسلامی نمی‌دانستند. از جمله مهم‌ترین سیاست‌نامه نویسان عصر سلجوقی، خواجه نظام‌الملک بود که با همه‌ی متشرع بودن، اندیشه‌ی شاهی ایرانی را به سلاطین سلجوقی تلقین می‌نمودند.

نظریه‌ی دیگری که در این دوره وجود داشت و بایستی نسبت سیاست‌نامه را با آن تبیین نمود، نظریه خلافت است. برخلاف سیاست‌نامه که دادگری را محور خود قرار داده است، نظریه‌ی خلافت مفهوم و واژه‌ی شریعت را محور قرار داده است. بر اساس این ایدئولوژی، خلیفه رهبر سیاسی و معنوی جامعه اسلامی بود و اختیارات سیاسی خود را طبق یک منشور به سلطان واگذار می‌نمود. سلطان نه برگزیده‌ی خداوند که نماینده شخص خلیفه بود؛ اما خواجه نظام الملک علیرغم روابط سیاسی با خلیفه، اما در عرصه‌ی ایدئولوژی که به بازپرداخت الگوی ملک‌داری ایرانی اقدام نمود، در سیاست‌نامه خلافت را نادیده گرفت. به همین دلیل در سیاست‌نامه خلافت جایگاهی ندارد. نظام الملک معتقد بود که شاه توسط خداوند برگزیده‌شده تا کارگزار او در زمین باشد. این نظریه‌ی با مفهوم خلافت اسلامی در تضاد است. در قرون نخستین اسلامی خلفا خود را جانشین خدا دانسته و با اعطای منشور حکومت، به فرمانروایان دیگر مشروعیت می‌دادند؛ اما نظام الملک در نظریات خود توجه چندانی به خلافت اسلامی ندارد و اگرچه حکایات زیادی از خلفا در جای‌جای سیاست‌نامه منقول است اما وی این حکایات و اقدامات خلفا را در امتداد الگوی ملک‌داری ایرانی ذکر نموده است.

نتیجه‌گیری

برپایه آنچه بیان شد کوئینتین اسکینر روش جدیدی در بررسی اندیشه سیاسی پدید آورد که تلفیقی از هرمنوتیک متن محور و زمینه محور بود. وی توجه خود را معطوف به «بار غیرگفتاری» کنش زبان‌شناختی و «کنش گفتاری مقصودرسان» گذاشت و روش خود در بررسی اندیشه سیاسی را در کتاب ماکیاولی بکار بست. بر اساس روش اسکینر در بررسی اندیشه سیاسی خواجه نظام الملک، مهم‌ترین مؤلفه قصد وزیر بزرگ از نوشتن کتاب سیاست‌نامه و اینکه آن را در پاسخ به کدام مسأله‌ی محیط سیاسی و اجتماعی و گفتمانی زمانه خود نگاشته، می‌باشد. با کاربست روش‌شناسی اسکینر بر اندیشه‌ی سیاسی خواجه نظام الملک که مبتنی بر کنش گفتاری مقصودرسان است، تحریر کتاب سیاست‌نامه عملی قصد شده در جهت تضعیف نگرش ترکی تمرکزگرای و تقویت مبانی الگوی ملک‌داری ایرانی تمرکزگرا بود. نگرش ترکان در مورد حکومت، مبتنی بر چندگانگی کانون‌های قدرت و چپاول مردمان یکجانشین بود. نظام الملک با اقتباس از الگوی ملک‌داری ایرانی به ارائه اندرزهایی به سلطان ملک‌شاه سلجوقی اقدام نمود تا نگرش ترک‌نمان به حکومت را مردود نماید. وی در جهت مهار چندگانگی مراکز قدرت و تصمیم‌گیری، مؤلفه‌ی باستانی فرآیندی و گزینش الهی را طرح نمود. از سوی دیگر و در واکنش به چپاولگری امرای ترکمن، واژه‌ی دادگری را که در تاریخ و فرهنگ ایران پیش از اسلام اهمیت زیادی داشت، بازتعریف نموده و با سرنمون‌هایی از پادشاهان ایران باستان، محور کتاب سیاست‌نامه قرار داده و به سلطان ملک‌شاه عرضه نمود.

منابع

- ابن جوزی، ابوالفرج. (۱۹۹۲م). المنتظم فی التاریخ الملوک و الامم، تحقیق محمد مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- اسکینر، کوئینتین. (۱۳۸۷). ماکیاولی، ترجمه عزت الله فولادوند، تهران: طرح نو.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۸۰). بر آمدن سلجوقیان: در سلجوقیان تألیف باسورث و دیگران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۸۱). تاریخ سیاسی و دودمانی سلجوقیان: در کتاب تاریخ ایران کیمبریج، ویراستار جی. آر. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- تولی، جیمز. (۱۳۸۳). روش‌شناسی اسکینر در تحلیل سیاسی، ترجمه غلامرضا بهروز لک، فصلنامه علوم سیاسی، ۲۸. <https://ensani.ir/fa/article/64121>
- جاحظ، ابوعثمان. (۱۳۲۸). التاج، ترجمه حبیب الله نوبخت، تهران: چاپ تابان.
- حسنین، عبدالنعم محمد. (۱۳۸۹). ایران و عراق در عصر سلجوقی، ترجمه سید جمال موسوی و عبدالرحیم قنوت، اصفهان: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان. (۱۳۸۴). راه الصدور و آیه السور، تصحیح محمد اقبال و محمد مینوی، تهران: امیرکبیر.
- دینوری، ابوحنیفه. (۱۳۴۶). اخبار الطوال، ترجمه صادق نشات، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- صدرالدین علی حسینی. (۱۹۳۳م). اخبار الدوله السلجوقیه، تصحیح محمد اقبال، لاهور: نشریات کلیه فنجاب.
- طباطبایی، سیدجواد. (۱۳۸۳). درآمدی فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران: کویر.
- عهد اردشیر. (۱۳۴۸). پژوهنده احسان عباس، برگرداننده محمدعلی امام شوشتری، تهران: انجمن آثار ملی.

- غزالی، ابومحمد. (۱۳۵۱). نصیحه الملوك، تصحيح جلال الدين همایي، تهران: انجمن آثار ملی.
- کاشغری، محمود. (۱۳۸۳). دیوان لغات الترک، ترجمه حسین محمد زاده صدیق، تبریز: نشر اختر.
- کلوزنر، کارلا. (۱۳۸۱). دیوانسالاری در عهد سلجوقی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر.
- گردیزی، عبدالضحاک. (۱۳۸۴). تاریخ گردیزی، بهتمام رحیم رضازاده، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- گروسه، رنه. (۱۳۷۹). امپراطوری صحرانوردان، ترجمه عبدالحسن میکده، تهران: علمی و فرهنگی.
- متحده، روی پرویز. (۱۳۸۸). اوضاع اجتماعی در دوره آل بویه، ترجمه مصباحی و یحیایی، مشهد: خانه آبی.
- مرتضوی، سید خدایار. (۱۳۸۶). تبیین روش‌شناسی اندیشه سیاسی از منظر کونتین اسکینر، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۳(۱)، ۱۹۲-۱۵۹.
https://www.ipsajournal.ir/article_42.html
- مرسلپور، محسن؛ و الهیاری، فریدون. (۱۳۸۷). سیاست مذهبی سلجوقیان کرمان، نشریه پژوهش‌های تاریخی، ۳(۳)، ۷۵-۹۲.
<https://ensani.ir/fa/article/178696/>
- نظام الملک طوسی (۱۳۸۴). سیاست‌نامه، بکوشش جعفر شعار، تهران: کتاب‌های جیبی.
- نوذری، حسینعلی؛ و پورخداقلی، مجید. (۱۳۸۹). روش‌شناسی مطالعه اندیشه سیاسی: متدولوژی کونتین اسکینر، فصلنامه علوم سیاسی، ۱۱، ۹۵-۱۱۹.
<https://sid.ir/paper/173995/fa>
- هندوشاه نخجوانی. (۱۳۵۷). تجارب السلف، بکوشش عباس اقبال، تهران: انتشارات طهوری.

References:

- Palonen, K. (2003). Quinten Skinner: politics and Rhetoric, Cambridge: Polity press.
- Skinner, Q. (2002). visions of politics, Cambridge: Cambridge university press.
- Tully, J. (1998). Meaning and context: Quinten Skinner and his critics, New Jersey: Princeton university press.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

The reasons and process of Khalil Maleki's split from the Tudeh Party and his role in distinguishing the party from the National Movement of Iran

Abbas Kazemi ¹, Ahmad Bakhshayesh Ardestani ² and Mohammad Tohidfam ³

1- PhD student, Department of Political Science (Iranian Issues Orientation), Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2- Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

3- Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/06/25 Accepted: 2026/09/16 pp: 64- 80 Keywords: Khalil Maleki; Tudeh Party; National Socialism; Third Force; Iranian National Movement.	Khalil Maleki was one of the influential figures in contemporary Iranian history who played a significant role in the intellectual and political developments of Iran, particularly during the 1940s and 1950s. He began his political career as a member of the Tudeh Party; however, he gradually became involved in fundamental disagreements concerning political independence, the Party's dependence on the Soviet Union, and its organizational structure and leadership style. These disagreements ultimately led to his separation from the Party. The main question of this article is: What were the causes and process of Khalil Maleki's split from the Tudeh Party, and what role did this split play in distinguishing Maleki's movement from both the Tudeh Party and the Iranian National Movement? The significance of this topic lies in the fact that Maleki's split can be regarded as the first serious attempt to indigenize socialist thought in Iran. This effort sought to establish an independent political and intellectual identity while maintaining a critical distance from both the Tudeh Party and the National Movement. As an intellectual and political activist, Khalil Maleki remained actively engaged in Iran's cultural and political spheres for more than four decades. Therefore, studying his ideas and political thought is of considerable historical importance, particularly in understanding his approach to Iran's political, social, and cultural transformations. His political experience may also serve as a practical model for contemporary political and social actors regarding the preservation of intellectual independence, avoidance of dependence on foreign powers, commitment to national interests, and adaptation of political ideas to local conditions. Citation: Kazemi, A., Bakhshayesh Ardestani, A., & Tohidfam, M. (2026). The reasons and process of Khalil Maleki's split from the Tudeh Party and his role in distinguishing the party from the National Movement of Iran. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 3(1), 64-80.
	 © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57257.1085 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.5.5

Extended Abstract

Introduction

Khalil Maleki was one of the influential figures in contemporary Iranian history who played a significant role in the intellectual and political developments of Iran, particularly during the 1940s and 1950s. He began his political career as a member of the Tudeh Party; however, he gradually became involved in fundamental disagreements concerning political independence, the Party's dependence on the Soviet Union, and its organizational structure and leadership style. These disagreements ultimately led to his separation from the Party. The main question of this article is: What were the causes and process of Khalil Maleki's split from the Tudeh Party, and what role did this split play in distinguishing Maleki's movement from both the Tudeh Party and the Iranian National Movement?. The significance of this topic lies in the fact that Maleki's split can be regarded as the first serious attempt to indigenize socialist thought in Iran. This effort sought to establish an independent political and intellectual identity while maintaining a critical distance from both the Tudeh Party and the National Movement. As an intellectual and political activist, Khalil Maleki remained actively engaged in Iran's cultural and political spheres for more than four decades. Therefore, studying his ideas and political thought is of considerable historical importance, particularly in understanding his approach to Iran's political, social, and cultural transformations. His political experience may also serve as a practical model for contemporary political and social actors regarding the preservation of intellectual independence, avoidance of dependence on foreign powers, commitment to national interests, and adaptation of political

Material & Methods

This study employs a descriptive-historical research method. Data were collected through documentary and library-based research, drawing upon both primary and secondary sources. Primary sources include historical documents, correspondence, archives, memoirs, and records produced by direct participants or observers of the events under study. Secondary sources consist of books, scholarly articles, biographies, memoirs, historical reports, and previous studies related to the research topic. In addition, newspapers, electronic databases, and reliable online resources were consulted to supplement the research data.

Results and discussion

The theoretical framework of this study is based on a combination of several approaches:

- Party Cleavage Theory;
- Intellectual and Political Independence Theory;
- Social Movement Theory;
- Political Opportunity Theory.

Within this framework, Khalil Maleki's split from the Tudeh Party can be understood as the result of a combination of ideological, organizational, and political disagreements. The most important factors behind this separation included:

- Criticism of the Tudeh Party's dependence on the Soviet Union;
- Opposition to the Party's centralized and Stalinist organizational structure;
- Differences in the interpretation and implementation of socialist principles;
- Criticism of the Party's position regarding the Azerbaijan Crisis;
- Opposition to the Party's support for granting oil concessions in northern Iran to the Soviet Union;
- Objections to the lack of internal democracy and restrictions on criticism within the Party;
- Differences in political methods and leadership styles.

Maleki's separation from the Tudeh Party was a gradual intellectual and political process. It began with criticism of foreign dependence and authoritarian party structures and eventually led to the formation of an independent political current. Following the split, Maleki and his associates advanced the concept of the "Third Force" or "Third Way," which sought to provide an alternative to both Western capitalism and Soviet communism. This approach was based on three fundamental principles: national independence, social justice, and democracy.

From the perspective of Social Movement Theory, Maleki's movement possessed a distinct collective identity and ideological boundaries that differentiated it from competing political currents. However, it faced limitations in terms of mass mobilization and organizational expansion. Likewise, from the perspective of Party Cleavage Theory, the movement can be interpreted as representing a conflict between orthodox communism and reformist social democracy.

Conclusion

Khalil Maleki's split from the Tudeh Party was the product of a combination of ideological, organizational, and international factors. Opposition to the Party's dependence on the Soviet Union, disagreements over the interpretation of socialism, resistance to internal authoritarianism, and dissatisfaction with the Party's political performance were among the principal causes of the separation. Following the split, Maleki sought to develop a model of independent socialism suited to Iranian conditions through the promotion of "National Socialism" and the establishment of organizations such as the Socialist Society. The major achievements of this split may be summarized as follows: the foundation of an independent and democratic socialist discourse in Iran; emphasis on national independence and social justice; criticism of Soviet communism and Stalinist leftism; support for the Nationalization of the Oil Industry Movement; strengthening democratic discourse; and influencing Iranian intellectual and political thought. Nevertheless, despite its considerable intellectual and theoretical capacity, Maleki's movement failed to develop into a broad-based and durable political organization and achieved only limited success in mobilizing wider social groups. Consequently, Khalil Maleki's political experience may be viewed as an important attempt to reconcile socialism, democracy, and national independence in modern Iran—an experience that continues to hold significance for historical studies, political science, and political sociology.

Declarations

Funding: This research received no financial support.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to express their sincere gratitude to all scholars, researchers, and academic advisors whose support and guidance contributed to the completion of this study.

چرایی و چگونگی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده و نقش وی در متمایزسازی حزب از نهضت ملی ایران

عباس کاظمی^۱، احمد بخشایش اردستانی^۲ و محمد توحیدفام^۳

۱- دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی (گرایش مسائل ایران)، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲- استاد گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۳- استاد گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	این پژوهش به بررسی چرایی و چگونگی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده ایران و نقش وی در متمایزسازی میان حزب توده و نهضت ملی ایران می‌پردازد، سؤال اصلی تحقیق این است که: انشعاب خلیل ملکی از حزب توده چگونه و چرا شکل گرفت؟ و این انشعاب چه نقشی در ایجاد تمایز میان حزب توده و نهضت ملی ایران ایفا نمود؟ در پاسخ به این پرسش، فرضیه اصلی پژوهش آن است که: انشعاب ملکی از حزب توده نه صرفاً یک جدایی تشکیلاتی، بلکه تلاشی برای بومی‌سازی سوسیالیسم و تعریف «راه سوم» در سیاست ایران بود؛ راهی که بر استقلال ملی و عدالت اجتماعی تأکید داشت و از هر دو جریان حزب توده وابسته به شوروی و جبهه ملی متکی بر رهبری کاریزماتیک فاصله می‌گرفت. پژوهش نشان می‌دهد که این انشعاب نتیجه مجموعه‌ای از عوامل ایدئولوژیک (ناهمخوانی با مارکسیسم شوروی محور)، سازمانی (اقتدارگرایی در رهبری حزب توده) و سیاسی - بین‌المللی (فضای جنگ سرد) بود. ملکی در ادامه با حمایت از ملی‌شدن صنعت نفت و نقد فردگرایی جبهه ملی، کوشید جریان خود را به‌عنوان «چپ ملی و مستقل» معرفی کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که نیروی سوم به‌سازمانی فراگیر بدل نشد؛ اما میراث فکری ملکی در تاریخ اندیشه سیاسی ایران به‌عنوان نخستین تلاش برای پیوند عدالت اجتماعی و استقلال ملی، جایگاهی برجسته یافته است. این پژوهش در روشنایی بخشیدن به تاریکی‌های این مقطع تاریخی با رخدادهای سیاسی بسیار اثرگذار، می‌تواند برای کنشگران و سیاست‌ورزان و تصمیم‌گیران سیاسی ما و عبرت از تاریخ و ممانعت از تکرار اشتباهات، افزایش آگاهی‌های عمومی، مؤثر و دارای اهمیت فوق‌العاده‌ای باشد.
دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۰۴	
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۵	
صص: ۶۴-۸۰	
واژگان کلیدی: خلیل ملکی، حزب توده، سوسیالیسم ملی، نیروی سوم، نهضت ملی ایران.	
استناد: کاظمی، عباس؛ بخشایش اردستانی، احمد و توحیدفام، محمد. (۱۴۰۵). چرایی و چگونگی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده و نقش وی در متمایزسازی حزب از نهضت ملی ایران. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۳(۱)، ۶۴-۸۰.	
	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57257.1085	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.5.5	

مقدمه

خلیل ملکی یکی از چهره‌های اثرگذار در تاریخ معاصر ایران است که به‌ویژه در دهه‌های ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ خورشیدی نقشی مهم در تحولات فکری و سیاسی ایفا کرد. او در آغاز راه خود به حزب توده پیوست، اما به‌سرعت با اختلافات بنیادین در زمینه استقلال سیاسی، وابستگی به اتحاد شوروی و نحوه اداره حزب مواجه شد. در نهایت ملکی و یارانش در سال ۱۳۲۶ از حزب توده جدا شدند و جریانی موسوم به «نیروی سوم» را بنا نهادند. پرسش اصلی این مقاله آن است که: چرایی و چگونگی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده چه بود و این انشعاب چه نقشی در متمایزسازی جریان ملکی از نهضت ملی ایران ایفا کرد؟ اهمیت این بحث در آن است که انشعاب ملکی را می‌توان نخستین تلاش جدی برای بومی‌سازی اندیشه سوسیالیستی در ایران دانست؛ تلاشی که هم از حزب توده و هم از نهضت ملی فاصله گرفت و کوشید هویت مستقل خود را تثبیت کند. با این حال، ضعف سازمانی، فشار ساختار سیاسی و موقعیت بین‌المللی باعث شد این جریان به حاشیه رانده شود. روش تحقیق مقاله، تاریخی - تحلیلی است و از منابع کتابخانه‌ای، خاطرات و پژوهش‌های موجود بهره می‌گیرد. خلیل ملکی در ۱۲۸۰ ش در تبریز در خانواده‌ای بازرگان و از هواداران مشروطه چشم به جهان گشود و در ۱۳۴۸ در تهران در گذشت. خلیل ملکی در مقام شخصیتی روشنفکر و سیاست‌مدار بیش از چهل سال در عرصه‌های فرهنگی و سیاسی ایران حضوری مستمر داشته و لذا مجموعه آرا و نظرات او به لحاظ نوع تبیین رویکردش به تحولات سیاسی اجتماعی و فرهنگی کشور از اهمیت تاریخی فراوانی برخوردار است و برای کنشگران فردی و اجتماعی می‌تواند به‌عنوان تجربه‌ای عملی برای حفظ اتحاد و پرهیز از پراکندگی موردتوجه قرار گیرد. وی در اواسط پادشاهی رضاشاه مقالاتی در روزنامه شفق سرخ و عراق منتشر می‌کرد. با اولین کاروان دانشجویی به فرنگ اعزام شد؛ اما به دلیل اختلاف با سرپرست محصلین اعزامی، هزینه تحصیلی وی قطع شد، سپس مدتی تا سال ۱۳۱۲ با هزینه شخصی ادامه تحصیل داد؛ اما بالاخره با تحصیلات ناتمام به ایران برگشت و در رشته علوم تربیتی در دانشسرای عالی تهران به تحصیل پرداخت در ۱۵ بهمن ۱۳۱۵ با درجه ممتاز و با دریافت مدال درجه اول فارغ از تحصیل شد، در سال ۱۳۱۶ به دلیل فعالیت سیاسی و همکاری با دکتر تقی ارانی به همراه ۵۲ نفر دیگر دستگیر و به چهار سال زندان محکوم گردید و بعد از پایان محکومیت به دامغان تبعید شد. بعد از شهریور ۱۳۲۰ گروهی از فعالین سیاسی چپ، حزب توده ایران را تشکیل دادند و بنابه درخواست گروهی از اعضای حزب به آن‌ها پیوست و مدت چهار سال ۱۳۲۲ تا ۱۳۲۶ با حزب توده همکاری کرد و در روزنامه‌های رهبر و مردم به نوشتن پرداخت. زمانی که دولت اتحاد شوروی تقاضای اعطای امتیاز نفت شمال را داشت و واقعه حزب دمکرات آذربایجان و حکومت خودمختار پیشه‌وری به وقوع پیوست. تفاوت‌ها و تمایزات فکری خلیل ملکی با حزب توده نمایان گشت. تا در نهایت منجر به انشعاب از حزب توده شد. وی به همراه حدود صد نفر از هم‌فکرانش به دلیل انتقادات جدی از مواضع حزب توده از آن جدا شدند و در حزب زحمت‌کشان ایران با همکاری با مظفر بقایی به فعالیت سیاسی پرداختند و پس از یک سال بین او و بقایی هم اختلاف نظر پیش آمد و از هم جدا شدند و جامعه سوسیالیست‌ها را بنا نهاد. وی اندیشه‌های خود را تحت عنوان نیروی سوم تئوریزه کرد و سوسیال‌دمکراسی مستقل و ملی ایرانی را بنیان نهاد.

ادبیات پژوهش

آبراهامیان (۱۳۹۳) در کتاب «ایران بین دو انقلاب» که توسط نشر نی منتشر شده، در فصل ششم کتاب که به جامعه‌شناسی و تاریخ حزب توده پرداخته، موضوع انشعاب خلیل ملکی و دلایل آن را به صورتی مختصر اما متکی به اسناد، شرح داده است. آذری شهری (۱۳۹۶) در «مجموعه پنج‌جلدی مقالات ملکی» که در سال ۱۳۹۶ توسط نشر اختران منتشر شده، تصویری جامع و کامل در مقاطع تاریخی مختلف از افکار سیاسی و اندیشه‌ای خلیل ملکی به نمایش می‌گذارد. در فراهم آوردن مجموعه مقالات منتشرشده ملکی چهل سال فعالیت مطبوعاتی او را به پنج دوره تقسیم کرده. این تقسیم‌بندی بر اساس شرایط جاری سیاسی کشور و تغییر فعالیت‌های سیاسی‌اش صورت گرفته (آذری شهرضایی، ۱۳۹۶: ۱۳) کتاب مجموعه مقالات ملکی هم به لحاظ منبع دست‌اول بودن و هم به لحاظ حجم و محتوا نسبت به سایر منابع برای این پژوهش مناسب‌تر است. تفاوت این اثر با دیگر منابع در این است که علاوه بر جامع بودن به جزئیات موضع‌گیری‌های ملکی در رابطه با تحولات پیش‌آمده می‌پردازد و محتوای آن شامل مقالات و نوشته‌های خلیل ملکی در نشریات آن محدوده زمانی و تاریخی هستند.

جداوی (۱۴۰۱) در مقاله «تحلیل گفتمان سوسیالیسم ایرانی خلیل ملکی» به ویژگی‌های گفتمان خلیل ملکی در رابطه با موضوع سوسیالیسم ایرانی می‌پردازد.

چگینی (۱۳۶۸) در مقاله «خلیل ملکی و حزب نیروی سوم» تعاریف ملکی از نیروی سوم عام و خاص و اهداف و روش‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهد.

خامه‌ای (۱۳۷۲) کتاب «خاطرات انور خامه‌ای» شامل سه کتاب بنام‌های ۵۳ نفر، فرصت ازدست‌رفته و از انشعاب تا کودتا در ۱۰۹۱ صفحه، توسط نشر گفتار تهران منتشر شده است. سه کتاب فوق قبلاً جداگانه منتشر شده‌اند که هر کدام بیش از سه بار تجدید چاپ شده‌اند. کتاب خاطرات انور خامه‌ای به دلیل اینکه شخص انور خامه‌ای از اعضای ارشد و از بنیان‌گذاران حزب توده و از همراهان خلیل ملکی و یکی از بازیگران مؤثر قضیه انشعاب قلمداد می‌گردد، از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. البته نوع نگاه ایشان هم واقع‌گرایانه و هم تأییدآمیز است و یکی از مهم‌ترین منابع برای مطالعه جریان چپ در ایران هست.

شاکری (۱۹۷۲) کتاب «اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال‌دموکراسی و کمونیستی ایران» اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال‌دموکراسی و کمونیستی ایران سال‌ها پیش به کوشش مرحوم خسرو شاکری در ۲۳ جلد گردآوری و منتشر شده است. در سال ۱۹۷۲ جلد‌های یکم تا هفتم در عصر پهلوی در انتشارات مزدک ایتالیا منتشر شدند و سپس جلد‌های یکم تا ششم در ماه‌های آخر سلطنت پهلوی و ماه‌های آغازین جمهوری اسلامی در ایران تجدید چاپ شدند. چاپ دوم این اثر (جلد سوم) در سال ۱۳۵۸ در تهران، انتشارات مازیار تجدید چاپ شده، در این کتاب تحلیل‌های نشریات و روزنامه‌هایی مانند مردم، شاهد، رهبر یزد، نشریات حزب زحمت‌کشان، بیداری، نیروی سوم و جامعه سوسیالیست‌ها ذکر گردیده‌اند و بر دیدگاه‌های حزب توده و حزب زحمت‌کشان و جامعه سوسیالیست‌ها تمرکز دارد.

شوکت (۱۳۹۹) کتاب «میعاد در دوزخ (زندگی سیاسی خلیل ملکی)» توسط نشر اختران منتشر شده است که شامل سیزده فصل در ۶۴۸ صفحه انتشار یافته است. کتاب میعاد در دوزخ با استفاده از اسناد و مدارک و مقالات و نوشته‌های خلیل ملکی و با برداشتی انتقادی نوشته شده است، یکی از منابع مهم است که با برداشتهایی بی‌طرفانه و انتقادی به موضوع خلیل ملکی پرداخته است و اسطوره‌سازی از وی را نمی‌پذیرد.

صداقت (۱۴۰۱) در مقاله «چرا از تاریخ نمی‌آموزند؟» انتشارات وبگاه نقد اقتصاد سیاسی، به نقد تبعیت حزب توده از شوروی بر اساس نظریه انتر ناسیونالیسم پرولتری پرداخته است.

قائمی (۱۴۰۰) در کتاب «دفاع از خلیل ملکی» از انتشارات نشر هزاره کرمان، نویسنده از همکاران و همراهان خلیل ملکی بوده که این کتاب را همراه با متن مدافعات ملکی در دادگاه نظامی منتشر کرده و بر دفاعیات ملکی در دادگاه تمرکز دارد و جزئیات بیشتر همراه با مستندات از فعالیت‌های ملکی را بیان می‌کند.

مقصودی (۱۳۹۵) کتاب «تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی ایران» توسط انتشارات روزنه منتشر شده است، تحولات ایران از ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ را در بر می‌گیرد، شامل مجموعه مقالاتی است که به بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی پرداخته است. حدود پنجاه درصد موضوعات این کتاب، مرتبط با قلمرو زمانی این پژوهش است که اساتید دانشگاه‌ها هر کدام موضوعی از این زمانه را دقیق و بی‌طرفانه مورد کنکاش قرار داده‌اند.

کاتوزیان (۱۳۹۴) در کتاب «خاطرات سیاسی خلیل ملکی» با مقدمه طولانی همایون کاتوزیان توسط شرکت سهامی انتشار در سال ۱۳۹۴ منتشر شده است. کاتوزیان در مقدمه دویست و هفت صفحه‌ای کتاب، به سیر تحولات زندگی خلیل ملکی از تبریز تا برلین و از شهر یور هزار و سیصد بیست تا انشعاب و علل آن و مقاله دو روش برای یک هدف ملکی تا نهضت ملی و کودتای ۲۸ مرداد و جبهه ملی و نیروی سوم و یادداشتی در تاریخ سوسیال‌دموکراسی پرداخته و سپس متن خاطرات ملکی را به تفصیل بیان کرده در پایان ضمایم و نامه‌هایی از خلیل ملکی را ذکر کرده است. در بخش ضمایم تحلیل ایزاک دویچر از مفهوم استالینی انتر ناسیونالیسم را شرح داده است.

کاتوزیان (۱۳۹۸) کتاب «خلیل ملکی سیمای انسانی سوسیالیسم ایرانی» با ترجمه عبدالله کوثری توسط نشر مرکز منتشر شده است. کتاب شامل هشت فصل و یک مقدمه و مؤخره و سرشار از ارجاعات دقیق و موثق است. با فصل‌بندی هوشمندانه، از

زندگی‌نامه ملکی، ۵۳ نفر، پیوستن به حزب توده، انشعاب، حزب زحمت‌کشان، کودتا، نیروی سوم و تا مرحله آخر ملکی را در بر می‌گیرد. کاتوزیان نگاه تأییدآمیز و جانب‌دارانه‌ای نسبت به عملکرد خلیل ملکی دارد.

مدیر شانه چی (۱۳۷۷) در کتاب «احزاب سیاسی» که توسط مؤسسه خدمات فرهنگی رسا منتشر شده، نویسنده به بررسی انشعاب خلیل ملکی و با تمرکز بر نیروی سوم و جامعه سوسیالیست و جامعه سوسیالیست‌های نهضت ملی در فصل‌های دوم و سوم و چهارم پرداخته وی ضمن بررسی انتقادی و مقایسه‌ای نیروی سوم، به بررسی انطباقی با نظریه‌های حزبی و نظریه جنبش اجتماعی و هم چنین نظریه‌های گروه‌های ذی‌نفوذ پرداخته است. تفاوت این منبع با دیگر منابع این است که تمرکز اصلی را بر موضوع نیروی سوم و جامعه سوسیالیست‌ها گذارده است.

ملکی، خامه‌ای (۱۳۳۶) در کتاب «ده سال پس از انشعاب» که از انتشارات کتابخانه تخصصی اسلام و ایران است، نویسندگان تلاش کرده‌اند تا بر اساس مدارک و شواهدی که در این فاصله زمانی به آنان دست یافته‌اند، ابهامات زمان انشعاب را روشن نمایند و بر درستی انتقادات خود و ضرورت تاریخی انشعاب از حزب توده تأکید نمایند.

نقوی (۱۳۷۰) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «نیروی سوم در ایران و اندیشه سیاسی خلیل ملکی» به بررسی اندیشه خلیل ملکی در رابطه با ایده نیروی سوم و تعاریف و اهداف آن می‌پردازد.

چارچوب نظری و تحلیل چرایی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده با رهیافت تاریخی

از آنجایی که انشعاب خلیل ملکی را از حزب توده نمی‌توان یک حرکت فردی و یا اختلاف شخصی، سازمانی دانست که اگر این چنین بود فقط به خروج یا اخراج وی از حزب توده می‌انجامید، بلکه باید در بستر تحولات تاریخی در درون جریان چپ ایرانی آن را تحلیل کرد. رهیافت تاریخی، شکل‌گیری پدیده‌ها را در خلاء نمی‌بیند؛ بلکه آنان را حاصل انباشت تجارب، تعارضات و تحولات در عرصه‌های درونی و بین‌المللی و در یک فرایند زمانی و تاریخی، بررسی می‌کند. به نظر می‌رسد که موضوع تاریخی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده، با ترکیب چند نظریه (شکاف‌های حزبی، جنبش‌های اجتماعی و اقتدار کاریزمایی، استقلال‌طلبی فکری - سیاسی و نظریه فرصت‌های سیاسی) به شکل بهتری قابل توضیح خواهد بود و هر کدام از نظریات فوق جنبه‌ای از چرایی انشعاب را روشن‌تر خواهند کرد.

بر اساس نظریه شکاف حزبی، انشعاب خلیل ملکی از حزب توده، بازتابی از انتقادات شکاف دموکراسی درون‌حزبی و تمرکزگرایی تشکیلاتی، شکاف استقلال‌طلبی سیاسی، ایدئولوژیک و شکاف میان چپ ملی و چپ وابسته به کمونیسم بین‌المللی بود. این شکاف‌ها بازتابی از شرایط خاص ایران بود، حاصل دو درک متفاوت از سوسیالیسم و منافع ملی، استقلال و وابستگی بود. شکاف‌ها و گسست‌های بزرگ از دید لیست و رکان عبارت‌اند از اصلاح‌گری و ضد اصلاح‌گری سده ۱۶ و ۱۷ که موجب شکاف پیرامون - مرکز گردید و... شکاف کلیسا و دولت و گسست صنعتی سده نوزدهم، شکاف بین کارگر و کارفرما و هم چنین گسست انقلاب روسیه (۱۹۱۷) و پس از آن که موجب شکاف بین کمونیسم در برابر سوسیالیسم شده (کدی، ۱۳۸۸: ۲۱) بر اساس شکاف ایدئولوژی «ارتدکسی و اصلاح‌طلبی» درون جناح چپ که بیشتر شکاف ایدئولوژیک - شناختی است: طرف‌داران کمونیسم ارتدکسی (حزب توده ایران)، خود را بخشی از اردوگاه سوسیالیسم به رهبری اتحاد شوروی می‌دانستند که بر تبعیت و حمایت کامل و بی‌قیدوشرط از حزب کمونیست شوروی تأکید داشتند. تفسیر استالینیستی از مارکسیسم، ساختار بسیار متمرکز و سلسله‌مراتبی، عدم تحمل انتقاد از درون، ترجیح منافع اتحادشکنی بر منافع ملی، از ویژگی‌های برجسته فکری آنان بود. در مقابل جریان اصلاح‌طلبی به رهبری خلیل ملکی بر تحلیل شرایط مشخص ایران، تفسیر انتقادی از مارکسیسم، دموکراسی، استقلال سیاسی و ملی، عدالت اجتماعی، نقد غرب و شرق تأکید داشتند. انشعاب خلیل ملکی را از حزب توده، دقیقاً بر شکاف ایدئولوژیک چپ وابسته و چپ مستقل منطبق است. (توحیدفام، ۱۳۹۷: ۱۱۴). این انشعاب یک شکاف پایدار در چپ ایران ایجاد کرد که هنوز هم تداوم دارد. نظریه شکاف‌های حزبی بر شناخت و بیان ریشه‌های تاریخی اختلافات و تعارضات تأکید دارد این شکاف‌ها، در بستر زمان، به تدریج در اذهان بخش عمده‌ای بالغ بر یک‌صد از تن اعضای حزب توده برجسته شد و انشعاب را به رهبری خلیل ملکی شکل داد. نظریه جنبش‌های اجتماعی، انشعاب خلیل ملکی را بر پایه بسیج منابع، چارچوب گفت‌وگویی و شکل‌گیری هویت جمعی را توضیح می‌دهد. انشعاب را

یک کنش جمعی می‌داند که با سازمان‌یابی و گفتمان‌سازی و هویت‌یابی به جدایی سازمانی می‌رسد. اقتدار کاریزمایی مبتنی بر ایمان و ارادت و رابطه عاطفی (کنش عاطفی) میان رهبران و پیروان اوست. (بشیری، ۱۳۸۲: ۷۳۰).

داشتن دیدگاه اصلاحی سوسیالیسم از وابستگی به شوروی، باز تعریف دموکراسی و استقلال ملی، توانایی جذب پیروان فداکار. (وی توانست گروهی از وفاداران و روشنفکران را حول افکار خود جمع کند.) از ویژگی‌های کاریزمایی ملکی بود. هزینه‌های سنگین زندان و محرومیت‌ها را تحمل کرد که بر اعتبار او نزد پیروانش افزود. بر این اساس برخی از ویژگی‌های کاریزمایی را دارا بود و توان بسیج عمومی را جهت جدایی از حزب توده یافته بود. بر اساس آرای آلن تورن، جنبش‌های اجتماعی دارای ویژگی‌های سه‌گانه‌ای هستند. یک اصل «هویت»، اصل دوم ضدیت، اصل سوم عمومیت (روشه، ۱۳۹۵: ۱۳۲). خلیل ملکی با مفاهیمی مانند: سوسیالیسم مستقل ملی، مخالفت با دنباله‌روی از مسکو، نقد استالینیسم، طرف‌داری از دموکراسی، و حتی انتخاب نام نیروی سوم و... به‌وضوح یک «هویت» متمایز و جدید برای خود تعریف کردند. دال مرکزی «ضدیت» با حزب توده، مبارزه با اردوگاه کمونیسم ارتدکس و انتقاد از سیاست‌های پیروی کورکورانه و عدم استقلال فکری بود. ملکی و یارانش یک جایگزین کمونیسم (سوسیالیسم دموکراتیک و مستقل) را در میان قشر روشنفکران و دانشگاهیان ارائه کردند. اما وی نتوانست این پروژه را به یک جنبش توده‌ای تبدیل کند و عمومیت دهد.

ملکی برخلاف حزب توده، بر استقلال فکری و سوسیالیسم ملی تأکید داشت. ملکی به‌نقد عملکرد شوروی در ایران (قضیه آذربایجان و نفت شمال) و همچنین نقد استالینیسم پرداخت و بجای اطاعت کورکورانه، بر تحلیل شرایط خاص ایران تأکید داشت، وی دموکراسی و سوسیالیسم را از هم جدایی‌ناپذیر می‌دانست. همین موارد هسته مرکزی استقلال‌طلبی فکری وی بود. نظریه استقلال‌طلبی بر ویژگی فکری و اندیشه‌ای و جهت‌گیری‌های کنش جمعی و سازمانی انشعاب‌گران در تفاوت با مواضع حزب توده تأکید دارد. گلدستون و تیلی بر این باورند که دولت‌ها با اختصاص امتیازات به بعضی گروه‌ها و سرکوب بعضی دیگر، فرصت‌ها و تهدیدهایی را به شکلی متناظر ارائه می‌دهند... به ترکیب فرصت‌ها و تهدیدها باید همچون علایمی نگریسته شود که به جنبش‌ها ارسال می‌شوند و این تصور و ادراک از این علایم است که برای اثرگذاری بر فرصت‌های سیاسی مهم و کلیدی است. (جانستون، ۱۳۹۸: ۹۸).

عملکرد و موضع‌گیری‌های حزب توده، کودتای ۲۸ مرداد، شکست جبهه ملی و حزب توده، و بعداً افشاگری‌های خروشچف در مورد استالین، همگی یک فرصت برای بازاندیشی درون‌حزبی را ایجاد کرد، ملکی با بسیج نیروی‌های هم‌فکرش، هسته «جامعه سوسیالیست‌ها» را شکل داد. وی یک چارچوب بدیل ارائه داد، و بر اساس این چارچوب نیروی سومی را مستقل از شرق و غرب و مستقل و دموکراسی‌خواه و میهن‌پرست و متمایز از حزب توده، به‌عنوان یک «هویت جدید» معرفی کرد. بر اساس نظریه فرصت سیاسی، در شرایط تغییرات مداوم در ساختار قدرت، و تحولات بین‌المللی و فضای سیاسی، و تمرکزگرایی و محدود شدن نقد درونی و انسداد امکان اصلاح از درون، انشعاب به گزینه‌ای ناگزیر تبدیل می‌شود. ملکی و همراهانش به این نتیجه رسیدند که برای رهایی از ساختار متمرکز، بدون داشتن استقلال فکری و سیاسی، نمی‌توان به نیرویی مؤثر و مشروع برای ایجاد تغییرات مثبت در جامعه ایران تبدیل شد. (صادق فامیان قدیم و توحیدفام، ۱۳۹۸: ۷۵-۸۰؛ صادق فامیان قدیم و توحیدفام، ۱۳۹۹: ۹۷). به همین دلیل انشعاب را تلاشی برای ایجاد یک جریان و گفتمانی مستقل از سوسیالیسم مستقل و ملی و پرهیز از وابستگی، با لحاظ شرایط خاص ایران دانستند و از فرصت و فضای مناسب برای تصمیم‌گیری اعلام انشعاب سود جستند.

زمینه تاریخی و سیاسی تأسیس حزب توده

ویژگی‌های جامعه ایران را در شهرپور هزار و سیصد و بیست می‌توان به‌صورت مختصر این‌گونه بیان کرد: اشغال نظامی کشور توسط متفقین، تبعید رضا شاه و انتخاب محمدرضا شاه به جانشینی، فضای باز سیاسی و شکل‌گیری احزاب متفاوت من‌جمله حزب توده، شکل‌گیری حکومت خودمختار آذربایجان و کردستان، به‌قدرت‌رسیدن احمد قوام، شکل‌گیری انشعاب خلیل ملکی از حزب توده و تشکیل سازمان سوسیالیست‌ها، شکل‌گیری جبهه ملی، مسئله ملی‌شدن نفت ایران، قضیه نفت شمال، تولد نهضت ملی ایران به رهبری دکتر محمد مصدق، و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲. افول قدرت دیکتاتور موجبات نضج و تأسیس احزاب سیاسی را در کشور فراهم آورد. تشکیل ده‌ها حزب، اتحادیه، نظیر حزب توده، اراده ملی، عدالت، استقلال وطن، مردم، میهن‌پرستان، مردان کار،

کبود، رادیکال، سوسیالیست، پیکار و ملی ایران و شورای متحده کارگران و زحمت‌کشان ایران در این سال‌ها قابل توجه است (مقصودی، ۱۳۹۵: ۲۹-۳۰).

ورود خلیل ملکی به حزب توده

پس از آنکه، حزب توده تأسیس شد، ملکی با شناختی که از شخصیت‌های عضو حزب توده در دوران زندان گروه ۵۳ نفر حاصل کرده بود، حاضر به همراهی و حضور در آن نشد، اما با اصرار افرادی جهت اصلاح حزب، در نهایت عضویت را پذیرفت. حزب توده نخستین حزب مدرن با ایدئولوژی و تشکیلات منسجم بود که بر عدالت اجتماعی، مبارزه با استعمار و پیشرفت اجتماعی تأکید داشت و توانست پایگاه اجتماعی گسترده‌ای در بین جامعه کارگری و دانشجویی و روشنفکران به دست آورد. اشغال ایران توسط متفقین و استعفای رضاشاه راه نفسی گشود، در هفتم مهرماه ۱۳۲۰، جلسه مؤسسان حزب توده، یک هیئت پانزده نفری را به نام «کمیته موقت» انتخاب کرد و سلیمان میرزا اسکندری را که هم به آزادی‌خواهی و هم سوسیالیسم و هم به دیانت و پرهیزکاری شهرت داشت، در رأس این کمیته قرارداد (کاتوزیان، ۱۳۹۴: ۲۸). ملکی پس از شهریور ۱۳۲۰ و رفتن رضاشاه از ایران، حاضر نشد در تأسیس حزب توده شرکت کند؛ زیرا که از بیشتر سران آن، رفتارهایی را در زندان ۵۳ نفر دیده بود که رفتاری شایسته نمی‌دانست. خلیل ملکی یکی از باقیمانده‌های گروه ۵۳ نفر یا گروه تقی ارانی بود که پس از آزادی از تبعید و زندان دوره رضاشاهی حزب توده ایران را بنیان نهادند... حزب توده بر مبنای جبهه‌های ملی یا ضد فاشیستی‌ای تشکیل شده بود که در زمان جنگ در فرانسه، ایتالیا، یوگسلاوی، یونان و سایر کشورهای اروپایی برای مبارزه با نازیسم و فاشیسم پدید آمده بودند. رهبری این جبهه‌ها را غالباً عناصر مارکسیست تشکیل می‌دادند. ولی چنانچه از عنوانشان پیداست. در برگیرنده طیف وسیعی از لیبرال‌ها، سوسیالیست‌ها، دموکرات‌ها و کمونیست‌هایی بودند که به این ترتیب در جبهه‌ای برای مبارزه با اشغالگران نازی و فاشیست متحد شده بودند. (کاتوزیان، ۱۳۹۴: ۲۴).

در این بین گروهی از جوانان زده آن حزب به رهبری هنرمند برجسته عبدالحسین نوشین، مکرراً پیش ملکی از رفتار سران حزب خود شکایت می‌کردند و از او دعوت می‌کردند که برای اصلاح حزب توده به آنان بپیوند و آنان را در کوشش برای اصلاح حزب رهبری کند که بالاخره پذیرفت. اعتراض اصلی انتقادکنندگان داخل حزب بر دو محور قرار داشت، یکی دیکتاتوری رهبری در داخل حزب، و دیگری اطاعت همان رهبری از دستورهای سفارت شوروی. این انتقادکنندگان گروه بزرگی از سازمان ایالتی تهران (که در کنگره حزب دو سوم آرا را داشت) و بعضاً جای دیگری بودند - مانند خلیل ملکی، اسحاق اپریم، احمد آرام، رحیم عابدی، انور خامه‌ای، فریدون توللی و جلال آل احمد که به اصلاح‌طلبان شهرت یافتند؛ یعنی کسانی که می‌خواهند حزب را از داخل اصلاح کنند. (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۲۵). وی با اکراه عضویت در حزب توده را پذیرفت؛ اما در ادامه راه با مواردی از عملکرد اعضا و موضع‌گیری‌های حزب توده مواجه شد که باعث شد منتقد جدی حزب شود و در صدد اصلاح آن برآید. (توحیدفام، ۱۳۹۵: ۸۷). وی همراه تعدادی دیگر پرچم‌دار اصلاحات در حزب توده بود که در نهایت ایشان و همراهان ناامید از اصلاح‌پذیری درونی حزب، راه انشعاب را برگزیدند و پس از انشعاب به دنبال ایجاد تشکیلی مستقل از حزب با راهبرد و تفکر و مبانی نظری متفاوت، با مشکلات عدیده‌ای مواجه شدند. عدم تأیید اتحاد جماهیر شوروی و تبلیغات سنگین نشریات حزب توده علیه آنان و ایراد اتهامات متفاوت و دستگیری‌های مکرر توسط نظام حاکم مسلط، از جمله موانع حرکت آنان بود. در نهایت ایشان و همراهان توانستند، راه و روشی متفاوت از حزب توده ارائه دهند که در چارچوب اندیشه سوسیال‌دموکراسی می‌گنجید. ملکی از روشنفکران تحصیل کرده بود. او با نگاهی سوسیالیستی به عدالت اجتماعی، به حزب توده پیوست و به سرعت به یکی از نظریه‌پردازهای آن بدل شد؛ اما استقلال‌طلبی فکری و روحیه انتقادی ملکی به زودی او را در برابر رهبری حزب قرارداد. ملکی بعد از سقوط رضاشاه و رهایی از زندان و پیوستن به حزب توده و پیشامد حضور ارتش سرخ در ایران و قضیه نفت شمال و فرقه دمکرات آذربایجان، راهی دیگر پیشه ساخت، او آنگاه در آمیزه‌ای از ناسیونالیسم و میهن‌پرستی از یک‌سو و سوسیالیسم از سوی دیگر به‌گزینش دیگری رسید و در ستیز با حزب توده و شوروی با مظفر بقایی همراه و باسیاست پیشگان دین‌دار و دین‌داران سیاست‌پیشه هم پیمان شد. (شوکت، ۱۳۹۹: ۱۱). شهرت اصلی ملکی به تعبیر مخالفانش از لحظه‌ای آغاز شد که در پی فروکشیدن حزب توده به نقش یک‌مهره بی‌اختیار در سیاست خارجی شوروی، در فاصله ماجرای نفت شمال تا ظهور و سقوط دو حکومت دست‌نشانده مسکو در تبریز و مهاباد در اواسط دهه ۱۳۲۰

است. وی در مقام نقد این تجربه تلخ بر آمد و در نتیجه از حزب توده و نوع نگاهی که وابستگی‌هایی از آن نوع، پیش آورده بود به کلی جدا شد (بیات، ۱۳۹۶: ۵۵).

چرایی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده

اختلافات ایدئولوژیک و تئوریک: حزب توده عملاً تابع سیاست‌های شوروی بود و استقلال سیاسی برای ایران را به حاشیه می‌راند. ملکی این وضعیت را خیانت به منافع ملی می‌دانست. او بر سوسیالیسم ملی تأکید داشت؛ سوسیالیسمی که متکی به شرایط خاص ایران باشد و نه دنباله‌روی کورکورانه از شوروی. ملکی به استقلال سیاسی و فکری و تحلیل در شرایط خاص کشور ایران و اولویت دادن به منافع ملی ایران در تصمیم‌گیری‌های و سیاست‌گذاری‌های حزبی باور داشت. درحالی‌که حزب توده بر اساس نظریه تغییر یافته کمینترن، منافع شوروی را ترجیح می‌داد. راهپیمایی تحت حمایت سربازان شوروی به طرف‌داری در واگذاری نفت شمال به شوروی و همچنین حمایت از حکومت پیشه‌وری در آذربایجان و دولت قوام از موارد بسیار مهم اختلاف ایدئولوژیک میان خلیل ملکی و حزب توده، می‌توان دانست. خلیل ملکی، بعد از انشعاب از عمده‌ترین مبنای اختلاف در درون حزب را نظریه انترناسیونالیسم می‌داند که در زمان انشعاب کمتر مورد توجه قرار گرفته؛ اما بعد از انشعاب مشخص می‌شود که بسیاری از موضع‌گیری‌های حزب توده و اختلافات با منشعبین ناشی از همین اصل و نظریه بوده است. در تعریف از انتر ناسیونالیست در نشریات پنهانی حزب توده نشریه شماره ۲۳ و ۲۴ چنین آمده: انتر ناسیونالیست کسی است که حاضر است بدون چون چرا بدون تزلزل و بدون قید و شرط از اتحاد جماهیر شوروی که پایگاه نهضت انقلابی جهانی است، دفاع کند و دفاع کرده و به جلو راندن این نهضت انقلابی بدون دفاع از اتحاد جماهیر شوروی غیرممکن است؛ زیرا کسی که بر سر دفاع از نهضت انقلابی جهانی علی‌رغم و بر ضد اتحاد جماهیر شوروی است بر ضد انقلاب گام برمی‌دارد وی مسلم به اردوگاه دشمنان انقلاب در می‌غلند (ملکی، ۱۳۹۴: ۳۰۸).

از مقطع شکل‌گیری انتر ناسیونال سوم یا کمینترن به تدریج شاهد آن بودیم که روح انتر ناسیونالیسم رنگ می‌بازد و در نهایت بعد از کمینترن شاهد کاریکاتوری از انتر ناسیونالیسم پرولتری توسط اتحاد شوروی بودیم که در آن مجموعه‌ای از احزاب برادر برای محافظت از منافع برادر بزرگ‌تر همسو می‌شدند. (صداقت، ۱۴۰۱: ۲۷). کشف کژروی‌های سیاسی اجتماعی حزب کمونیست شوروی و برپایی دستگاه استبدادی ژوزف استالین، رهبر حکومت شوروی، انگیزه خلیل ملکی و هم‌فکران او برای جداسدن از حزب توده شد. سرانجام، پس از درنگی کوتاه، یکباره بلندگوهای کرملین، رادیو مسکو و کشورهای دیگر هم پیمان شوروی، روزنامه‌های حزب کمونیست مانند ایزوستیا و ستاره سرخ، شورش خود را به ملکی که او را خیانتکاری خواندند، آغاز کردند. سران حزب توده نیز طوطی‌وار، دشنام‌های آن‌ها را در روزنامه‌های خود منتشر کردند و همه ماجرا را در "جاه‌طلبی‌ای" که به خلیل ملکی نسبت می‌دادند، خلاصه می‌کردند. خشم و بل وحشت دستگاه استالین از آن جهت بود که برای نخستین بار در یک کشور جهان‌سومی گروهی به ریشه اصلی انحراف و کژروی و تحریف و کژنمایی سیاست استالین پی برده‌اند. (قائم، ۱۴۰۰: ۷۸-۷۹). در مبارزه نهضت ملی ایران نیز، سیاست‌های شوروی که در قراردادهای تقسیم غنائم با متفقین، بر اساس حوزه‌های نفوذ تعریف شده همکاری با هم بود. این سیاست‌های شوروی در کنش‌های سیاسی حزب توده انعکاس می‌یافت و از نهضت ملی نه تنها پشتیبانی نمی‌کردند؛ بلکه کارشکنی هم می‌کردند. تدبیر دولت انگلیس برای برانداختن حکومت ملی مصدق سهم بزرگی شرکت‌های نفتی آمریکایی علیه حکومت ملی مصدق، هنگام تقسیم غنائم کودتا، همکاری ضمنی انگلیس و شوروی در براندازی مصدق... بود. (وودهاوس، ۱۳۶۸: ۸).

آن‌طور که آقای استه تینوس معاون وزارت امور خارجه وقت آمریکا در کتاب خود می‌نویسد در یالتا بین سران ۳ دولت بزرگ معلوم شده بود که مثلاً در کشورهای بالکان، چند درصد نفوذ از آن آمریکا و چند درصد از آن انگلستان و در حدود ۸۰ درصد نفوذ در بعضی از کشورهای بالکان به شوروی واگذار شده بود. ولی دولت شوروی غنائم بعد از جنگ را در قسمت‌هایی که تحت اشغال شوروی نیست، صلح‌جویانه بین سه یا پنج دولت بزرگ تقسیم می‌کند. در قسمت اشغالی ارتش سرخ این تقسیم را قبول نداشت، با به‌کاربردن یکی از روش‌های مجرب صددرصد نفوذ در این کشورها را به خود اختصاص داد. (ملکی، ۱۴۰۳: ۷۳). ایرج اسکندری دبیرکل سابق حزب توده در خاطراتش می‌گوید: برای صحبت به منزل دکتر مصدق رفته بودیم. در آنجا ضمن صحبت گفتم آخر این مسئله بالاخره جز حریم امنیت شوروی است. (مسئله نفت شمال که حریم امنیت را آقای طبری در مقاله‌ای عنوان کرد) مصدق گفتند: چه گفتی؟ حریم امنیت؟ دست کرد در جیش یک قلم‌تراش درآورد بیرون. آن را باز کرد و به من گفت تو جای پسر من

هستی اگر یک‌دفعه دیگر کلمه حریم از دهن بیرون بیاید، با این زبانت را می‌برم، گفتم چطور؟ گفت؛ یعنی چه آقا، پس شمال حریم امنیت روس‌هاست. جنوب هم حریم امنیت انگلیس‌ها. غربشم نمی‌دانم مال کجا، پس ما چه کاره‌ایم؟ بله، حریم ایران کجاست؟ آخر این حرف‌ها چیست که درآورده‌اید؟ این حرف‌ها را ننزید. آقا خوب نیست، شما مملکتان را حفظ نکنید، شما میهن‌پرست هستید، خوب نیست. یک‌لحظه پیش خود فکر کردم، اندیشیدم دیدم عجب حرف درستی می‌زند. راست می‌گوید آخر چرا آخر چرا ما این حرف را می‌زنیم گفتم ببخشید. (اسکندری، ۱۳۷۲: ۱۹۱). تاخت‌وتاز فکری ملکی علیه استالینیسم عملاً از دوران انشعاب آغاز و تا پایان عمر ادامه یافت. به باور ملکی همکاری حزب توده با حمایت از عناصر مرتجع مثل قوام‌السلطنه، حمایت از پیشنهاد کافتارادزه، استقلال طلبی پیشه‌وری و مخالفت با نهضت ملی ایران همه‌وهمه ریشه در تبعیت از مفهوم استالینی دارد وی خطاهای حزب توده را هم از لحاظ تاریخی و هم از لحاظ ایدئولوژیکی مورد بحث و تحلیل قرارداد و باتکیه بر غیر سوسیالیستی بودن ماهیت استالینیسم نوع کمونیست روسی را به زیر سؤال برد... (نقوی، ۱۳۷۰: ۱۹۴).

اختلافات سازمانی و مدیریتی: ساختار حزب توده به شدت متمرکز و غیردموکراتیک بود. رهبران سنتی حزب با هرگونه مخالفت و انتقاد برخورد می‌کردند. ملکی که فردی آزاداندیش بود، چنین رویکردی را برنمی‌تافت. از مواردی که خلیل ملکی در درون حزب توده پیگیر تغییر و اصلاح آن بود پایبندی به نظام‌نامه و مرام‌نامه حزبی بود. عدم برگزاری کنگره دوم مطابق نظام‌نامه حزبی در موعد مقرر، یکی از انتقادات جدی ملکی به مرکزیت حزب بود. ملکی حزب را فاقد برنامه و نقشه برای فعالیت‌های سیاسی می‌دانست. در شرایطی که جنگ سرد بین شرق و غرب در جریان بود و هرکدام از بلوک قدرت در پی گسترش حوزه نفوذ خود در حوزه‌های جغرافیایی و سیاسی و اقتصادی بودند. خلیل ملکی با مطالعه اوضاع جهان و در آگاهی به تفکر سوسیال‌دموکراسی، در جستجوی راه سومی بود که مستقل از وابستگی به شرق و غرب، باتوجه به شرایط تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی و اقتصادی ایران، منافع ملی را به حداکثر برساند.

دلایل انشعاب از دیدگاه خلیل ملکی

در سال ۱۳۲۶، اختلافات خلیل ملکی با رهبری حزب توده به نقطه اوج رسید. او همراه با جمعی از هم‌فکرانش اعلام جدایی کرد. این انشعاب نه تنها یک حرکت سازمانی بلکه یک تحول فکری بود؛ چراکه برای نخستین بار جریان «چپ مستقل» در ایران شکل گرفت. خلیل ملکی در مقاله دو روش برای یک هدف، ضمن نقد اظهارات مخالفینش در حزب توده، به دلایل انشعاب می‌پردازد و با ذکر روش‌های تجزیه و تحلیل مواضع حزب در قبال عدم برگزاری کنگره دوم مطابق نظام‌نامه حزبی از چهار جریان درون حزب توده (۱- جریان اپورتونیست راست ۲- جریان اپورتونیست چپ ۳- تلفیقیون ۴- جریان اصلاح‌طلب) نام می‌برد و به بیان مواضع هر کدام می‌پردازد. وی دلایل انشعاب را در نحوه مواجهه با برگزاری کنگره دوم که خواست اصلاح‌طلبان است برای نقد و تصحیح مواضع حزب توده و همچنین نحوه تصمیم‌گیری و همکاری با قوام‌السلطنه و مواجهه با استقلال حزب و تصمیم‌گیری داخلی و الویت دادن به مواضع جریانان بین‌المللی و پیروی از تصمیمات و خط‌مشی اتحاد شوروی می‌پردازد. وی حمایت از قوام‌السلطنه، تعویق انداختن کنگره و لزوم داشتن نقشه در حزب و دنباله‌روی و تسلیم محض شدن رهبری حزب به نقشه‌های قوام را دلایل انشعاب می‌داند. تمایل به حفظ موقعیت تشکیلاتی و تمایل به اجتناب از مواجهه شدن با افکار عمومی رهبری را وادار کرد، افراد حزب را در مدتی بیشتر از چهار سال در حقوق دموکراسی خود، یعنی تشکیل کنگره محروم سازد. نخستین کنگره حزب توده ایران در مردادماه ۱۳۲۳، بر اثر فشار افکار عمومی تشکیل گردید. مطابق نظام‌نامه مصوب تاریخ تشکیل کنگره دوم در مرداد ۱۳۲۴ بود؛ ولی بدیهی است که در این موقع کنگره دوم تشکیل نشد. یکی از علل اصلی انشعاب ما در همین‌جا است که خود دستگاه رهبری فعلی تا چندی پیش تصریح می‌نمود که کارهای ما بی‌نقشه بوده و بیشتر ابتکارات شخصی در پیش‌بردن کارها مؤثر بوده و در نشریات رسمی خود می‌نوشت که دلایل بی‌شماری در دست است که دستگاه رهبری حزب ما در اثر نداشتن نقشه مبارزه موقعیت‌هایی بسیار مناسبی را از دست داد. (ملکی، ۱۳۹۶: ۹۲۹-۹۴۸). خلیل ملکی و انور خامه‌ای، ده سال پس از انشعاب در کتابی به همین نام به توضیح دلایل انشعاب می‌پردازند و می‌گویند: ما انشعاب‌کنندگان متوجه بودیم که جریان‌های این حزب با ایده‌آل‌های اصول اعلام شده مغایرت دارد، معذالک حتی برای خود ما بسیاری از مسائل مبهم وجود داشت. درست است که حزب توده از لحاظ تشکیلاتی متلاشی‌شده لکن از لحاظ ایدئولوژی هنوز نمرده است؛ بنابراین خطر احیای حزب توده یا سازمانی مانند آن وجود دارد.

(در زمان تحریر این پژوهش، بقایایی از حزب توده، در سایتی بنام راه توده و کانالی تلگرامی با عنوان پیک نت با ۱۷۷۰۰ مشترک به نشانی t.me/pyknet، همان مواضع حزب توده را، در غیبت شوروی، مواضع روسیه کنونی تحلیل، تبلیغ، دفاع و حمایت می‌کنند.) و بدون شک انشعاب یک واقعیت تاریخی است. روشن‌شدن آن برای تاریخ معاصر این کشور برای کسانی که بعدها در راه اصلاح و ترقی کشور مبارزه خواهند کرد و برای نسل‌های آینده که می‌خواهند بهتر خود را بشناسند لازم است. درست است که در جهت اصلی انتقادات اساسی ما نسبت به حزب توده تغییری روی نداده، لیکن دامنه این انتقادات وسیع‌تر و عمیق‌تر گردیده است و مشخص و متبلور شده است. شرایط تغییر کرده، عواملی که ما را وادار به انتشار این رساله کرد، خیلی از نکات و مسائلی است که در آن روزها برای خود ما نیز مبهم و مجهول بوده است با طول زمان و پیشامد حوادث روشن‌تر شده است. در بدو تأسیس حزب توده، انتقادات فقط متوجه دستگاه رهبری و عدم صلاحیت افراد آن می‌گردید؛ اما هنگامی که اصلاح‌طلبان خواستند با توسل به نظام‌نامه حزب و با استفاده از افکار عمومی، افراد فاقد صلاحیت را از دستگاه رهبری برکنار سازند، با مشکل دیگری روبرو شدند و آن عدم وجود دموکراسی در حزب و اجرای اصول حزبی بود. در نتیجه مجموع مجموعه انتقادات فوق، به زمینه‌تئوریک کشیده شد، اصلاح‌طلبان متوجه شدند که دستگاه رهبری دارای انحرافات اساسی و اصولی است. جناح اصلاح‌طلب به یک عیب سیاسی دیگر که مافوق کلیه نواقص و در حقیقت منشأ همه آن‌ها بود، پی بردند. این نقص بزرگ وابستگی یک‌طرفه حزب توده به سیاست دولت شوروی و اطاعت کورکورانه از آن بود. بدین شکل مسئله استقلال یا عدم استقلال آن به میان آمد همین عامل بود که بیش از عوامل دیگر موجب انشعاب گردید. جریان تازه‌ای که پیش آمد و پرده از سیمای حزب توده برداشت. جریان تقاضای امتیاز نفت شمال بود. دستگاه رهبری حزب توده در تهران و کلیه شهرهای شمال در پناه سرنیزه سربازان شوروی میتینگ و تظاهراتی ترتیب داد و تقاضا کرد، نفت شمال به شوروی‌ها داده شود. پس از تلاش‌های اصلاح‌طلبان بالاخره مایوس از اصلاح، تصمیم به انشعاب گرفته می‌شود. چرایی انشعاب را به‌طور مشخص، فساد دستگاه رهبری مانند تقلب در انتخابات و حیف‌ومیل حق عضویت‌ها، زندان سیاه‌چال درست کردن برای مخالفین، فساد اخلاقی برخی، عدم دموکراسی در حزب و ایمان به دموکراسی جهانی می‌داند و می‌گوید: اگر عامل شوروی در میان نبود هیچ‌وقت ما انشعاب نمی‌کردیم و ایمان به دموکراسی جهانی را تسلیم محض و اطاعت کورکورانه از سیاست‌های دولت شوروی می‌داند و سپس ضمن عنوان مواردی از موضع‌گیری‌های حزب توده در مقاطع مختلف می‌گوید: در سال ۱۹۴۸ که تیتو از کمینفرم خارج شد، حزب توده به‌شدت به آن‌ها حمله کرد. دستگاه حزب توده به علت سازش موقت سیاست‌های شوروی و انگلیس به علت ترس از اینکه ملی‌شدن صنعت نفت، در سراسر کشور در آینده، مانع دادن امتیاز نفت شمال به شوروی خواهد گردید، با تمام قوا با آن مخالفت کرد و در راه پیروزی جنبش ملی اخلاص و کارشکنی نمود. در هنگامی که مسئله نفت ایران در دادگاه بین‌المللی لاهه مطرح بود. شوروی از شرکت در جلسات و دادگاه خودداری کرد. حزب توده باز از این روش دفاع کرد. زمانی که دولت ایران به امتیاز شیلات پایان بخشید و آن را ملی کرد، حزب توده مدافع منافع شوروی گردید و حتی کاسه گرم‌تر از آتش، تقاضای تجدید امتیاز شیلات را نمود. در پایان برای اثبات ادعاهای خود به اعترافات دکتر محمد بهرامی اشاره می‌کند و می‌گوید: دودسته تحت رهبری کیانوری و شرمینی در درون حزب فعال مایشاء بودند که هیچ‌کدام به حرف‌های من گوش نمی‌دادند و تقصیر را بیشتر متوجه دسته کیانوری می‌داند. ملکی در رساله ده سال پس از انشعاب می‌گوید: بهترین سندی که در حقیقت باید آن را قضاوت تاریخ نام نهاد، نامه‌ای است که قهرمان درجه اول مبارزه با انشعاب، مهندس نادر شرمینی از زندان برای او ارسال می‌کند. وی (شرمینی) می‌گوید: جناب آقای ملکی دوست گرامی و ارجمندم، گذشت ایام و مرور زمان، درستی بسیاری از نظرات شما را به‌نحوی درخشان به ثبوت رسانید. من امروز کاملاً قانع هستم که حق با شما بوده... پوزش می‌طلبم، من در برابر قدرت تشخیص علمی و شهامت اخلاقی شما که در برابر طوفانی از تهمت و افترا جسورانه پایداری نمودید، سر تکریم فرود می‌آورم. (ملکی، خامه‌ای، ۱۳۳۶: ۷-۴۱). ملکی می‌گوید: چرا سران حزب توده مبالغه در نیرومند کردن استعمار کردند، این مبالغه و تقویت بدبینی و یاس امروز به نفع بریتانیا و به نفع شوروی و هیچ‌وقت به نفع ایران نیست. این حقیقت است که سران توده علی‌رغم ادعای پر آب‌وتاب خودشان با استعمار مبارزه، نکرده؛ بلکه اکتفا به ترساندن مردم از بریتانیا کردند. تا بتوانند ملت ایران را مانند خود در دامن شوروی بیندازند. در داخل حزب توده و شورای متحده، همیشه این‌طور استدلال می‌شد که نیروی حزب و شورای متحده و ملت ایران به‌تنهایی قادر به مبارزه عملی و جدی نفت جنوب و سیاست بریتانیا نیست و اوضاع بین‌المللی (وضع شوروی) هم اجازه اقدام مستقیم علیه انگلستان را نمی‌دهد رهبری حزب درست بر خلاف فرمول معروف موازنه منفی آقای دکتر

مصدق به یک فرمول موازنه مثبت برای دو سیاست حریف عمل کرد، زیرا از طرفی مبارزه جدی و قطعی برای الغاء امتیاز نفت جنوب نکرد و از طرف دیگر مبارزه جدی برای دادن امتیاز نفت شمال به شوروی به عمل آورد. تا کفۀ سیاست شوروی آن طور که خودشان تشریح می کردند، با کفۀ سیاست بریتانیا در ایران معادل گردد. خیلی قابل توجه است این حزب در دونقطه شمال و جنوب ایران که از بهترین مراکز حیاتی ایران اند، اخیراً تشکیلات حزبی نداشت. همیشه این طور استدلال کردند که بدون اجازه اوضاع «بین المللی» یک تحول اجتماعی در ایران غیرممکن است (شاکری، ۱۳۵۸: ۲۳۵-۲۳۳).

جمع بندی روند جدایی

روند جدایی خلیل ملکی از حزب توده، یک تحول تدریجی فکری و سیاسی بود که با چالش کشیدن وابستگی حزب به شوروی و نقد ساختار استالینیستی آن آغاز شد و در نهایت به تشکیل یک جریان فکری مستقل انجامید. این روند نشان دهنده گذار بخشی از روشنفکری ایران از چپ وابسته به چپ ملی و مستقل بود. در فرایند فعالیت های حزبی برخی موضع گیری های سیاسی در قبال موارد پیش آمده چون قضیه پیشه وری و آذربایجان و قضیه امتیاز واگذاری نفت شمال به شوروی و عدم برگزاری به موقع کنگره ها و کنفرانس ها و عدم توجه به انتقادات درون حزبی، سرانجام جریانی که خود را اصلاح طلب می نامد، راه انشعاب را بر می گزید. خلیل ملکی به عنوان رهبر انشعابیون نظریه راه سوم را به عنوان جایگزین ایدئولوژی حزبی و بر اساس منافع ملی بنیان نهاد.

تشکیل نیروی سوم

در معرفی و تعریف نیروی سوم عام و خاص در ایران، در نشریه شماره ۷ و ۸ نیروی سوم پیرواست می گوید: موفقیت انتخابات دوره شانزدهم موفقیت نیروی سوم در مقابل نیروی هیئت حاکمه و اربابان آن ها از طرفی، و نیروی حزب توده و اربابان آن ها از طرف دیگر بود. تنها نمایندگان جبهه ملی که در تهران به مجلس شانزدهم گسیل گردیدند، نیروی سوم بودند. بالاتر از آن مردمی که پای صندوق ها رفتند و به نمایندگان جبهه ملی رأی دادند نیروی سوم بودند و انتظار داشتند که نمایندگان آنان مستقیم بروند و به چپ و راست منحرف نشوند، تا به هدف ملی برسند. دکتر مصدق علامت و نشانه نیروی سوم به معنی اعم آن بارزترین و آگاه ترین و باارزش ترین شخصیتی است که ایران در مقابل توسعه طلبان از هر نوع می شناسد. در بیانیه جامعه سوسیالیست های نهضت ملی ایران به روش ها و خط مشی جامعه، سیاست داخلی جامعه سوسیالیست ها در برابر طبقات حاکم و قانون اساسی می پردازد و می گوید نیروی سوم عام، دارای مکتب اجتماعی مشترک نیست تنها در روی وجه مشترک مبارزه ضد استعماری به وجود آمده و تا مدتی که خطر استعمار یا نفوذ توسعه طلبی بیگانگان وجود دارد، نیروی سوم به معنی اعم یا جبهه وسیع ملی حق حیات دارد، اما وقتی مسائل داخلی مطرح می شود، راه حل مشکلات اجتماعی مربوط به روابط طبقات مختلف در معرض بحث و مطالعه و اقدام قرار می گیرد، نیروی سوم به معنی اخص خود در معرض بحث و مطالعه و اقدام قرار می گیرد. نیروی سوم به معنی اخص خود، مقابل جناح راست نیروی سوم به معنی عمومی آن است. جناح چپ جبهه ملی یعنی همین نیروی سوم از حزب و جمعیت ها و افراد یا اعضای است که واقعاً نماینده طبقات محروم باشد و در متشکل کردن آنان بکوشند و دارای برنامه اجتماعی مترقی باشد نه برنامه منحنی و عقب مانده و ارتجاعی نیروی سوم به معنی اخص هستند. (شاکری، ۱۳۵۸: ۳۵۲-۳۵۵). خلیل ملکی از معدود مبارزانی بود که با اختیار کردن اندیشه ای مستقل در پی آزادی و اصلاحات در جامعه بود. او نه از بلوک غرب پیروی کرد نه از بلوک شرق. در حقیقت، او پایه گذار اندیشیدن به مفهوم "نیروی سوم" بود. چیزی که بعدها از سوی بسیاری از متفکرین به طور گسترده در ساحت سیاسی مطرح گردید. (آبراهامیان و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۵). ملکی در سال ۱۳۳۹ جامعه سوسیالیست های نهضت ملی ایران را تأسیس کرد، همچنین او از پایه گذاران جبهه ملی سوم نیز بود. (قدیمی، ۱۳۹۵: ۱). نیروی سوم واقعی علاوه بر اینکه نیروی طبقات محروم کشور اعم از کارگر، دهقان و کارمند و روشن فکر مترقی و پیشه ور است در عین حال یک راه حل مشکلات اجتماعی یک مکتب اجتماعی مترقی است... نیروی سوم به عنوان جبهه مقاومت یک هسته سوسیالیستی بود که رهبری کننده کم و بیش آگاه این جریان یا جبهه بود که ما آن را نیروی سوم به معنی اخص نامیدیم (ملکی، ۱۳۹۶: ۲۱۱۰-۲۱۱۱).

مواضع سیاسی نیروی سوم و روش‌ها: در رابطه با مذهب و روحانیون می‌گوید: جامعه سوسیالیست‌های ایران اصول اخلاق و دیانت بدون پیرایه صدر اسلام را اخص برای مسلمانان و اخلاق و مذهب را برای به‌طور کلی برای بشر مفید می‌شمارد و از پیشی گرفتن روشی که اصول صدر اسلام را بدون پیرایه زنده کند و در حدود مذهبی با شرایط امروز وفق دهد، پشتیبانی می‌کند. از طرف دیگر جامعه با آن گونه دین و مذهب که در خدمت زروزر است و صاحبان امتیازات طبقاتی آن را پایگاهی برای حفظ و ابدی ساختن منافع نامشروع خود قرار داده‌اند مبارزه خواهد داشت. (شاگری، ۱۳۵۸: ۴۰۵-۴۰۶). این سؤال که در شرایط یا اوضاع و احوال حاضر بین‌المللی و ملی که کشورها در آن قرار دارد «چه باید کرد؟» به‌طور مختصر و سریع می‌گوییم که اولاً باید یک دکترین یعنی یک مکتب اجتماعی صحیح و مشخص و روشن داشت و ثانیاً باید یک سازمانی به وجود آورد که حامل آن مکتب اجتماعی و ثالثاً، عامل آن فکر باشد. این مکتب اجتماعی برای اشخاص و طبقات و یا قشرهایی از طبقات جامعه است که روی سخن ما با آن‌هاست. غیر از سوسیالیسم دموکراتیک نمی‌تواند باشد... جامعه سوسیالیست‌ها آن‌طور که مرسوم کلیه سوسیالیست‌های دموکراتیک جهان است، از راه پارلمانی و وسایل مسالمت‌جویانه سعی خواهد کرد جامعه را از داخل رژیم حاکمه متدرجاً و مطابق طبیعت جامعه ایرانی با در نظر گرفتن سنن موروثی ملی و مذهبی به هدف سوسیالیسم رفته‌رفته نزدیک‌تر کند. جامعه سوسیالیست‌ها هرگونه ائتلاف و یا همکاری با کمونیست‌ها را به‌طور صریح رد می‌کند. جامعه سوسیالیست‌ها یک مبارزه قلمی و علمی با ایدئولوژی کمونیست را مقدمه ضروری برای نجات‌دادن نسل جوان و زحمت‌کشان از قید آنان می‌داند... جامعه نسبت به آن عناصر اجتماعی که دارای ایدئولوژی و یا برنامه عقب‌مانده هستند یک مبارزه جدی را پیش می‌گیرد... جامعه سوسیالیست‌ها با سایر عناصر اجتماعی گرچه مرام و مسلک مشترک نداشته باشند، ولی وجوه مشترک هرچه سطحی و گذرنده داشته باشند در همان حدود همکاری خواهد کرد. حمایت از نهضت‌هایی رهایی‌بخش، همکاری با دو بلوک با حفظ اصول سیاست استقلال، منافع ملی و محلی را اساس و پایه سیاست دانستن... جامعه سوسیالیست‌ها معتقد است که با وسایل مسالمت‌جویانه و مبارزات قانونی و مذاکره در اطراف میز مباحثات، می‌توان بقایای نفوذ استعماری غرب را در آسیا و آفریقا به کلی از بین برد و روابط نوین متکی به اصول ملل متساوی‌الحقوق را جانشین ساخت. (ملکی، ۱۳۹۶: ۲۸۸۰-۲۸۸۴).

رابطه خلیل ملکی با نهضت ملی ایران

ملکی پس از انشعاب ب از حزب توده به دنبال همگرایی با نیروهای ملی و مذهبی و ضداستبدادی استعماری بود. ملکی و جبهه ملی در اهدافی مانند مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی و استقرار دموکراسی اشتراک نظر داشتند. وی در رویدادهای ملی‌شدن صنعت نفت با دکتر محمد مصدق همکاری عملی نزدیکی داشت و با اندیشه نیروی سوم به دنبال مسیری مستقل از وابستگی به شرق و غرب بود این تفکر با اندیشه‌های مصدق و جبهه ملی همگرایی داشت. ملکی می‌گوید: جبهه ملی را مرفقی‌ترین نیروی موجود جامعه کنونی ایران می‌دانم. مخصوصاً از این لحاظ که جبهه ملی استعداد و لیاقت این را دارد که نیروی بالقوه را که در نهاد ملت موجود است. از قوه به عمل آورد، بزرگ‌ترین حسن جبهه ملی در این است که نیرو و قدرت خود را از افکار عامه می‌گیرند. موفقیت جبهه ملی موفقیت افکار عامه است. خلاصه جبهه ملی نه فقط قدرت اصلاحات را به ملت عرضه داشت، بلکه راه وصول بدان را نیز نشان داد و هموار کرده است. مبارزه جبهه ملی منحصر به مبارزه سیاسی و پارلمانی نبود، در وهله اول مرکز ثقل مبارزه را با استعمار می‌داند. جبهه ملی با استفاده از آزادی نسبی سیاسی و اجتماعی مبارزه عملی با استعمار را لازم و ضروری دانسته و عمل کرده است و انهدام اصول استعماری در ایران را شرط مقدماتی آزادی‌های کامل می‌داند و نه برعکس. انجام وظایف مثبت و سنگینی که بر جبهه ملی است، اگر متکی به برنامه و نقشه و اصول محکمی نباشد. انتظارات افکار عمومی برآورده نخواهد شد. به وجود آمدن حزب یا سازمان متکی به اصول که بهبودی سرنوشت میلیون‌های نامبرده را وجهه همت خود سازد. هم برای طبقات و هم جبهه ملی لازم و مفید است. برای جبهه ملی باید هدف اجتماعی اصلاحات مشخص و معین شود. باید نیروی ملی به‌نوعی تنظیم شود که حکومت حزبی، پارلمانی، حقوقی و واقعی آن به وجود بیاید. باید نقشه منظم و مشروع و کارشناسانه داشته باشد. به نظر من مهم‌ترین وظیفه تاریخی جبهه ملی به وجود آوردن یک "مدنیت توده‌ای" است. (شاگری، ۱۳۵۸: ۲۹۵-۳۰۴). باید دانست هرچند که دکتر مصدق شریف‌ترین فرد از اشراف ایران است؛ ولی ایشان مطابق طرز تفکر طبقاتی و موقعیت اجتماعی خود یک تحول اجتماعی به نفع طبقات زحمت‌کش را نمی‌توانند عملی سازند. شکی نیست که وجود دکتر مصدق برای مرحله اول یعنی

مرحله ضد استعماری نهضت، خیلی مغتنم است. ولی عدم موفقیت او حتی در این مورد نیز برای ما آخر دنیا نمی‌باشد. بلکه شروع مجدد مبارزه است. ولی برای مرحله ثانی نهضت که رفرم ارضی هسته مرکزی آن است و اصلاح حال کارگران ستون فقرات آن است. اصلاً رسالتی برای دکتر مصدق قائل نمی‌باشیم. در مورد لایحه‌های متعدد که دکتر مصدق به مجلس آورد. لایحه جدید انتخابات از بحث‌انگیزترین آن‌ها بود. نهضت زنان پیشرو وابسته به نیروی سوم، با انتشار بیانیه‌ای ضمن قدردانی از دکتر مصدق... اقدام دولت در حذف زنان از صحنه سیاسی را مغایر با اصول حقوق بشر یعنی برابری همه افراد جامعه دانسته و از سران خواست تا در قانون جدید تجدیدنظر کرده تا زنان هم از حقوق طبیعی و دموکراتیک برخوردار شوند... (چگینی، ۱۳۶۸: ۸۷). او استدلال می‌کرد که مصدق باید راه‌حل آبرومندانه‌ای برای مسئله ملی‌شدن نفت بیابد. ملکی بر آن بود که حل‌شدن مسئله نفت به اصلاحات سیاسی و اقتصادی خواهد انجامید. (میاتا، ۱۳۸۰: ۵).

نقش خلیل ملکی در متمایزسازی

محوری‌های متمایز از حزب توده: نقد وابستگی به اتحاد جماهیر شوروی، ملکی و یارانش معتقد بودند که یک حزب سیاسی باید منافع ملی و محلی حداکثری، مردم کشور را بر اساس شرایط خاص ایران، پایه و اساس سیاست‌ورزی و کنشگری خود قرار دهد و از هیچ کشور بیگانه و یا قدرت‌مندی تبعیت بی‌چون‌وچرا نکند و مستقل از قدرت‌های خارجی باشد. ملکی و هم‌فکرانش، راه و روش حزب توده را در راستای منافع شوروی ارزیابی می‌کردند و معتقد بودند که حزب توده خود را شعبه ایرانی حزب کمونیست شوروی می‌داند. ملکی بر این باور بود که حزب توده به تقلید کورکورانه از مدل‌های شوروی می‌پردازد، درحالی‌که باید شرایط اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی ایران را در نظر داشته باشد. وی خواهان یک سوسیالیسم مستقل و ایرانی بود. ملکی ساختار حزب توده را استالینی و غیردموکراتیک و مبتنی بر اطاعت محض می‌دانست. ملکی، سوسیالیسم و دموکراسی را دوروی یک سکه می‌دانست و ساختار تشکیلی دموکراتیک را که به بحث و انتقاد، فضای بیشتری بدهد، مناسب می‌دانست. ملکی مواضع متفاوت حزب توده را از نهضت ملی‌شدن نفت ناشی از دستورهای دیکته شده از مسکو می‌دانست. ملکی با رد وابستگی به شوروی، حزب توده را «چپ وابسته» می‌دانست و نیروی سوم را به‌عنوان «چپ مستقل» معرفی می‌کرد. این تمایز را، می‌توان مهم‌ترین اقدام فکری ملکی در تاریخ سیاسی ایران دانست. درحالی‌که جبهه ملی بر استقلال و قانون اساسی تمرکز داشت، ملکی بر سوسیالیسم ملی، عدالت اجتماعی و ضرورت یک جنبش اجتماعی سازمان‌یافته تأکید داشت. او معتقد بود که صرفاً با ملی کردن نفت نمی‌توان جامعه‌ای عادلانه ساخت. باید به اصلاحات اجتماعی پرداخت. ملکی به علت تمایزهای فکری و استراتژیکی که با نهضت ملی ایران به رهبری مصدق داشت در درون نهضت ادغام نشد؛ اما موضعی نقادانه و حمایتی در رابطه با نهضت در پیش گرفته بود. ملکی نهضت ملی را جنبشی ملی‌گرا و لیبرال - دمکرات می‌دانست که هدفش قطع دست استعمار خارجی و احقاق حاکمیت ملی از طریق ملی کردن صنعت نفت بود که بر باورهای دموکراسی پارلمانی، حاکمیت قانون و استقلال سیاسی استوار است. ملکی تلاش می‌کرد باهدف توجه به خواست‌های طبقات محروم، سمت‌وسوی اجتماعی و سوسیالیستی نهضت ملی را تقویت نماید. ملکی مخالف مصدق نبود، اما از موضعی دوستانه انتقادهایی مانند (نپرداختن به تغییرات اجتماعی، اقتصادی، عدم سازمان‌دهی مردمی، نرمش در مقابل مخالفان) بر مصدق وارد می‌دانست. وی در مجموع استقلال سیاسی را بدون تحول اجتماعی و اقتصادی عمیق به سود محرومان، ناپایدار می‌دانست. ملکی با این دو تمایزگذاری، کوشید هویت مستقلی برای نیروی سوم بسازد، جریانی که نه توده‌ای بود و نه صرفاً ملی‌گرا، بلکه چپ ملی و مستقل. اهمیت تاریخی نیروی سوم به چند دلیل است: نخست آن که این جریان نخستین انشعاب از کمونیسم روسی در ایران بود، به‌طوری‌که پیشاهنگ همه جریانات چپ مستقل و سوسیالیست یا کمونیسم غیر روسی و ملی در کشور محسوب می‌شد. دیگر اینکه این جریان ایده‌ها و مسائلی را مطرح ساخت که حتی امروزه می‌تواند نو و بدیع باشد. به‌عبارت دیگر تفکرات و نظریه‌های "جریان نیروی سوم" روندی را از مارکسیسم لنینیسم به‌سوی سوسیالیسم پیمود که این روند در دهه‌های بعد در اروپا و بسیاری دیگر از نقاط جهان طی شد. دلیل دیگر اینکه "نیروی سوم" فصل مشترک دو جریان از سه جریان عمده حزبی کشور یعنی جریان چپ، ناسیونالیستی و مذهبی، مجموعه حرکت‌ها و جریان‌های سیاسی اصلی کشور را تشکیل می‌دهد (مدیرشانه چه، ۱۳۹۲: ۱۳).

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان می‌دهد که خلیل ملکی و یاران اصلاح‌طلبش، از بدو ورود به حزب دارای انتقاداتی به افراد مؤثر و روش‌های حزب تازه‌تأسیس توده، بوده‌اند و با عزم اصلاح به درون حزب توده، وارد شده‌اند، اما از عمق و منشأ اصلی اختلافات، به‌مرور آگاهی پیدا می‌کنند، زمانی که پس از تلاش‌های فراوان بر اساس نظام‌نامه و اساسنامه حزبی موفق به اصلاح نمی‌شوند و منشأ اصلی اختلافات را در وابستگی‌های ایدئولوژی و تئوریک به اتحاد جماهیر شوروی و تفکرات استالینی حاکم بر حزب توده می‌یابند، راه انشعاب را در پیش می‌گیرند تا در تقابل با ایدئولوژی وابستگی به شوروی، استقلال‌طلبی سیاسی و منافع ملی ایران را بر اساس شرایط جامعه ایران و... پیگیری نمایند. انشعاب خلیل ملکی از حزب توده محصول مجموعه‌ای از عوامل ایدئولوژیک (ناهمخوانی با مارکسیسم شوروی محور)، سازمانی (اقتدارگرایی در رهبری حزب توده) و سیاسی - بین‌المللی (فضای جنگ سرد) بود. وی عیب بزرگ حزب توده را پیروی از مواضع و سیاست‌گذاری‌های شوروی و اولویت‌دادن به منافع بین‌المللی (شوروی)، نه منافع ملی می‌دانست. زمانی که دولت اتحاد شوروی تقاضای اعطای امتیاز نفت شمال را داشت و واقعه حزب دمکرات آذربایجان و حکومت خودمختار پیشه‌وری به وقوع پیوست. تفاوت‌ها و تمایزات فکری خلیل ملکی با حزب توده نمایان گشت.

ملکی و جریان راه سوم ضمن انتقادات دوستانه و ارائه راه کارها برای پیشرفت نهضت ملی، به حمایت و دفاع قاطع از نهضت ملی ایران و رهبری دکتر محمد مصدق پرداختند. دکتر مصدق را برای مرحله مبارزه با استعمار و کسب استقلال سیاسی و اقتصادی، مفید می‌دانستند، اما برای تغییرات و تحولات عمیق اجتماعی، به لحاظ پایگاه طبقاتی و فقدان برنامه مشخص و عدم سازماندهی مناسب، وی را توانمند نمی‌دیدند. به‌گونه‌ای که تبعیت حزب توده از شوروی بر اساس نظریه اتر ناسیونالیسم پرولتری و قرارداد درصدها بین کشورهای پیروز در جنگ جهانی دوم را عامل مهمی در انحراف حزب توده در رابطه با موضع‌گیری با نهضت ملی و شکست نهضت ملی ایران می‌دانستند.

در مبحث نقش ملکی در متمایزسازی، عمده‌ترین تمایزات با حزب توده و با نهضت ملی به رهبری دکتر مصدق عنوان شده‌اند. ملکی، هنگامی که پس از سال‌ها تلاش و مبارزه راه اصلاح از درون را مسدود یافت، با همراهان خود، اقدام به انشعاب نمود. او با نقد وابستگی حزب به شوروی و طرح ایده «سوسیالیسم ملی»، راهی تازه در سیاست ایران گشود. در نهایت ملکی گفتمان سوسیالیسم دمکراتیک را تشکیلاتی بنام جامعه سوسیالیست‌ها، بنیان‌گذاری کردند، خلیل ملکی از محدود مبارزانی بود که با اختیار کردن اندیشه‌ای مستقل در پی آزادی و اصلاحات در جامعه بود. او نه از بلوک غرب پیروی کرد نه از بلوک شرق. در حقیقت، او پایه‌گذار اندیشیدن به مفهوم "نیروی سوم" بود. چیزی که بعدها از سوی بسیاری از متفکرین به طور گسترده در ساحت سیاسی مطرح گردید (آبراهامیان و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۴۰). ملکی بیش از هر کس دیگری سعی کرد با استبداد و جزم‌اندیشی مارکسی در سطح نظری مبارزه کند... گذشت زمان نشان داد که نوشته‌های او که در آن‌ها "سوسیالیسم" اتحاد شوروی را نوع زیان‌آوری از سرمایه‌داری دولتی می‌دانست، درست بوده‌اند. (میلانی، ۱۳۹۸: ۱۷۰). ملکی پس از انشعاب، مسیر تازه‌ای را در تاریخ سیاسی ایران گشود و مواردی مانند: استقلال‌طلبی فکری و سیاسی، پایه‌گذاری نیروی سوم، همراهی با نهضت ملی‌شدن صنعت نفت، تأثیرگذاری بر گفتمان روشنفکری و سوسیالیستی، نقد سازنده حزب توده و کمونیسم شوروی، بنیان‌گذاری اندیشه سوسیالیسم دمکراتیک، و تأکید بر استقلال ملی و عدالت اجتماعی و دموکراسی‌خواهی و تلاش برای سازمان‌یافتگی و ارائه برنامه اجتماعی برای برقراری عدالت اجتماعی را می‌توان از دستاوردهای انشعاب وی دانست. ملکی و همراهانش، نتوانستند یک تشکیلات منسجم و پایدار ایجاد کنند و هرگز مجال بسیج عمومی را نیافتند و نتوانستند پایگاه گسترده اجتماعی را شکل دهند.

منابع

- اسکندری، ایرج. (۱۳۷۲). خاطرات. چاپ اول، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۹۱). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی، محمدابراهیم فتاحی، چاپ هجدهم، تهران، نشر نی.
- آذری شهر رضایی، رضا. (۱۳۹۶). مجموعه‌مقالات خلیل ملکی. چاپ اول، ج ۴، تهران: نشر اختران.
- آذری شهر رضایی، رضا. (۱۳۹۶). مجموعه‌مقالات خلیل ملکی. چاپ اول، ج ۱، تهران: نشر اختران.
- آذری شهر رضایی، رضا. (۱۳۹۶). مجموعه‌مقالات خلیل ملکی. چاپ اول، ج ۴، تهران: نشر اختران.
- آذری شهر رضایی، رضا. (۱۳۹۶). مجموعه‌مقالات خلیل ملکی، چاپ اول، ج ۳، تهران: نشر اختران.

- بشیریه، حسین. (۱۳۹۴). عقل در سیاست. چاپ پنجم، تهران: نگاه معاصر.
- بیات، کاوه. (۱۳۹۶). ملکی دانش سیاسی داشت. پژوهشگر تاریخ، وبگاه تاریخ ایرانی. <https://tarikhirani.ir/816>
- توحیدفام، محمد. (۱۳۹۵). دولت و دموکراسی در عصر جهانی‌شدن. تهران: انتشارات روزنه.
- توحیدفام، محمد. (۱۳۹۷). حکمرانی خوب و نظام تأمین اجتماعی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- صادق فامیان قدیم، محمد؛ و توحیدفام، محمد. (۱۳۹۹). علل تداوم احزاب چپ در قبل و بعد از انقلاب اسلامی در ایران، فصلنامه مطالعات سیاسی، ۱۲(۴۷)، ۱-۲۰. <https://sanad.iau.ir/Journal/jourm/Article/960363>
- صادق فامیان قدیم، محمد؛ و توحیدفام، محمد. (۱۳۹۸). علل تداوم احزاب سیاسی در ایران معاصر؛ جریان چپ، با تأکید بر اسناد حزبی، جستارهای سیاسی معاصر، ۱۰(۴)، ۷۱-۹۰. <https://www.ensani.ir/fa/article/427874>
- جان استون، هنگ. (۱۳۹۸). جنبش اجتماعی چیست. ترجمه سعید کشاورزی، مریم کریمی، چاپ اول، تهران: انتشارات ثالث.
- جداوی، الهام. (۱۴۰۱). تحلیل گفتمان سوسیالیسم ایرانی خلیل ملکی. مطالعات راهبردی علوم انسانی و اسلامی، ۴(۴۴)، ۱۳۹-۱۵۶. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1885998>
- چگینی، محمد. (۱۳۶۸). خلیل ملکی و حزب نیروی سوم. مجله چشم‌انداز ایران، ۴۵، ۱۱۰-۱۱۵. <https://ensani.ir/fa/article/100526/>
- خامه‌ای، انور. (۱۳۷۲). خاطرات سیاسی. چاپ اول، تهران: نشر گفتار.
- خامه‌ای، انور. (۱۳۹۹). خلیل ملکی و انشعاب ۱۳۲۶ از حزب توده، بخارا، ۱۳۶، ۱۶۲-۱۷۵. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1701490>
- روشه، گی. (۱۳۹۵). تغییرات اجتماعی. ترجمه منصور وثوقی. چاپ ۲۶، تهران: نشر نی.
- شاکری، خسرو. (۱۳۵۸). اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال‌دموکراسی و کمونیستی ایران، چاپ دوم، ج ۳، تهران: انتشارات مازیار.
- شوکت، حمید. (۱۳۹۹). مباد در دوزخ (زندگی سیاسی خلیل ملکی). چاپ اول، تهران: نشر اختران.
- صداقت، پرویز. (۱۴۰۱). چرا از تاریخ نمی‌آموزند؟ وبگاه نقد اقتصاد سیاسی. <https://pecritique.com/2022/03/17/>
- کدی، نیکی آر و دیگران. (۱۳۸۸). شکاف‌های اجتماعی. ترجمه پرویز دلیر پور و علیرضا سمیعی اصفهانی، چاپ اول. تهران: انتشارات کویر.
- مدیرشانه چه، محسن. (۱۳۹۲). نیروی سوم و جامعه سوسیالیست‌ها. چاپ اول، تهران: شرکت چاپخش.
- مقصودی، مجتبی. (۱۳۹۵). کتاب تحولات سیاسی و اجتماعی ایران، چاپ نهم، تهران: انتشارات روزنه.
- ملکی، خلیل. (۱۳۹۶). دو روش برای یک هدف. مجموعه مقالات ملکی به کوشش رضا آذرشهری.
- ملکی، خلیل. (۱۴۰۳). کتاب درس ۲۸ مرداد. چاپ اول، تهران: انتشارات: شیرازه کتاب ما.
- ملکی، خلیل. خامه‌ای، انور (۱۳۳۶). ده سال پس از انشعاب، چاپ اول، تهران: انتشارات کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.
- میاتا، اوسامو. (۱۳۸۰). خلیل ملکی در دروان ملی‌شدن نفت. ترجمه محسن مدیرشانچی، مجله سیاسی اقتصادی، ۲۴۷-۲۴۸، ۱۳۸-۱۴۷. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/321922>
- میلانی، عباس. (۱۳۹۲). نگاهی به شاه. کانادا، تورنتو: نشر پرشین سیرکل.
- نقوی، محمد. (۱۳۷۰). نیروی سوم در ایران و اندیشه سیاسی خلیل ملکی. استاد راهنما دکتر شیخ‌الاسلامی، دانشگاه تهران.
- وودهاوس، سی. ام. (۱۳۶۸). اسرار کودتای ۲۸ مرداد. ترجمه نظام دربندی. چاپ دوم، تهران: نشر رهنما.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۹۰). خلیل ملکی، از انشعاب تا همراهی با مصدق. وبگاه تاریخ ایرانی. <https://tarikhirani.ir/fa/news/1804>
- همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۹۴). خاطرات سیاسی خلیل ملکی. چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی انتشار.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

An approach to the background of the 1919 Iran-Britain treaty and its outcome

Ali Asghar Rajabi ¹

1- Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2025/11/26

Accepted:
2026/06/27

pp:
81- 100

Keywords:
1919 Treaty;
Iran and Britain;
Vosugh-od-Dowleh;
1299 coup.

ABSTRACT

The 1919 Iran-Britain Treaty is considered a turning point in the history of Iranian international relations in the twentieth century. This agreement, which was drafted at the initiative of Lord Curzon (British Foreign Secretary) and in cooperation with Vosugh-od-Dowleh and Cox (British representative in Iran), and concluded in the context of chaos after World War I and the severe weakness of the Iranian central government, sought to institutionalize and formally consolidate Britain's political, economic, and military dominance over Iran. Britain's goal with this agreement was ostensibly to provide financial and military assistance to maintain and develop Iran, but in reality, its main motivation was to secure colonial interests, preserve oil resources, and ensure the security of its important colony (India) by controlling Iran as a buffer zone. However, the 1919 agreement was never ratified due to widespread domestic and foreign opposition. Iranians considered this agreement to violate the country's independence and contradict the constitutional law. The governments of Russia, France, and the United States, driven by their own interests, opposed it in competition with Britain. After the coup d'état of March 12, 1969, this agreement was officially canceled, and Britain's policy of greater influence in Iran failed. Now the research question is: How did the 1919 agreement affect Iran's domestic policy and foreign relations, and what factors led to its failure? This article, with a descriptive-analytical approach and relying on historical documents and sources, examines the roots and contexts of the formation of this agreement, including Britain's goals in preserving India, the power vacuum resulting from the October 1917 Russian Revolution, and the role of the Vosugh-od-Dowleh government. Then, it examines the main provisions of the agreement and the reasons for the widespread domestic and international opposition to it. Finally, this research shows how the alliance of national, religious, and intellectual forces, along with the opposition of Britain's rival powers, led to the final failure of this agreement and the postponement of the realization of Britain's colonial goals, but at the same time, it paved the way for the 1299 coup and the establishment of the centralized Pahlavi government.

Citation: Rajabi, A. A. (2026). An approach to the background of the 1919 Iran-Britain treaty and its outcome. *Journal of Politics in the Mirror of History*, 3(1), 81- 100.

© Authors retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56772.1055>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.6.6>

Extended Abstract

The 1919 Treaty between Iran and Britain is undoubtedly one of the most sensitive and challenging political documents in contemporary Iranian history. This agreement, which was concluded between the governments of Britain and Iran on August 9, 1919, was not only a turning point in Iranian-British relations, but also had a decisive impact on the political and social structure of Iran in the following decades. This treaty, also known as the “Vosugh-od-Dowleh-Cox” Treaty, was the result of the synergy of the colonial intentions of Lord Curzon, the British Foreign Secretary, and the support of the government of Vosugh-od-Dowleh, the then Prime Minister of Iran.

The background to the formation of this agreement should be sought in the specific situation of Iran and the world on the eve of the 1920s. World War I (1914-1918), which had turned Iran into a field of competition between hostile powers despite its declaration of neutrality, had severely weakened the country's political and economic structure. The post-war chaos, widespread famine, insecurity, and the severe weakness of the central government had created an atmosphere that facilitated the intervention of foreign powers. In the meantime, the October Revolution of 1917 in Russia and its withdrawal from the arena of colonial competition in Iran created a significant power vacuum, leaving Britain as the only power with influence in Iran. This vacuum provided a unique opportunity for Lord Curzon to implement his long-standing plan to consolidate British dominance over Iran. Curzon, who always envisioned creating a chain of countries under British influence from the Mediterranean to the Pamirs to protect the Indian colony, considered Iran to be the key link in this chain.

The provisions of the agreement, which were set out in six articles and a preamble, had a clear duality between the surface and the inside. On the surface, Britain pledged to respect Iran's independence and territorial integrity and to help Iran's economic and military reconstruction by granting a loan of 2 million pounds and sending expert advisors; but on the inside, the agreement effectively turned Iran into a British protectorate. According to the text of the agreement, all financial, economic, and military affairs of Iran would be managed under the supervision of British advisors; the Iranian army would be formed under the supervision of British commanders; and the privilege of building a railway and a communication network would be given to the British. In other words, all the pillars of national sovereignty, from financial and economic affairs to the military and communication structure, would be placed at the disposal of British experts, and Iran would lose its true independence.

Despite Vosugh-od-Dowleh's efforts to present a positive image of the agreement and emphasize its role in preserving territorial integrity and preventing the autonomy of Khuzestan, the agreement faced a wave of widespread and comprehensive opposition from the very beginning. In the domestic arena, various political and social forces united against it under a rare consensus. Prominent clerics such as Seyyed Hassan Modarres began to line up against it, citing the agreement's inconsistency with constitutional law. Intellectuals and writers stirred public opinion by publishing fiery articles and statements. Ayatollah Seyyed Mohammad Taqi Shirazi in Iraq, Sheikh Mohammad Khiabani in Tabriz, and other national and religious leaders in various parts of the country announced their opposition to the agreement. Even Ahmad Shah, the Qajar king, whose absence Vosugh-od-Dowleh had taken advantage of when signing the agreement, later opposed the agreement. In addition, the financial aspects of the agreement were also highly controversial; Reports of large bribes, including 400,000 Tomans, being paid to Iranian agents intensified the wave of protests and tarnished the image of the government officials responsible for the contract in public opinion.

In the international arena, this agreement, unlike most colonial agreements, also faced opposition from other Western powers. The governments of France, the United States, and even Soviet Russia, each for their own reasons, opposed it. France and the United States, concerned

about losing their interests and disrupting the balance of power in the region, sent protest notes to the British government, exposing the colonial nature of the agreement. On the other hand, the fledgling Soviet government, as part of its strategic policy and to challenge British influence, also announced its opposition to the agreement. This negative international consensus placed British diplomacy in a difficult position and effectively eliminated the possibility of implementing the agreement.

Finally, the simultaneous pressure of domestic and foreign opponents, as well as the failure to ratify the agreement in the National Consultative Assembly, left Vosugh-od-Dowleh's government in a passive state. This political impasse, over time and with the covert support of some British figures, paved the way for the coup d'état of March 1290. With the coming to power of Reza Khan and Seyyed Zia al-Din Tabataba'i following the coup, a new approach was adopted in dealing with the agreement. Finally, on April 23, 1911, the new Iranian government officially announced the cancellation of the 1919 agreement by sending a letter to the British embassy. Britain, which had inevitably realized the failure of this project, also agreed to its cancellation, and a month after the coup, this controversial political case was closed forever.

Thus, although the 1919 agreement was not implemented in practice and did not achieve Britain's colonial goals, it left deep and lasting consequences. The agreement formed a united front of national, religious, and intellectual forces against foreign colonialism and strengthened the spirit of independence in Iran. On the other hand, the failure of the agreement paved the way for a fundamental change in the political structure of Iran, although the coup itself was also a product of the atmosphere of insecurity and pessimism after the agreement. The 1919 agreement showed how a diplomatic document, beyond its legal content, can become a focus for the formation of identity and political discourses and influence the fate of a nation for decades.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that he has no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

رهیافتی بر زمینه‌های انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ ایران و بریتانیا و فرجام آن

علی اصغر رجبی^۱

۱- استادیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	قرارداد ۱۹۱۹ ایران و بریتانیا، نقطه عطفی در تاریخ مناسبات بین‌المللی ایران در سده بیستم میلادی محسوب می‌شود. این توافق که به ابتکار لرد کرزن (وزیر خارجه بریتانیا) و با همکاری وثوق‌الدوله و کاکس (نماینده بریتانیا در ایران) تدوین و در بستر هرج و مرج پس از جنگ جهانی اول و ضعف شدید دولت مرکزی ایران منعقد گردید، درصدد بود تا سلطه‌ی سیاسی، اقتصادی و نظامی بریتانیا بر ایران را به صورتی نهادینه‌شده و رسمی تثبیت نماید. هدف بریتانیا از این قرارداد، ظاهراً کمک‌های مالی و نظامی برای حفظ و توسعه‌ی ایران بود، اما در حقیقت، انگیزه‌ی اصلی آن، تأمین منافع استعماری، حفظ منابع نفتی و تضمین امنیت مستعمره‌ی مهم خود (هند) از طریق کنترل ایران به‌عنوان یک منطقه‌ی حائل بود. با این حال، قرارداد ۱۹۱۹ به دلیل مخالفت‌های گسترده‌ی داخلی و خارجی هرگز به تصویب نهایی نرسید. ایرانیان این قرارداد را ناقض استقلال کشور و مغایر با قانون اساسی مشروطه می‌دانستند. دولت‌های روسیه، فرانسه و آمریکا، هرچند بر اساس منافع خود، اما در رقابت با بریتانیا، با آن مخالفت کردند. پس از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹، این قرارداد به‌طور رسمی لغو شد و سیاست بریتانیا در نفوذ بیشتر در ایران با شکست روبه‌رو گشت. حال سؤال پژوهش این است قرارداد ۱۹۱۹ بر سیاست داخلی و روابط خارجی ایران چگونه تأثیر گذاشت و چه عواملی منجر به شکست آن شد؟ این مقاله با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با اتکا به اسناد و منابع تاریخی، به واکاوی ریشه‌ها و زمینه‌های شکل‌گیری این قرارداد، از جمله اهداف بریتانیا در حفظ هندوستان، خلأ قدرت ناشی از انقلاب ۱۹۱۷ اکتبر روسیه و نقش دولت وثوق‌الدوله می‌پردازد. سپس مفاد اصلی قرارداد و دلایل مخالفت‌های گسترده داخلی و بین‌المللی با آن را بررسی می‌کند. در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که چگونه اتحاد نیروهای ملی، مذهبی و روشنفکری در کنار مخالفت قدرت‌های رقیب بریتانیا، منجر به شکست نهایی این قرارداد و به تعویق افتادن تحقق اهداف استعماری بریتانیا گردید، اما در عین حال، زمینه‌ساز وقوع کودتای ۱۲۹۹ و استقرار حکومت متمرکز پهلوی شد.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۵	
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۶	
صص: ۸۱-۱۰۰	
واژگان کلیدی: قرارداد ۱۹۱۹، ایران و بریتانیا، وثوق‌الدوله، کودتای ۱۲۹۹ ش.	
استناد: رجبی، علی اصغر. (۱۴۰۵). رهیافتی بر زمینه‌های انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ ایران و بریتانیا و فرجام آن. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۳(۱)، ۸۱-۱۰۰.	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56772.1055	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.6.6	

مقدمه

پس از خاتمه‌ی جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴ م/ ۱۲۹۳-۱۲۹۷ ش)، ایران که علی‌رغم اعلام بی‌طرفی، به عرصه‌ی تاخت‌وتاز نیروهای متخاصم تبدیل شده بود، در وضعیت اسفباری به سر می‌برد. اقتصاد کشور ویران، دولت مرکزی ضعیف و حاکمیت ملی به شدت خدشه‌دار شده بود. در چنین فضایی، دولت بریتانیا که خود را تنها بازیگر قدرتمند حاضر در صحنه‌ی ایران پس از خروج روسیه‌ی تزاری (بر اثر انقلاب ۱۹۱۷) می‌دید، در صدد برآمد تا موقعیت انحصاری خود را در ایران با انعقاد قراردادی رسمی و همه‌جانبه تثبیت کند. حاصل این تلاش، امضای «موافقت‌نامه‌ی مقدماتی بین دولت‌های بریتانیا و ایران» در ۹ اوت ۱۹۱۹ (۱۸ مرداد ۱۲۹۸) میان وثوق‌الدوله، نخست‌وزیر ایران و سر پرسى کاکس، نماینده تام‌الاختیار بریتانیا بود.

بسیاری از مورخان، آن قرارداد را عامل تحت‌الحمایه شدن ایران دانسته و نمایندگان پیش برنده‌ی آن در ایران را موردنقد و سرزنش قرار داده‌اند، اما در مقابل برخی منابع هم به تبرئه‌ی آنان پرداخته‌اند. این عهدنامه که بین میرزا حسن وثوق‌الدوله و سر پرسى کاکس نماینده‌ی انگلیس در ایران پس از هفت ماه مذاکره و پرداخت ۴۰۰ هزار تومان رشوه امضا شد و به دنبال آن انگلیس متعهد فرستادن مستشار نظامی و مالی به ایران و دادن وام برای انجام اصلاحات گردید و در آن استقلال و تمامیت ایران را به رسمیت شناخته و هدف خود را خیرخواهانه و دوستانه دانسته بود؛ در اصل هدف انگلیس از انعقاد این قرارداد حفظ منافع استعماری و بهره‌برداری از منافع نفتی جنوب و بیشتر کردن نفوذ آن کشور در ایران بود.

به نظر صدراعظم ایران (میرزا حسن وثوق‌الدوله) و مشاوران اشرافی وی به‌خصوص سپهدار، شاهزاده فرمانفرما و خوانین بختیاری، این توافقنامه هزینه‌ی اصلاحات کشوری را تأمین و انقلاب اجتماعی را دفع و سلطه‌ی بریتانیا را پس از جنگ در سراسر خاورمیانه مسجل می‌کرد؛ اما در نظر مخالفان و بسیاری از ناظران خارجی، این معاهده طرح امپریالیستی بود که ایران را به‌صورت دولت تابعه‌ی امپراتوری بریتانیا درمی‌آورد.

بر اساس این قرارداد تقریباً تمامی امور کشوری و لشکری ایران، زیر نظر مستشاران انگلیسی و با مجوز آنان صورت می‌گرفت. همان‌طور که کمی قبل‌تر از آن به تشکیل پلیس جنوب پرداخت و البته که حفظ هند - این منبع استعماری انگلیس - را هم نباید از نظر دور بداریم. خطر استعمار هرچه بیشتر ایران در پی این قرارداد آن قدر مشخص بود که علاوه بر سطح گسترده‌ای از مخالفت‌های داخلی از جانب گروه‌های مختلف سیاسی، روحانی و اقشار مختلف جامعه، حتی دولت‌های اروپایی را هم نگران کرده و به اعتراض و مخالفت با این سیاست مطرح‌شده از سوی کرزن طراح اصلی این قرارداد، برآمدند.

این مقاله در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که چه عواملی در زمینه‌سازی برای انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ نقش داشتند و چرا این قرارداد باوجود پشتیبانی دولت قوی بریتانیا، به فرجامی ناموفق دچار شد؟ فرضیه این است که ترکیبی از عوامل داخلی (ضعف دولت، فساد اداری، بیداری ملی) و خارجی (مخالفت آمریکا، فرانسه، شوروی و تغییر سیاست بریتانیا) باعث سقوط این قرارداد گردید. شایان ذکر است این عهدنامه از نتایج وقایع و وضعیت پرآشوب قبل‌تر و تحت استعمار بودن ایران ناشی شد و همچنین می‌توان کودتای ۱۲۹۹ و حتی روی کار آمدن رژیم پهلوی و رضاخان شاه را از پیامدهای قرارداد ۱۹۱۹ دانست. این پژوهش در چهار بخش اصلی زمینه‌های تاریخی و بین‌المللی، سپس مفاد و ویژگی‌های قرارداد، واکنش‌ها و مخالفت‌های داخلی و بین‌المللی و درنهایت، تحلیل پیامدها و دلایل شکست آن، سامان یافته است.

چارچوب نظری

این پژوهش برای تحلیل قرارداد ۱۹۱۹، از چارچوب نظری رئالیسم به‌عنوان هسته‌ی مرکزی تحلیل بهره می‌گیرد، چراکه این نظریه به بهترین نحو ممکن به تبیین منطق قدرت، محاسبات استراتژیک و رفتار دولت‌ها در صحنه‌ی بین‌المللی می‌پردازد. همچنین، برای درک ابعاد ساختاری و اقتصادی این رابطه‌ی نابرابر، از بینش‌های نظریه‌ی وابستگی به‌صورت مکمل استفاده می‌شود تا عمق وابستگی که قرار بود از طریق این قرارداد نهادینه شود و پیامدهای بلندمدت آن روشن گردد.

پیشینه پژوهش

قرارداد ۱۹۱۹ ایران و بریتانیا در پژوهش‌های تاریخی عموماً برآیند تلاقی بحران‌های داخلی اواخر قاجار با الزامات راهبردی بریتانیا در نظم پس از جنگ جهانی اول دانسته می‌شود. از منظر داخلی، ضعف دولت مرکزی، نابسامانی مالی و اداری، ناامنی و کاهش کارآمدی نهادهای سیاسی، زمینه‌ی طرح و پذیرش برنامه‌هایی را فراهم کرد که با عنوان «اصلاحات» عرضه می‌شدند (آبراهامیان، ۱۳۷۹؛ مهدوی، ۱۳۵۵؛ محمود، ۱۳۵۳). از خلال این روایت‌ها می‌توان دریافت که قرارداد در افکار عمومی صرفاً یک موافقت‌نامه سیاسی تلقی نمی‌شد، بلکه نشانه‌ای از تهدید مستقیم استقلال ایران بود.

در ادبیات فارسی، عبدالرضا هوشنگ مهدوی (۱۳۵۵) نیز با ترسیم روند بلندمدت روابط خارجی ایران، قرارداد ۱۹۱۹ را در امتداد فشار قدرت‌های بزرگ و تنگناهای ساختاری دولت ایران توضیح می‌دهد و آن را در متن تحولات پساجنگ قابل فهم می‌سازد. در آثار عبدالحسین نوایی (۱۳۸۰) و باقر عاقلی (۱۳۷۰)، قرارداد ۱۹۱۹ بیشتر در متن تحولات دوره‌ی احمدشاه، نقش وثوق‌الدوله و عملکرد رجال سیاسی قاجار بررسی شده است. وی با تمرکز بر شرح حال رجال سیاسی و پیوندهای آنان با سیاست خارجی، نشان می‌دهد که بخشی از نخبگان دیوانی ایران، به دلیل بحران فراگیر کشور و نیز در مواردی به علت ملاحظات شخصی و سیاسی، با این قرارداد همراهی کردند (عاقلی، ۱۳۷۰: ۳۱۸/۱-۳۱۲). عبدالحسین نوایی بر این نکته تأکید دارد که ضعف ساختاری سلطنت قاجار، ناتوانی مالی دولت و وابستگی دیوان‌سالاری به قدرت‌های خارجی، از مهم‌ترین زمینه‌های انعقاد قرارداد بود (نوایی، ۱۳۸۰: ۳۳۱-۳۲۸). این دسته از آثار اهمیت نقش عامل انسانی و کنش رجال را برجسته می‌کنند، اما گاه از تحلیل ساختارهای کلان اقتصادی و بین‌المللی فاصله می‌گیرند.

محمود محمود (۱۳۵۳) هم با تمرکز بر روابط ایران و بریتانیا، قرارداد را استمرار سیاست نفوذ می‌داند و بر نقش اهرم‌های مالی/اداری و حضور مستشاران در تقویت کنترل غیرمستقیم تأکید می‌کند همچنان از منابع پر ارجاع به شمار می‌رود. محمود قرارداد ۱۹۱۹ را در امتداد سیاست سنتی بریتانیا برای اعمال نفوذ بر ایران تفسیر می‌کند و با نگاهی انتقادی، بر ابعاد استعماری و سلطه‌جویانه آن تأکید دارد (محمود، ۱۳۵۳: ۱۳۵/۶-۱۲۰). باوجود ارزش مستنداتی اثر محمود، رویکرد او گاه رنگی از داوری سیاسی آشکار دارد و از این‌رو استفاده از آن در پژوهش دانشگاهی مستلزم مقایسه با مطالعات متأخرتر و اسناد تکمیلی است. در آثار ترجمه‌شده، پژوهش یرواند آبراهامیان (۱۳۷۹) بر بحران مشروعیت دولت قاجار و حساسیت نیروهای سیاسی و افکار عمومی نسبت به استقلال ملی تأکید دارد و ناکامی قرارداد را تا حد زیادی نتیجه فقدان پایگاه اجتماعی-سیاسی و تشدید شکاف دولت و جامعه می‌داند.

سیروس غنی (۱۳۷۷) از دیگر پژوهشگرانی است که با اتکا به اسناد و تحلیل روابط ایران و بریتانیا، قرارداد ۱۹۱۹ را در پیوند با بن‌بست سیاست بریتانیا در ایران بررسی کرده است. وی برجسته می‌کند که شکست قرارداد صرفاً به مخالفت داخلی فروکاستنی نیست و به محدودیت‌های اجرایی و تغییر محاسبات بریتانیا نیز مربوط می‌شود؛ به این معنا که بن‌بست قرارداد، زمینه‌ی چرخش به گزینه‌های دیگر در سیاست بریتانیا نسبت به ایران را تقویت کرد. اهمیت تحلیل غنی در آن است که شکست قرارداد را به‌منزله یک «فرجام منفصل» نمی‌بیند، بلکه آن را بخشی از فرآیند تغییر راهبرد بریتانیا در ایران تلقی می‌کند.

از منظر نویسندگان خارجی از جمله نیکی. آر. کدی (۱۳۶۹) دگرگونی موازنه قوا پس از انقلاب روسیه و خلأ ناشی از عقب‌نشینی آن از ایران، همراه با نگرانی بریتانیا از بی‌ثباتی، لندن را به سمت تثبیت نفوذ در ایران از طریق سازوکارهای کم‌هزینه‌تر سوق داد. تحلیل کدی از این جهت اهمیت دارد که میان فروپاشی نظم قدیم منطقه‌ای، نگرانی از نفوذ بلشویک‌ها و ضعف داخلی ایران پیوند برقرار می‌کند.

مطالعات هما ناطق (۱۳۶۱) که بر واکنش نیروهای داخلی ایران تمرکز کرده است، بر نقش مطبوعات، روشنفکران، رجال مخالف و برخی نیروهای مذهبی در برساختن گفتمان ضد قرارداد تأکید می‌ورزد. این اثر نشان می‌دهد که مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹ فقط ناشی از رقابت‌های درباری یا خصومت شخصی با وثوق‌الدوله نبود، بلکه در سطحی وسیع‌تر به مسئله‌ای ملی بدل شد و زبان دفاع از استقلال و حاکمیت را فعال کرد (ناطق، ۱۳۶۱: ۱۰۲-۹۰). تحلیل ناطق کمک می‌کند تا فرجام قرارداد نه صرفاً در سطح دیپلماسی، بلکه در عرصه‌ی جامعه سیاسی و فرهنگ سیاسی ایران نیز فهم شود از همین رو، فرجام قرارداد را باید در پیوند با عدم

امکان تولید اجماع داخلی برای اجرای آن فهم کرد. به بیان دیگر، قراردادی که پشتوانه‌ی مجلس، افکار عمومی و ائتلاف نخبگان را نداشت، عملاً نمی‌توانست به مرحله اجرا برسد.

جمع‌بندی پیشینه نشان می‌دهد آثار موجود یا بر «زمینه‌های انعقاد» تمرکز کرده‌اند یا بر «راهبرد بریتانیا/مقاومت داخلی». با این حال، خلأ مهم در ادبیات موجود کمبود یک تبیین یکپارچه است که پیوند علی میان زمینه‌های انعقاد و سازوکارهای ناکامی و فرجام قرارداد را با لحاظ هم‌زمان عوامل داخلی و خارجی نشان دهد. مقاله حاضر می‌تواند با دنبال کردن همین پیوند از «زمینه‌ها» تا «فرجام»، این شکاف را پوشش دهد. نوآوری این پژوهش در آن است که از یک‌سو، رفتار دولت‌ها را با رئالیسم (سطح تحلیل بین‌الملل) و از سوی دیگر، ساختار رابطه‌ی استعماری را با نظریه وابستگی (سطح تحلیل اقتصاد سیاسی جهانی) تبیین می‌کند و نشان می‌دهد چگونه این دو سطح بر هم تأثیر متقابل گذاشته و سرنوشت قرارداد ۱۹۱۹ را رقم زدند.

زمینه‌ها و بسترهای تاریخی انعقاد قرارداد

اوضاع داخلی ایران و جهان در دوره‌ی احمدشاه

قبل از بررسی قرارداد ۱۹۱۹ ضروری می‌نماید به بررسی اوضاع پرتنش ایران در زمان احمدشاه قاجار بپردازیم. ایران در آستانه‌ی انعقاد قرارداد، دولتی ورشکسته و فاقد ارتش منسجم بود و خزانه‌ی خالی داشت و حکومت مرکزی کنترل چندانی بر ایالات و عشایر کشور نداشت. مجلس شورای ملی نیز به دلیل دخالت‌های خارجی و مشکلات داخلی منحل بود (اتفاقات پس از دوره‌ی سوم) که این امر زمینه را برای تصمیم‌گیری‌های غیرقانونی و غیر شفاف فراهم می‌کرد (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۱۲۰-۱۳۵).

دوره‌ی احمدشاه قاجار، از یک‌سو امتداد بحران‌های ساختاری پس از انقلاب مشروطه و تضعیف قدرت سلطنت و از سوی دیگر مقطع تشدید رقابت قدرت‌های خارجی در ایران است. احمدشاه در نوجوانی به سلطنت رسید و بخش مهمی از دوره‌ی او با بی‌ثباتی کابینه‌ها، ضعف مالی‌ه‌ی دولت، ناامنی راه‌ها و گسترش نفوذ نیروهای خارجی هم‌زمان شد؛ روندی که نهایتاً به انتقال قدرت به رضاخان و انقراض قاجاریه انجامید (مکی، ۱۳۶۲: ۵۶/۱-۶۳).

جمعیت ایران در این زمان حدود ۱۰ میلیون نفر بود و بیشتر مردم ایران روستایی، چادرنشین و عشایر بودند. دوره‌ی سرشار از آشوب‌ها و اختلافات جریان‌های سیاسی و مملکتی تحت استعمار که این شرایط ناشی از دادن امتیازهای مختلف طی عهدنامه‌های ترکمانچای و گلستان و آخال با روسیه، عهدنامه‌های پاریس و مفصل و مجمل با انگلیس، فین کنشتاین با فرانسه و یا امتیازات دارسی، روتر، خوشتاریا، تنباکو و ... به انگلیس بود که پای بیگانگان را به ایران باز کرد. همچنین احمدشاه در شرایطی روی کار آمد که «جنبش مشروطیت نوعی حکومت پارلمانی تصنعی بدون تقریباً هیچ‌گونه برنامه‌ریزی یا رهبری واقعی به وجود آورده بود» (غنی، ۱۳۷۷: ۳۹).

از زمانی که ناپلئون بناپارت ایده‌ی فتح هندوستان را با کمک الکساندر یکم (تزار روسیه) در سر می‌پروراند، بریتانیا نگران بود که روسیه از طریق ایران و افغانستان به خاک هند دسترسی پیدا کند.

قرارداد ۱۹۰۷ م (۱۲۸۵ ش) سن پترزبورگ بین الکساندر ایزولسکی نماینده‌ی روس و سر آرتور نیکلسون نماینده‌ی بریتانیا منعقد شد که در بخش اول ایران به سه منطقه تقسیم شد و شمال ایران در اختیار روسیه و جنوب تحت سلطه‌ی انگلیس و منطقه‌ی دیگر هم حائل و بی‌طرف بود. این گونه ایران محل اختلاف روسیه و انگلیس شد که با شعار حاکمیت و استقلال ایران سعی داشتند به اهداف توسعه‌طلبانه‌ی خود برسند (نجمی، ۱۳۸۱: ۲۴-۲۵). از طرفی هم‌زمان با تحمیل قرارداد ۱۹۰۷، در ایران شاهد شکل‌گیری جنبش مشروطه برای محدود کردن شاه و تبدیل حکومت سلطنتی به مشروطه و تنظیم قانون اساسی و تشکیل مجلس شورای ملی هستیم. «پس از آفتابی شدن قرارداد ۱۹۰۷ تنفر فوق‌العاده در ایران نسبت به انگلیس ایجاد شد، چه از روس توقعی نبود» (هدایت، ۱۳۶۳: ۳۳۴).

در سال ۱۹۱۵ م (۱۲۹۳ ش) شاهد توافق دیگری بین روس و انگلیس هستیم که طی این قرارداد، روسیه حق داشت که در منطقه‌ی تحت نفوذ خویش یک عده قوای ایرانی موسوم به «قزاق» تحت نظارت و فرماندهی افسران روسی تشکیل داده و به نام قیم دولت ایران از قوای مزبور به هر ترتیبی که صلاح بداند استفاده نماید و مخارج آن را نیز جزو قروض دولت ایران منظور دارد. انگلیس هم اکثریت مناطق بی‌طرف و هم امتیاز بانک شاهنشاهی در منطقه‌ی نفوذ روسیه را به دست آورد و همچنین شاهد تشکیل

پلیس جنوب در پی این قرارداد از سوی انگلیس هستیم و مخارج آن جزء محاسبات و قروض دولتی ایران، محسوب شود (مدنی، ۱۳۹۱: ۱۴۱/۱-۱۴۲)؛ بنابراین قرارداد نیروهای قزاق روسیه و پلیس جنوب انگلیس تقریباً سراسر ایران را در اختیار گرفته، مالیه ایران را نیز تحت کنترل کمیسیون مختلطی قراردادند و تنها منطقه‌ی کوچکی (در اصفهان و یزد) برای ایران باقی می‌ماند (همان، ۱۴۲).

در سال ۱۹۱۷ (۱۲۹۵ ش) روسیه و بریتانیا سلطه و نفوذی همه‌جانبه بر ایران داشتند، اما انقلاب روسیه باعث شد تمام برنامه‌ریزی‌های دیپلماتیک سیاسی و نظامی روسیه در ایران به هم بریزد. در ژوئیه ۱۹۱۷ (خرداد ۱۲۹۶)، دولت کرنسکی به یک فرمانده روسی به نام ژنرال باراتف، دستور داد که نیروهای خود را از ایران خارج کند. دولت بلشویکی ولادیمیر لنین یک‌قدم فراتر رفت و هرگونه قصد و ادعایی نسبت به ایران را رد کرد. در فوریه ۱۹۱۸ (اسفند ۱۲۹۶)، تروتسکی رسماً اعلام کرد که تمامی معاهدات و حق امتیازهایی که تا آن زمان از سوی روسیه بر ایران تحمیل شده باطل و بلااثر است؛ اما دولت بریتانیا هیچ قصدی مبنی بر همراهی با روس‌ها و لغای قراردادهای ۱۹۰۷ و ۱۹۱۵ از خودش نشان نداد. لرد کرزن وزیر امور خارجه وقت بریتانیا، در مجلس اعیان اعلام کرد که این مسئله پس از پایان جنگ جهانی اول موردبررسی قرار خواهد گرفت.

درنهایت با توجه به تغییر سیستم حاکمیت روسیه و مشکلات داخلی که ناشی از شکست درنبرد ۱۹۰۵ م. با ژاپن و آسیب‌های جنگ جهانی اول بود، دولت جوان شوروی به رهبری لنین در پیامی اعلام کرد که از میراث تزاری روس و سیاست‌های امپریالیستی خود صرف‌نظر کرده و قراردادهای قبل را درباره‌ی ایران ملغی و نیروهایش را از ایران فراخواند. طی ژانویه تا مارس ۱۹۱۸ و بعد از پیمان برست - لیتوفسک شاهد خروج نیروهای روس از ایران هستیم و همچنین روسیه کلیه‌ی حقوق قرارداد ۱۹۰۷ و کاپیتولاسیون علیه ایران را لغو کرد و استقلال ایران را به رسمیت شناخت (مهمید، ۱۳۶۱: ۳۱۸-۳۱۹).

بنابراین روسیه با توجه به این وضعیت ایران را ترک کرد و آلمان و عثمانی هم که در جنگ شکست‌خورده و درگیر وضعیت خود بودند و هیچ‌کدام رقیبی برای بریتانیا در ایران محسوب نمی‌شدند (میروشنیکف، ۱۳۴۴: ۱۰۸)؛ اما انگلستان باهدف استعماری خود درزمینه‌ی نفت و برای حفظ مستعمره‌ی مهم و شاه‌رگ اقتصادی خود در هند، در ایران ماندگار شد، چراکه ایران بنا به موقعیت جغرافیایی خود که حائلی بین انگلیس و هند محسوب می‌شد، برای انگلیس حائز اهمیت بود. از طرفی اوضاع آشفته‌ی ایران که حاصل شرایط تعیین‌شده از سوی روس و انگلیس بود و آن شورش‌هایی که برای مقابله با وضعیت استعماری در ایران برقرار بود، می‌توانست در هند تأثیرگذار باشد و منافع انگلیس در این مستعمره‌ی مهم را به خطر اندازد.

همچنین ایرانی‌ها بعد از خروج شوروی به انگلیسی‌ها رو آوردند، چراکه می‌خواستند با کمک آنان در مقابل روس‌ها، ایرانی مستقل بسازند تا روس‌ها نتوانند به عراق و سواحل خلیج فارس دست پیدا کنند. از طرفی نجف قلی خان بختیاری - معروف به صمصام السلطنه نخست‌وزیری که درصدد اقدامات استقلال جویانه بود - بر اثر دسیسه‌چینی‌های انگلیس استعفا داد و به‌جای او وثوق‌الدوله که فردی هم سو با منافع انگلیس و موردحمایت لرد کرزن بود، روی کارآمد (مستوفی، ۱۳۴۳: ۶/۳).

یکی از ویژگی‌های داخلی این دوره، ناتوانی دولت مرکزی در اعمال حاکمیت مؤثر در ولایات و حتی در پایتخت بود. گزارش‌های این دوره نشان می‌دهد که دولت در تأمین منابع مالی پایدار (مالیات، گمرک، عواید ایالات) با مانع جدی مواجه بود و همین امر، توان تشکیل نیروی نظامی منسجم و اداره‌ی کشور را کاهش می‌داد. درنتیجه، شبکه‌ای از نیروهای محلی، خوانین، رؤسای ایالات و نیز نیروهای مسلح وابسته به قدرت‌های خارجی در عمل بخشی از کارکردهای دولت را قبضه می‌کردند (مکی، ۱۳۶۲: ۱/۱-۱۰۲).

جنگ جهانی اول و اعلام بی‌طرفی ایران

با آغاز جنگ جهانی اول (۱۹۱۴)، دولت ایران بی‌طرفی اعلام کرد، اما ضعف ساختار دولت و اهمیت ژئوپلیتیک ایران باعث شد این بی‌طرفی در عمل کارآمد نباشد. حضور نیروهای روس در شمال و بریتانیا در جنوب و رقابت آنان برای کنترل مسیرهای راهبردی و منابع، موجب شد ایران با اشغال‌های موضعی، فشارهای اقتصادی و آشفته‌گی اداری روبه‌رو شود. پیامد اجتماعی این وضعیت، افزایش ناامنی، اختلال در تجارت و حمل‌ونقل و تشدید مشکلات معیشتی بود (مکی، ۱۳۶۲: ۱/۱-۱۸۰).

حضور و دخالت نیروهای روس و انگلیس و حتی در مقطعی عثمانی و آلمان در ایران به‌خصوص بعد از جنگ جهانی اول از مهم‌ترین عوامل وضعیت آشفته بودند (مدنی، ۱۳۹۱: ۱۴۲/۱). چراکه بعد از جنگ جهانی اول که سال ۱۹۱۴ تا ۱۹۱۸ م (۱۲۹۳ تا ۱۲۶۷ ش)

بین متفقین شامل روسیه و فرانسه و انگلیس و متحدین شامل آلمان و اتریش، با اولتیماتوم اتریش به صربستان و در پی ترور ولیعهد اتریش توسط جوانی صربستانی آغاز شد، صحنه‌ی جنگ گسترده‌تر و به آسیا و آفریقا هم کشیده شد (امینی، ۱۳۸۲: ۱۹۵-۱۹۶). بنا به نوشته‌ی مخبرالسلطنه هدایت به نقل از «روزنامه‌تان» ۱۷ فوریه ۱۹۰۷ در بولتن دوژور «ایران اول نوامبر ۱۹۱۴ اعلان بی‌طرفی کرد، لکن میدان تاخت‌وتاز متحاربین شد» (هدایت، ۱۳۶۳: ۳۴۴). در همین زمینه، سفرنامه‌ی فرنگستان، اثر ناصرالدین‌شاه قاجار، از زوایه‌ای متفاوت تصویری دست‌اول از مواجهه‌ی دربار قاجار با اروپا و برداشت شاهان قاجار از مناسبات قدرت ارائه می‌دهد. این سفرنامه، در خلال توصیف دیدارها، آیین‌های رسمی و نظم سیاسی و اجتماعی اروپا، امکان بررسی نحوه‌ی فهم دربار قاجار از «قدرت»، «نظم دولت‌های اروپایی» و نسبت آن با وضعیت ایران را فراهم می‌کند. از این منظر، متن یادشده نشان می‌دهد که تجربه‌ی مشاهده‌ی دولت‌های اروپایی چگونه در ذهنیت سیاسی دربار قاجار با ضعف ساختاری و بی‌ثباتی سیاسی در ایران مقایسه می‌شد (ناصرالدین‌شاه قاجار، ۱۳۶۳: ۷۹-۷۲).

میروشنیکف تاریخ ایران را از ۱۹۱۴ تا ۱۹۲۱ م به چهار دوره تقسیم کرده که مرحله‌ی نخست از آغاز جنگ جهانی اول تا پایان ۱۹۱۵ بوده و آن را تهدید آلمان نامیده که ایران سیاست بی‌طرفی متمایل به آلمان را اتخاذ کرد، دوره‌ی بعدی ۱۹۱۶ و ۱۹۱۷ م دوره‌ی کاهش رقابت انگلیس و روسیه در ایران و بی‌طرفی متمایل به متفقین است، سومین مرحله تا پایان ۱۹۱۸ م که دوره‌ی پایان خصوصت‌های روسیه و ترکیه است و آخرین مرحله از ۱۹۱۸ تا ۱۹۲۱ م که اشغال یک‌طرفه‌ی ایران توسط انگلیس را شاهد هستیم. وی از جانب ژنرال دیکسن مرحله‌ی آخر را «مرداب جنگ بزرگ» خوانده که ایران تحت‌الحمایه‌ی انگلستان شد (میروشنیکف، ۱۳۴۴: ۶-۷).

هم‌زمان با این وضعیت، در ایران، احمدشاه به سن قانونی رسیده و مشغول تاج‌گذاری بود. در مجلس تازه تأسیس سوم شورای ملی به ریاست مستوفی‌الممالک هم عده‌ای از اعتدالیون با توجه به وضع آشفته‌ی ایران خواستار بی‌طرفی در جنگ و دموکرات‌ها هم به حمایت از آلمان عقیده داشتند (امینی، ۱۳۸۲: ۲۰۱). سرانجام در نوامبر ۱۹۱۴ م (آذر ۱۲۹۳) احمدشاه به‌صراحت اعلام کرد که ایران با همه‌ی دولت‌های درگیر در جنگ جهانی روابط دوستانه‌ای دارد و بی‌طرف است.

اما باوجود اعلام بی‌طرفی، ایران در معرض هجوم طرف‌های درگیر جنگ قرار گرفت. در آغاز سال ۱۹۱۷ شاهد نظارت کامل انگلیس بر نواحی جنوب ایران هستیم. همچنین انگلیسی‌ها ادعا کردند که از مرزهای آذربایجان تا پایان جنگ دفاع می‌کنند و وعده‌ی کمک مالی و لغو قرارداد ۱۹۰۷ را به دولت ایران دادند، اما مستوفی‌الممالک وجود نیروهای انگلیسی در جنوب را تهدید استقلال و تمامیت ارضی ایران دانست. درنهایت مستوفی‌الممالک که هر بار به سویی گرایش یافته و گاه‌ها به طرفداری از انگلیس، از نیروهای روس می‌خواست که ایران را ترک کنند و گاهی هم دموکرات‌های آلمان را همراهی می‌کرد، تحت فشار انگلیسی‌ها دوام نیاورد و استعفا داد (مهمید، ۱۳۶۱: ۳۲۰؛ میروشنیکف، ۱۳۴۴: ۹۰). از سوی دیگر آلمان می‌خواست ایران را مثل ترکیه مستقیماً وارد جنگ کند که ترک‌ها با همراهی آلمان خواهان گسترش مرزهایشان در مناطق شمال باختری ایران بودند، اما انگلیس و روسیه خواهان بی‌طرفی ایران در جنگ بودند. در این زمان شاهد درگیری‌هایی در شمال و جنوب ایران بین روس‌ها و انگلیسی‌ها با ترکان هستیم. لنین در نوشته‌ای بیان کرده که «ایران در این جنگ رسماً بی‌طرف است، لیکن انگلیسیان و روس‌ها از یک‌سوی و ترک‌ها و آلمانی‌ها از سوی دیگر عملاً با یکدیگر می‌جنگند و سرزمین ایران در معرض تاراج و ویرانی و کشتار قرار گرفته است» (مهمید، ۱۳۶۱: ۳۱۰؛ میروشنیکف، ۱۳۴۴: ۱۰۸).

ماجرای کنفرانس صلح پاریس از این‌قرار بود که بعد از جنگ جهانی اول و در پی خسارات ناشی از جنگ جهانی، کنفرانسی بر اساس اصول ۱۴ گانه ویلسون رئیس‌جمهور آمریکا تشکیل شد که علاوه برطرف‌های درگیر جنگ، دول مختلفی که در اثر جنگ دچار آسیب شده بودند هم می‌توانستند مسائل خود را مطرح کنند؛ اما کرزن با تلگراف‌های مکرر به بالفور نماینده‌ی انگلستان در کنفرانس صلح، بسیار تلاش کرد تا ایران فرصت مطرح کردن مسائلی را به دست نیاورد (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۳۵). از اعضای هیئت اعزامی ایران «مشاورالملک انصاری را که وزیر خارجه بود به این مأموریت اعزام نمودند و از جمله همراهان وی ذکاءالملک فروغی رئیس دیوان تمیز و حسین‌خان علاء مستشار وزارت دادگستری بودند. هیئت نمایندگی ایران در پاریس به هیئت نمایندگی آمریکا که ویلسون در رأس آن‌ها بود، کاملاً نزدیک گردید» (مدنی، ۱۳۹۱: ۱/۱۵۰)؛ اما حتی با حمایت جورج لانسینگ (وزیر خارجه آمریکا) هم نتوانست مسائل خود را مطرح کند (امینی، ۱۳۸۲: ۲۱۷).

انگلیسی‌ها درباره‌ی حضور ایران در کنفرانس صلح پاریس هم موانع بسیاری ایجاد کردند تا اختلالی در روند اجرای این قرارداد، ایجاد نشود. به‌طوری‌که در سال ۱۹۱۸ م می‌خواستند در صورت امکان ایران را به بهانه‌ی اینکه جزء کشورهای متخاصم نبوده از فهرست کشورهای شرکت‌کننده در کنفرانس صلح پاریس حذف کنند، یا قیومیت خود یا کشور دیگری را که دوستان باشد به‌نوعی به ایران تحمیل کنند بریتانیا می‌خواست منافع خود را در ایران بدون دخالت خارجی تثبیت کند (اولسون، ۱۳۷۰: ۷۵). کرزن در جواب مخالفت حاکم انگلیسی سلطنت نشین هند که (ادوین مونتگیو) وزیر سرپرست هندوستان بود و استدلال می‌کرد که بریتانیا می‌باید فقط به دعوت کنفرانس صلح پاریس یا دعوت خود ایرانیان زمام امور این کشور را به دست گیرد. آن را طرح متعادلی بین افراط و تفریط مابین پیشنهاد خود و نایب‌السلطنه هند دانست و تمام تلاش خود را برای پیشبرد آن کرد (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۳۷). در فوریه ۱۹۱۸ م (اسفند ۱۲۹۶) انگلیسی‌ها که سربازانی به رهبری دانسترویل از جانب ایران به کمک روس‌های سفید در مقابل ارتش سرخ فرستاده بودند، هنگام گذر از قزوین به شمال ایران به نیروهای جنگلی برخورد کردند و متوجه شدند که این جنگلی‌ها بعد از انقلاب روسیه از بلشویک‌ها کمک نظامی می‌گرفتند (غنی، ۱۳۷۷: ۸۳). حتی جنگلی‌ها زمان انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ هم با آن مخالفت کردند که در پی آن انگلیسی‌ها علیه جنگلی‌ها حملاتی به طرفداری از وثوق‌الدوله انجام دادند (مهمید، ۱۳۶۱: ۳۱۹). از طرفی بلشویک‌ها اعلام کردند در صورتی که انگلیسی‌ها ایران را ترک نکنند به ایران حمله خواهند کرد و با تصرف رشت توسط بلشویک‌ها انگلیسی‌ها عقب‌نشینی کردند و مورد سرزنش قرار گرفتند که چرا از تمامیت ارضی ایران دفاع نکردند و به انجمن تازه‌ی اتفاق ملل هم اعتراض کردند. «ولی نمایندگان فرانسه به‌صراحت اعلام کردند چون قرارداد ایران و انگلیس به انجمن تسلیم نشده، لذا رسیدگی به قضیه ایران از صلاحیت او خارج است و روزنامه تایمز جریان امر را بی‌پروا یک مسخره‌بازی باشکوه توصیف کرد.» (سایکس، ۱۳۷۷: ۷۳۱/۲).

سیاست بریتانیا در منطقه و ایران

استراتژی کلان بریتانیا، حفاظت از «گوهر تاج» امپراتوری، یعنی هندوستان، بود. کنترل ایران به‌عنوان دروازه‌ی هند، همواره برای لندن حیاتی محسوب می‌شد. با سقوط روسیه‌ی تزاری که رقیب دیرینه‌ی بریتانیا در ایران بود، فرصت طلایی برای حذف رقیب و انحصارگری کامل به وجود آمد. بریتانیا می‌خواست با ایجاد یک حکومت دست‌نشانده اما باثبات در تهران، هم مانع نفوذ بلشویسم به هند شود و هم منافع اقتصادی خود را در نفت ایران تضمین کند. انگلیس بعد از جنگ جهانی و با از بین رفتن دیگر رقیبان، در پی تعیین تکلیف اوضاع ایران برآمد که سه نظر در این خصوص مطرح بود:

نظریه اول را حکومت سلطنت نشین انگلیس در هند پیشنهاد داد که ایجاد رابطه‌ی دوستانه با ایران و لغو قرارداد ۱۹۰۷ و کاپیتولاسیون و انجام اصلاحاتی در ایران بود تا وضعیت آشفته‌ی ایران، هند را درگیر نکند؛ اما این نظریه رد شد.

نظریه دوم خواستار تحت قیومیت قرار گرفتن ایران بود که این نظر هم موردپذیرش قرار نگرفت، چراکه دیگر ملت‌ها مثل آمریکا و فرانسه و روسیه قطعاً با آن مخالفت می‌کردند و کنفرانس صلح هم اجازه‌ی قیومیت را به انگلستان نمی‌داد.

نظریه سوم از سوی لرد کرزن کارشناس برجسته‌ی شرق و وزیر خارجه‌ی انگلیس مطرح شد که موردقبول واقع شد و آن قرارداد ۱۹۱۹ بود؛ که البته زمینه‌های آن هم با توجه به وضعیت بد اقتصادی و سیاسی و نظامی فراهم بود کرزن، رها کردن ایران را فاجعه‌بار و غیراخلاقی دانسته و سیاست خود را به ایران تحمیل کرد و کاکس به نمایندگی انگلیسی‌ها آن قرارداد را در ایران مطرح کرد (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۳۱-۱۳۲).

کرزن درصدد آن بود که از مدیرانه تا پامیر، زنجیره‌ای از کشورهای تحت نفوذ بریتانیا ایجاد کند تا ارتباط حیاتی آن‌ها تا مرزهای هندوستان و فراتر از آن برقرار بماند. کرزن ایران را مهم‌ترین تکه‌ی این زنجیره و درعین‌حال مملکتی ضعیف و ناتوان می‌دید و بر همین اساس بریتانیا تصمیم گرفت ارتش ایران را تقویت کرده و نظم جدیدی در راستای منافع بریتانیا در این کشور برقرار سازد. یکی از اهداف کرزن از ایجاد این نقشه ایجاد گروهی از کشورهای حایل بین اروپایی‌ها و هند بود که از سال‌های قبل از جنگ جهانی خواهان رسیدن به خلیج فارس بودند و همچنین آلمانی‌ها با طرح نقشه راه‌آهن برلین - بغداد می‌خواستند خود را به آنجا نزدیک کنند و از آنجا شبه‌قاره هند را مورد تهدید قرار بدهند.

نقش شخصیت‌های کلیدی

حسن وثوق‌الدوله (وثوق‌الدوله)، نخست‌وزیر ایران که از خانواده‌ای سیاستمدار و دارای ارتباطات گسترده با بریتانیا بود، اصلی‌ترین بازیگر ایرانی در پیشبرد قرارداد ۱۹۱۹ به شمار می‌رفت. برادرش، احمد قوام (قوام‌السلطنه)، نیز در مذاکرات نقش داشت. وثوق‌الدوله معتقد بود که در شرایط آن زمان، نجات ایران در گرو اتحاد با یک قدرت بزرگ است و بریتانیا را تنها گزینه‌ی موجود می‌دانست (مک‌دونالد، ۱۳۶۹: ۴۵/۳). دکتر مصدق بعدها در سخنان خود در مجلس ششم شورای ملی در مخالفت با کابینه‌ی مستوفی‌الممالک که وثوق‌الدوله وزارت دادگستری‌اش را بر عهده داشت، در ارتباط با قرارداد ۱۹۱۹ می‌گوید: «ایشان (وثوق‌الدوله) برخلاف نص صریح این ماده، قراردادی را که با انگلیسی‌ها بسته بودند پیش از آن که به تصویب مجلس برسانند، به معرض اجرا گذاشتند» (حق‌شناس، ۱۳۹۰: ۱۰). همچنین مصدق در متن اعتراضی خود نسبت به اینکه قرارداد بدون تصویب مجلس منعقد شده است واکنش نشان داد و گفت انگلیسی‌ها برای اینکه تیرشان به هدف بنشیند وثوق‌الدوله را انتخاب کردند که هوش و درایت لازم برای آن را داشت و آنان قبل و بعد از بستن قرارداد اقداماتی را انجام دادند که برخلاف اصول اخلاقی و مصالح مملکت بود (نجمی، ۱۳۸۱: ۲۲۶-۲۲۸). همچنین در بند اول قرارداد از حفظ استقلال ایران صحبت شده، در صورتی که خیلی زود عوام فهمیدند که طی قرارداد ایران استقلالی نخواهد داشت و همچنین مبلغ پولی که وثوق‌الدوله برای امضای قرارداد دریافت کرده را دلیلی بر این دانستند که وی در مقابل دریافت پول این کار را انجام داد. وثوق‌الدوله در بخشی از نطقش در دفاع از خود مقابل صحبت‌های مصدق بیان می‌کند «... خیلی ممکن است در تشخیصات خود سهو کرده باشم ولی اطمینان می‌دهم که هیچ‌وقت به‌عمد نخواسته‌ام ضرری به مملکت متوجه کنم بلکه مقصودم جلوگیری از ضرر است.» (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۷۱). لرد کرزن «معاهده ۱۹۱۹ ایران و انگلیس را نتیجه مجاهدت‌های خود در زمان تصدی وزارت امور خارجه انگلیس دانسته...» (محمود، ۱۳۵۳: ۵ / ۴۱۱).

مذاکرات قرارداد ۱۹۱۹

قرارداد ۱۹۱۹ در شرایطی مطرح شد که ایران از جنگ جهانی اول بیرون آمده بود، اما دولت مرکزی با بحران‌های مزمن مالی، ضعف نظام اداری و ناامنی سراسری روبه‌رو بود. در سطح بین‌الملل نیز با انقلاب ۱۹۱۷ روسیه و خروج تدریجی روسیه تزاری از صحنه ایران، نوعی خلأ در موازنه قدرت ایجاد شد و بریتانیا کوشید موقعیت خود را در ایران تثبیت کند. از منظر لندن، ایجاد ترتیبات جدید در ایران هم برای حفاظت از راه‌های ارتباطی و منافع منطقه‌ای اهمیت داشت و هم برای جلوگیری از نفوذ رقبای دوره‌ی پساجنگ (مکی، ۱۳۶۲: ۳۲/۲-۱۵).

این قرارداد بین ایران و انگلیس در زمان سلطنت احمدشاه قاجار و جورج پنجم پادشاه بریتانیا، در ۹ آگوست ۱۹۱۹ (۱۷ مرداد ۱۲۹۸) بین مثلث حاکم یعنی وثوق‌الدوله (نخست‌وزیر ایران)، میرزا نصرت‌الدوله فیروز (وزیر عدلیه) و صارم‌الدوله (وزیر مالیه) با سرپرسی کاکس وزیرمختار بریتانیا، طی هفت ماه مذاکره، از سال ۱۹۱۸ م شروع و در سال ۱۹۱۹ منعقد شد و به قرارداد وثوق‌الدوله - کاکس معروف است (امینی، ۱۳۸۲: ۲۲۰). نویسنده‌ی کتاب پنجاه‌وپنج نفر در خصوص استدلال وثوق‌الدوله برای امضای قرارداد ۱۹۱۹ می‌نویسد: «منطق قرارداد ۱۹۱۹ م این بود که ایران میان رقابت روس و انگلیس در صدسال اخیر نتوانسته بود وضع ثابت و روشن و استواری داشته باشد. روس‌ها پیوسته جنبه‌ی تعرض و توسعه‌طلبی داشته و می‌خواستند از راه ایران به خلیج فارس برسند و انگلیسی‌ها پیوسته مانع این پیشرفت بوده و برای مصالح مستعمراتی خود وجود ایران و افغان مستقلی را ضروری می‌دیدند... انگلیس می‌خواهد از ایران مستقل، سد و حائلی هم برای مطامع احتمالی روس‌ها و هم برای جلوگیری از نفوذ بلشویک‌ها به عراق و سواحل خلیج فارس فراهم کند اما ایران در سال ۱۹۱۹ م ضعیف است هم از جهت قوه‌ی مالی به حد افلاس رسیده و هم از حیث قوای نظامی ناتوان. پس باید دنیروی اساسی و مهم کشور را به دست مستشاران مالی و نظامی انگلیس سپرد تا در ایران نسبتاً توانایی به وجود آید» (دشتی، ۱۳۸۲: ۵۳).

وثوق‌الدوله در سال دوم حکومت خود با تقاضاهای جدید که زاده‌ی انقلاب روسیه بود و اهل فکر می‌توانند علت حقیقی آن را دریابند، مواجه گردید و آن تقاضاها همان بود که به‌صورت قرارداد (۱۹۱۹ انگلیس) به دولت ایران پیشنهاد گردید (بهار، ۱۳۷۱: ۳۴/۱). گفت‌وگوها به‌طور محرمانه در تابستان ۱۲۹۸ ش (ژوئن، ژوئیه و اوت ۱۹۱۹)، بر اساس مواد تنظیم‌شده از لندن، با وزیرمختار بریتانیا و مشاوران سیاسی وی در بیلاق پس قلعه تهران، در جریان بود. ایرانیان حاضر در جلسه شامل احمدشاه، میرزا حسن خان وثوق‌الدوله

(نخست‌وزیر)، صارم الدوله (وزیر دارایی)، پسر شاهزاده سلطان مسعود میرزا فرمانفرما نصرت الدوله فیروز میرزا قاجار (وزیر دادگستری) و میرزا علی خان منصورالملک (رئیس اداره بریتانیا در وزارت امور خارجه) بودند. وزیر خارجه (علیقلی خان انصاری مشاورالملک) که باید در تمام گفت‌وگوهای مربوط به سیاست خارجی شرکت می‌داشت، دعوت نشده بود. در عوض مدیر روزنامه رد، سید ضیاءالدین طباطبایی - که رابط اصلی بین سفارت بریتانیا و نخست‌وزیر بود - در همه‌ی جلسات شرکت داشت.

«آوازه‌ی انگلیس فضا را پر کرد و وثوق الدوله را مستسب (وحشت‌زده). قرارداد ۱۹۱۹ امضاء، یعنی قیمومت انگلیس بر ایران» (هدایت، ۱۳۷۵: ۳۰۹). «در ذی‌القعدة سال ۱۳۳۷ مطابق دسامبر ۱۹۱۹ بین دولت ایران و دولت بریتانیا قرارداد معروف بسته شد و نتیجه‌اش این بود که مالیه و قشون ایران زیر نظر معلمین و فرماندهان انگلیسی قرار گیرند» (بهار، ۱۳۷۱: ۳۴/۱). البته خود انگلیس معتقد بود که قصد ضربه زدن به استقلال ایران را ندارد و برخلاف بسیاری از ایرانی‌ها که آن را قرارداد تحت‌الحمایگی می‌دانستند، کرزن در یک سخنرانی اشاره کرد که نه تنها تحت قیمومیت گرفتن ایران نیست که به نفع ایران است. انگلیس تنها قدرت همسایه است که توانایی کمک به ایران را دارد. البته این سخنان وی به این دلیل است که بهبود اوضاع ایران، خطر نفوذ هرج و مرج‌ها را از شوروی به ایران و بعد هند کاهش داده و میدان‌های نفتی آن‌ها در ایران حفظ می‌شود و از نظر روان‌شناختی اگر موجب نزدیکی روابط دو کشور می‌شد، افتخاری بزرگ برای کرزن بود.

کاکس هم در نامه‌ای به وثوق الدوله بر نیت انگلستان تأکید می‌کند که «هدف‌های اصلی این قرارداد عبارت‌اند از استقلال کامل داخلی و خارجی دولت ایران، تهیه وسایل تقویت دولت ایران برای حفظ نظم داخلی و رفع مخاطرات مرزی و نهایتاً تمهید وسایل ترقی و توسعه کشور. قصد دولت بریتانیا از این قرارداد به هیچ‌وجه تهدید استقلال و اقتدار ایران نبوده است، برعکس آرزوی آن‌هاست که این پادشاهی باستانی که دیری با خطر و تفرقه روبرو بوده، بتواند استقلال خود را حفظ کند و با توجه به موقعیت جغرافیایی مهم ایران منافع متقابل دو دولت بیش‌ازپیش مراعات و حراست گردد.» (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۶۷)؛ اما انتشار این نامه هم از مخالفت‌ها کم نکرد.

مفاد و ماهیت قرارداد

سرانجام این قرارداد که در ۱۸ می ۱۹۱۸ (۲۷ اردیبهشت ۱۲۹۷) به همراه اعلامیه‌ی وثوق الدوله و یادداشت کاکس منتشر شد (مدنی، ۱۳۹۱: ۱۴۵/۱)، شامل شش ماده و یک مقدمه بود که مفاد آن به شرح زیر است:

۱. دولت انگلیس کماکان طرفدار استقلال و تمامیت ایران خواهد بود.
۲. دولت انگلیس به خرج دولت ایران در خدماتی که خبره معین کند و به شور طرفین برسد، مساعدت خواهد کرد. مأمورین آن خدمات به کنترات مستخدم خواهند شد و اختیارات لازم به آن‌ها داده خواهد شد. حدود آن اختیارات موقوف به صواب دید آن مأموران (مستشاران) و مساعدت دولت است.
۳. دولت انگلیس به خرج ایران صاحب‌منصب و اسلحه و ملزومات در حد ضرورت برای حفظ سرحدات به اندازه‌ای که متخصص انگلیس و ایران تشخیص دهند خواهد داد.
۴. پولی که برای انجام حوائج مذکور در فصل ۲ و ۳ لازم است، دولت انگلیس به دولت ایران قرض خواهد داد و در مشاوره محل پرداخت آن از گمرکات یا محل دیگر معین خواهد شد و از برای شروع دولت انگلیس مساعده خواهد داد.
۵. دولت انگلیس ضرورت اقدام فوری در وسایل مراده و حمل‌ونقل را نظر به تسهیل امر تجارت و جلوگیری از قحطی پیش‌بینی کرده با دولت ایران موافقت دارد و اقدام مشترک به عمل خواهد آورد به ساختن راه‌آهن یا طریق دیگر بسته به تشخیص خبره.
۶. دولتین کمیته مشترکی ایجاد خواهند کرد که نظر در تعرفه گمرکات نموده که به مصلحت موجبات ترقی اقتصادی بوده باشد. ۹ اوت ۱۹۱۹ (۱۸ ذی‌قعدة ۱۳۳۷) (هدایت، ۱۳۶۳: ۳۳۵-۳۳۶؛ دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۴ / ۱۲۴-۱۲۵؛ مکی، ۱۳۲۳: ۲۲-۲۳-۲۴؛ شمیم، ۱۳۷۹: ۶۱۸-۶۱۹).

ضمایم قرارداد ۱۹۱۹

قرارداد ۱۹۱۹، همچنین دو ضمیمه‌ی محرمانه در باب خواسته‌های ایران داشت که انگلیسی‌ها برای تسهیل امضای قرارداد آن‌ها را پذیرفتند.

اول درخواست احمدشاه در باب پرداخت مقرری ۲۰ هزارتومانی برای استمرار سلطنت بود که در نهایت چانه‌زنی‌ها با مبلغ ۱۵ هزار تومان توافق شد (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۴۰-۱۴۳)؛ و «ادامه پرداخت مقرری‌اش به مأخذ ۱۵ هزار تومان در ماه مادام‌العمر و تضمین سلطنت وی و اعقابش در ایران از طرف بریتانیای کبیر» (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۸: ۱۹/۱).

دوم درخواست ۵۰۰ هزارتومانی از جانب مثلث حاکم بود که در نهایت ۴۰۰ هزار تومان هم به مثلث حاکم پرداخت شد (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۳۵-۱۴۰). درواقع مبلغی که بالاخره پرداخت شد ۱۳۱ هزار پوند بود (اولسون، ۱۳۷۰: ۹۴). برای انعقاد این قرارداد - که رسماً ایران را تحت‌الحمایه‌ی انگلیس می‌ساخت و افسران ایرانی حق ترفیع بالاتر از درجه‌ی سروانی نداشتند - بر اساس اسناد، دولت انگلیس رشوه پرداخته است. کاکس وزیرمختار انگلیس در ایران به لرد کرزن (وزیر خارجه انگلیس) می‌نویسد: «یازدهم اوت ۱۹۱۹ مبلغ ۱۰ هزارتومان و ۱۳ آگوست ۱۹۱۹ مبلغ ۹۰ هزارتومان بانک شاهنشاهی پرداخت کرده است و ۱۹ سپتامبر ۲۰۰ هزار تومان به حساب وثوق‌الدوله گذاشته ولی وی رسید نداده است» (مدنی، ۱۳۹۱: ۱۴۸/۱). همچنین مثلث حاکم خواستار تضمین‌نامه‌ی کتبی از طرف دولت بریتانیا بودند: «که اگر در نتیجه بستن قرارداد شورشی در ایران برپا خاست و حکومت وثوق‌الدوله سقوط کرد، دولت انگلستان هر سه وزیر عاقدۀ قرارداد را در یکی از مستملکات خود به‌عنوان پناهنده‌ی سیاسی بپذیرد و به هر کدام از این پناهندگان سیاسی در طول مدت تبعید که ممکن بود تا آخر عمرشان طول بکشد، حقوقی برابر عایدات شخصی آن‌ها در ایران پرداخت شود که بتواند بقیه عمر را در رفاه و آسایش به سر برند» (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۸: ۲۰/۱). غوغای پرداخت رشوه در همان روزهای نخست پس از بسته شدن قرارداد ۱۹۱۹ در جهان پیچید. روزنامه‌ی تایمز پس از چندی نوشت: ما یک دولت انگلوفیل را که آفریده‌ی خودمان بود برانگیختیم که از مرزهای شمالی کشورش پشتیبانی خواهیم کرد و به یاری رشوه‌های پنهان به مبلغ یک‌صد و سی هزار پوند که از جیب مالیات‌دهندگان بریتانیا ربوده شده بود، کوشیدیم تا پیمان بریتانیا و ایران را به انجام برسانیم. مردم بریتانیا درباره‌ی این پول که وزارت خارجه در ۱۹۱۹ و در پی امضای این پیمان پرداخته‌اند، خبر ندارند، ولی مسلمانان از آن آگاه‌اند.

احمدشاه هم درخواست پناهندگی خود را مطرح کرده بود و دولت انگلیس موافقت خود را اعلام کرد که کاکس در نامه‌ای خطاب به وثوق‌الدوله نوشت: «در رابطه با قراردادی که امروز ۹ اوت ۱۹۱۹ میان دولتین ایران و انگلستان بسته شد، از جانب حکومت متبوع خود اجازه دارم به اطلاع عالی جناب برسانم که اعلی حضرت سلطان احمدشاه قاجار و جانشینان ایشان مادام که بر وفق سیاست و صوابدید ما در ایران عمل کنند، از حمایت دوستانه‌ی حکومت اعلی حضرت پادشاه انگلستان برخوردار خواهند بود. به‌علاوه هرگاه مورد حاجت واقع شود پناهندگی در امپراطوری بریتانیا بدهد» (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۸: ۱۹/۱؛ مدنی، ۱۳۹۱: ۱۴۶-۱۴۷/۱).

البته این ضمایم یک سال بعد آشکار و یکی از عوامل مورد سرزنش قرار دادن احمدشاه و مثلث حاکم شد که آن‌ها در مقابل پول راضی به عقد قرارداد شده‌اند. قرارداد ۱۹۱۹، مدت نداشت یعنی دائمی تلقی می‌شد و از این جهت هم پیش‌بینی کردند که اگر مخالفت‌ها زیاد شد و مثلاً مجلس در مقام اعتراض برآمد مدت را ۲۰ سال معین نمایند (مدنی، ۱۳۹۱: ۱۴۷/۱).

انگلیس به سرعت در پی اجرایی کردن قرارداد برآمد و بلافاصله به ایران وام داد و هیئت نظامی به نمایندگی نیکسون و هیئت مالی به رهبری ژنرال اسمیت و مستشارانی برای وزارتخانه‌های عدلیه و معارف و فلاح و ... به ایران راهی کرد، در صورتی که قرارداد به تصویب مجلس نرسیده و هنوز مجلس چهارم تشکیل نشده بود (امینی، ۱۳۸۲: ۲۲۱؛ مهدوی، ۱۳۵۵: ۳۴۴). نایب‌السلطنه هند هم همچنان مخالف سیاست انگلستان بود و معتقد بود که به‌زودی صدای اعتراض ایرانیان بلند می‌شود و همچنین سه نماینده مثلث حاکم ایران هم افرادی‌اند که مورد اعتماد مردم ایران نیستند. البته که همین‌طور هم شد و عقد این قرارداد که بسیاری آن را عامل تحت‌الحمایگی ایران می‌دانستند، با اعتراضات گسترده‌ای روبه‌رو شد (غنی، ۱۳۷۷: ۴۸).

واکنش‌ها و مخالفت‌های گسترده

علت این مخالفت‌ها این بود که بعد جنگ جهانی وضعیتی ایجاد شده بود که در اصطلاح به آن دهکده جهانی گفته می‌شود، یعنی با توجه به پیشرفت وسایل ارتباطی مثل تلگراف، روزنامه و ... همه‌ی مناطق از حال یکدیگر مطلع بوده و باهم در ارتباط هستند و انگلستان نمی‌تواند در رابطه با مسئله‌ی ایران به‌تنهایی تصمیم بگیرد. تا قبل از جنگ جهانی اول هژمونی و سلطه‌ی برتر انگلستان

بود، اما حالا دیگر قدرت برتر فقط انگلستان نیست و دنیا به سمت توازن قوای غیر هژمونیک رفته و در این قرارداد شاهد عکس‌العمل قدرت‌های دیگر مثل روسیه، آمریکا، فرانسه و حتی بلژیک هستیم.

مخالفت‌های داخلی

به محض انتشار اخبار مربوط به قرارداد، موجی از اعتراضات در سراسر ایران به پا خاست که عبارت‌اند از:

روشنفکران و مطبوعات: نشریاتی مانند «ایران‌شهر» به سردبیری حسین کاظم‌زاده ایران‌شهر، به شدت به این قرارداد حمله کرده و آن را «خائنانه»، «تثبیت استعمار» و «خیانت ملی» خواند. موضع این نشریه که در برلین منتشر می‌گردید در قبال قرارداد، مخالفت شدید و بنیادین بود. مخالفت این نشریه را می‌توان ذیل عنوان «دفاع از حاکمیت ملی و نوسازی درون‌زا» قرار داد. شکست نهایی قرارداد تحت تأثیر مخالفت‌های گسترده‌ای بود که گفتمان «ایران‌شهر» بخشی از آن را نمایندگی می‌کرد (کاظم‌زاده، ۱۳۶۸: ۷/۱).

علما و مراجع تقلید: مراجع تقلید در نجف و قم، از جمله آیت‌الله سید ابوالحسن اصفهانی و آیت‌الله میرزا محمدتقی شیرازی، با ارسال تلگراف‌ها و صدور فتوا، مخالفت شدید خود را اعلام کردند و مردم را به مقاومت فراخواندند (مدنی، ۱۳۹۱: ۱۰۲-۱۰۵).

جریان‌های ملی‌گرا: سیاسیون ملی‌گرا مانند احمد قوام (که بعدها موضع تغییر داد) و محمد مصدق، در نامه‌ها و سخنرانی‌های خود، بر ضرورت تشکیل مجلس برای بررسی چنین تصمیمات مهمی تأکید کردند علاوه بر دول خارجی که هریک بر اساس منافع خودشان و در رقابت با انگلیس با قرارداد ۱۹۱۹ مخالفت کردند، شاهد موج عظیمی از اعتراضات داخلی هستیم. «در رشت و آذربایجان بر ضد قرارداد قیام کردند» (هدایت، ۱۳۷۵: ۳۱۰).

دولت ایران به‌طور فزاینده‌ای زیر فشار و انتقاد شدید مطبوعات ملی‌گرا قرار گرفته بود. به علاوه، برخلاف آنچه تصور می‌رفت، جنبش جنگل در ایالت‌های شمالی با حمایت (ظاهری و موقتی) شوروی جانی تازه گرفت و بر نواحی زیادی از منطقه چیرگی یافت. همچنین در خراسان و آذربایجان جنبش‌های جدایی‌طلبانه و در سراسر کشور ناآرامی‌های اجتماعی وجود داشت (اولسون، ۱۳۷۰: ۹۶). در سطح داخلی هم در وضعیتی که نواحی مختلف کشور مورد استعمار روسیه و انگلیس و آلمان و عثمانی قرار می‌گرفت و حکومت فقط جنبه‌ی تشریفاتی داشت و ملت به سطوح آمده و در گوشه و کنار ایران شاهد اعتراضاتی برای پاره کردن زنجیر اسارت و آزادی هستیم که محمود محمود در کتابش این موج مخالفت‌های ملی را معروف به نهضت ضد قرارداد دانسته است. خود وثوق‌الدوله هم در دفاع از قرارداد بیان کرد، زمانی که امورات را به دست گرفت، کشور درگیر هرج و مرج بود و خزانه خالی و عصیان‌ها بسیار زیاد و مملکت نیاز به حمایت فنی و مالی داشت و باید از منبع خارجی کمک گرفته می‌شد (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۷۱). در امر بهبود اوضاع مالی و فنی، بسیاری از سیاستمداران از مشروطه‌خواه و تجددگرایان و میانه‌رو و تندرو و حتی علما اتفاق نظر داشتند، اما با مفاد این عهدنامه مخالف بودند و این قرارداد را تحت قیمومیت قرار گرفتن ایران می‌دانستند... مشیرالدوله و مؤتمن الملک هم با قرارداد موافق نبودند اما مبارزه هم نکردند و در رابطه با وثوق‌الدوله گفتند که «در نیت خیر او تردید ندارند، اما قرارداد به سود کشور نیست و نباید بدون مشورت کافی منعقد می‌شد» (همان، ۱۶۷-۱۶۸). کالدول سفیر ایالات متحده در تهران در گزارش ۱۸ اوت ۱۹۱۹ (۲۶ مرداد ۱۲۹۸) خود به وزارت امور خارجه کشورش می‌نویسد: احساسات همگانی که برای رویارویی با پیمان برانگیخته شده، همچنان بدون هرگونه دگرگونی بر جای مانده است. دیروز عصر شماری از نمایندگان مجلس و وزیران پیشین و تنی چند از دیگر ایرانی‌ها ضمن دیدار با نخست‌وزیر مخالفت و اعتراض خود نسبت به قرارداد را به آگاهی او رساندند. تظاهرات خشم‌آلودی از سوی گروه‌های گوناگون مردم انجام گرفته و در برخی از مراکز استان‌ها نیز بازارها به اعتراض تعطیل گشته است. بسیاری از ایرانی‌ها بر این باورند که پذیرش قرارداد به منزله‌ی پایان دادن به استقلال ایران خواهد بود (همان).

کاکس هم طی گزارشی به لندن مخالفین قرارداد را چهار دسته معرفی می‌کند: ۱. مدرس و امام‌جمعه خویی که مخالفت شدید دارند و گروهی را رهبری می‌کند. ۲. رقبای سیاسی وثوق‌الدوله که خارج از خدمت هستند. ۳. صاحب‌منصبان قزاق. ۴. سفارت فرانسه آمریکا و روسیه که به آزادی می‌توانند اظهار مخالفت کنند» (مدنی، ۱۳۹۱: ۱۴۸/۱). «لب این قرارداد با قدری نقل به رنجی دادن اختیار مالی و نظام و طرق است به دولت انگلیس و ایجاد مصر دیگر» (هدایت، ۱۳۶۳: ۳۳۶).

قیام خیابانی هم یکی دیگر از اعتراضاتی بود که در پی این قرارداد رقم خورد. «شیخ محمد خیابانی رئیس حزب تجدد، به عنوان مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹ بهانه به دست آورده بساط قیام در تبریز بگسترده» (هدایت، ۱۳۶۳: ۳۴۲). شیخ محمد خیابانی رهبر مشروطه

خواهان تبریز... در واکنش مستقیمی به قرارداد ۱۹۱۹ در این شهر شورش انجام داد و در ۱۶ فروردین ۱۲۹۹ شهر را اشغال کرده و شش ماه امور شهر را در دست گرفت (مکی، ۱۳۶۱: ۳۵-۳۶؛ اتابکی، ۱۳۸۷: ۱۶۷). مبارزه‌ی خیابانی بر ضد حکومت ارتجاعی و ثوق‌الدوله در مرکز در حقیقت مبارزه بانفوذ انگلیس در ایران بود زیرا وثوق‌الدوله عامل و طراح اصلی قرارداد ۱۹۱۹ م ایران و انگلیس به شمار می‌رفت (لنزوسکی، ۱۳۵۳: ۱۰۳).

گزارش کنسول آمریکا در تبریز در ۲۴ سپتامبر بیانگر مخالفت مردم تبریز با قرارداد ۱۹۱۹ است. وی گزارش می‌کند که انتشار متن قرارداد با نخرسندی فراوان مردم از هر قشر وظیفه‌ای، به‌ویژه روشنفکرانی که آن را پیش در آمدگی چیرگی همه‌سویه‌ی یک کشور خارجی بر سرنوشت ایران می‌دانند، روبرو شده است (حق‌شناس، ۱۳۹۰: ۱۰).

حتی در حوزه‌ی ادبیات هم برخی مثل میرزاده عشقی و فرخی یزدی اعتراض خود را بیان کردند میرزاده عشقی: «داستان موش و گربه است عهد ما و انگلیس/موش را گر گربه برگیرد ره چون می‌کند شیر هم باشیم گر روبه دهر است او/شیر را روباه معروف است مغبون می‌کند» (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۶۸؛ شمیم، ۱۳۷۹: ۶۲۱). فرخی یزدی: «با وثوق‌الدوله‌ای باد صبا گو این پیام/با وطن خواهان ایران بدسلوکی نیک نیست آنکه تقصیری ندارد هیچ جز حب وطن/جای او در هیچ مذهب مجلس تاریک نیست آنکه استقلال ما را در قرار انشا نمود/مقصودش از آن مواد شوم جز تملیک نیست.» (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۶۹).

مخالفتهای بین‌المللی

رقبای بریتانیا نیز ساکت ننشستند. واکنش‌های بین‌المللی را کرزن دست‌کم گرفته بود، عکس‌العمل فرانسه و آمریکا چنان بود که گویی بریتانیا در ایران سعی در ایجاد یک مصر دیگر دارد (اولسون، ۱۳۷۰: ۹۵).

ایالات متحده آمریکا: دولت آمریکا با اعتراض به انعقاد یک‌جانبه‌ی قراردادی که منافع دیگر قدرت‌ها را نادیده می‌گرفت، از به رسمیت شناختن آن خودداری کرد و بر اصل «درهای باز» در ایران پای فشرده. آمریکا بعد جنگ جهانی سیاست عدم‌مداخله در امور کشورها را کنار گذاشته و مخالفت خود را در قالب استعمار نو آغاز کرده بود. آمریکا با این سیاست استعماری به شکل قدیم با اشغال نظامی و حضور مستقیم در سرزمین تحت سیطره مخالف بود و استعمار بر اساس شیوه‌ی نو لیبرالیستی خود که با محدودیت گمرکی و تحریم‌های این‌چنینی همراه بود را مطرح کرد (همان، ۱۸۰). آمریکایی‌ها به‌زودی به مسئله‌ی نفت و تلاش بریتانیا در زمینه‌ی بستن تمام سرچشمه‌های آن به روی آمریکا توجه نشان دادند (اولسون، ۱۳۷۰: ۹۵). گرچه سفیر انگلیس در آمریکا پیشنهاد داد برای جلوگیری از مخالفت آمریکا این کشور را هم در قسمت‌هایی شریک نمایند، اما پس از چندی پیشنهاد خود را پس گرفت و اعلام داشت آمریکا حاضر به چنین مشارکتی نیست (مدنی، ۱۳۹۱: ۱۴۷/۱). ملک‌الشعرای بهار نقل می‌کند: «من خود از وزیرمختار آمریکا در یکی از ملاقات‌ها شنیدم که می‌گفت: «قرارداد را به هم بزنید و دولت انگلیس را جواب بگوئید، آن وقت به دولت آمریکا مراجعه کنید، قول می‌دهم هر قدر پول بخواهید به شما خواهند داد و مستشار هم می‌فرستند و مالیه و نظام و معادن شمارا اداره خواهند کرد» وزیرمختار این خطابه را موقعی که سید محمد کمره ای و جمعی از ناراضیان در سفارت‌خانه آمریکا به ملاقات سفیر رفته بودند بیان کرد و من خود نزد او بودم» (بهار، ۱۳۷۱: ۳۹/۱).

خبرنگار آمریکایی از ورسای گزارش می‌دهد که توافق‌نامه کسی را نفریفته است و به‌محض انتشار مفاد آن همگان، آن را عملاً تحت‌الحمایه‌ی ایران دانستند. روزنامه‌های آمریکایی در این باره می‌نویسند: «دولت ایران، کشور خود را به یک پنس فروخته است» (فرخ، ۱۳۴۷: ۵۱).

فرانسه: دولت فرانسه نیز به دلیل تبعات این قرارداد بر موازنه‌ی قوا در منطقه، با آن مخالفت کرد. فرانسه مخالف بود چون با انگلیس رقابت داشت و به دلیل منابع زیرزمینی خوب ایران نمی‌خواست عرصه را برای رقیبش خالی بگذارد و از طرفی در پی تلافی اختلافاتی بود که با انگلیس بر سر شام و سوریه داشت که طی کنفرانس صلح این دو منطقه به انگلیس داده‌شده بود (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۷۶). روزنامه‌ی فرانسوی «تان» می‌نویسد: «...می‌گویند قرارداد مزبور تمامیت و استقلال ایران را تضمین می‌کند؛ این‌ها اصطلاحات است. قرارداد ۱۹۰۷ همین عبارات را داشت. حاصل آن قرارداد تقسیم ایران شد» (هدایت، ۱۳۶۳: ۳۳۹). همچنین یکی از روزنامه‌های فکاهی پاریس با تیتیر درشت می‌نویسد: «مملکت ایران را به یک سانتیم (یک عباسی) به انگلیسی‌ها فروخته‌اند» (مستوفی، ۱۳۴۳: ۲۸/۳).

شوروی: دولت بلشویکی جدید که خود را حامی ملل تحت ستم می‌دانست، شدیداً به این قرارداد اعتراض و آن را نمونه‌ای از امپریالیسم کهن خواند. شوروی قرارداد ۱۹۱۹ را به‌منزله‌ی فروش ایران به انگلیسی‌ها اعلام داشت (مدنی، ۱۳۹۱: ۱۴۷/۱). در روسیه هم روس سفید و هم روس سرخ با آن مخالفت کردند، روس‌های سرخ می‌ترسیدند ایران پایگاهی برای انگلیس در باب ضربه زدن به آن‌ها باشد و روس‌های سفید هم مخالف بودند به علت ملغی کردن قرارداد ۱۹۰۷ که از دست انگلیس شاکی بودند، چون آن را حمایت از روس سرخ تلقی و نادیده گرفتن حکومت تزار دانستند، بالینکه بعد از جنگ جهانی انگلیس و فرانسه از روس سفید در مقابل بلشویک‌ها حمایت کرده بودند (همان، ۱۸۵).

بلژیک: از دلایل مخالفت بلژیک هم حضور مستشارهای بلژیکی در ایران برای سامان دادن به وضع گمرک بود که با عقد این قرارداد و آمدن مستشاران انگلیسی پای آن‌ها از ایران قطع می‌شد.

فرجام قرارداد و تحلیل دلایل شکست آن

دو روز بعد از امضای قرارداد، احمدشاه به همراه شاهزاده نصرت الدوله به سفر اروپا رفت و در سفرش به استانبول، با سلطان محمود دوم ملاقات کرد و با پدرش محمدعلی شاه هم ملاقاتی داشت. بعد به پاریس رفت و با «ریمون پو آنکاره» رئیس‌جمهور فرانسه ملاقات کرد که وی مخالفت خود را با قرارداد ۱۹۱۹ مطرح کرد. بعد از آن به انگلیس رفت که خود جورج پنجم برخلاف رسم معمول که باید ولیعهد به استقبال می‌آمد، به استقبال احمدشاه رفت و در سخنرانی که انجام شد، انتظار داشتند احمدشاه رضایت خود را از قرارداد اعلام کند، اما وی صحبتی در این باره نکرد. برخی این مسئله را مقاومت منفی احمدشاه تلقی کرده و معتقدند احمدشاه تمایلی به این قرارداد نداشته است. شاه هنگام زیارت عتبات عالیات هم متوجه مخالفت شیعیان عراق با قرارداد شد (مهدوی، ۱۳۵۵: ۳۴۵-۳۴۷؛ امینی، ۱۳۸۲: ۲۲-۲۲۴؛ مستوفی، ۱۳۴۳: ۱۲۲/۳-۱۲۳). احمدشاه هنگام اقامت خود در لندن، در برابر اصرار مقامات بریتانیا در تأیید قرارداد ۱۹۱۹ پافشاری کرده و گفته بود: من پادشاه دموکرات هستم و تکلیف قرارداد را باید دولت و مجلس ایران معین کند (شمیم، ۱۳۷۹: ۶۲۱). بهار می‌نویسد: «بعد از آن که صورت نطق پادشاه انگلستان را برای شاه آوردند و قرار شد که جوابی تدارک نمایند، شاه از تصدیق قرارداد و حسن قبول آن سرباز زد و گفت: کسانی که پول گرفته‌اند تصدیق کنند، من هرگز تصدیق نخواهم کرد» (بهار، ۱۳۷۱: ۳۸/۱).

علت مسافرت شاه به فرنگستان را برخی منابع به گفته‌ی شاه معالجه دانسته‌اند اما عده‌ای از ملیون نتیجه تحریکات سیاسی دانستند که شاه را به فرنگ بردند تا قرارداد را به انجام برسانند، اما زمانی که شاه از سفر برگشت فریاد مرده باد وثوق الدوله و مرده باد قرارداد در خیابان‌ها طنین‌انداز بود (نجمی، ۱۳۸۱: ۱۸۵). انگلیس بعد از این مخالفت جدی مردم متوجه شد که اجرای قرارداد ۱۹۱۹ ممکن نیست. در نهایت بعد چند روز شاه به ایران برگشت، هرچند وثوق الدوله سعی کرد با معطل کردن احمدشاه، جلوی آمدنش را بگیرد تا در نبود وی راحت‌تر قرارداد را اجرا کند، اما شاه به ایران آمد و با توجه به سطح گسترده‌ی مخالفت‌ها به تردید افتاد (غنی، ۱۳۷۷: ۷۸). «بعداً شنیده شد به سعی نصرت الدوله و ناصرالملک در میهمانی بلدییه امضا کرده است. نصرت الدوله اصرار داشته است که در جواب نطق پادشاه انگلیس در مفهوم موافقت فرمایشی بکنند امتناع کرده است حتی ناصرالملک پیشنهاد کرده است که سربسته شاه در موقع اظهار دوستی اسمی از معاهده ببرد و شاه قبول نکرده است، ناصرالملک عرض کرده است به ضرر خودتان تمام خواهد شد» (هدایت، ۱۳۷۵: ۳۱۰ - ۳۱۱). بهار می‌نویسد: «گویند بعد از این شب ناصرالملک به شاه گفته بود: کار خودت را ضایع کردی» (بهار، ۱۳۷۱: ۳۸/۱).

«اختلاف بین شاه و دولت کوتاه نشد، شاه از سفر بازگشت، دولت هم در کار خود مستقر بود، اما باریک بینان دریافتند که کار قرارداد سست شده است، خاصه که دول متفق مانند فرانسه و آمریکا هم از قرارداد ایران و انگلیس ناراضی بودند» (بهار، ۱۳۷۱: ۳۹/۱) چند روز بعد کابینه وثوق الدوله هم سقوط کرد و وی به اروپا رفت. با استعفای وثوق الدوله، کنترل اوضاع از دست انگلیس خارج شده بود (امینی، ۱۳۸۲: ۲۳۷). بعد از تشکیل کنگره ملل ستم دیده شرق بین شوروی و ترکیه و افغانستان و هند و چین و ایران و بعد از قطع مقرری انگلیس که حقوق قزاق‌ها عقب افتاد، میزان مخالفت‌ها در ایران بیشتر شد. همچنین عدم حمایت انگلیس از ایران در مقابل حمالت بلشویک‌ها به شمال ایران که این خود نقض بند حفاظت از تمامیت ارضی ایران محسوب می‌شد، مردم را نسبت به انگلیس ناراضی‌تر کرد.

«یورش روس‌ها به گیلان موجب شد مردم از انگلیس و از امید بیهوده امضای ۱۹۱۹ دست‌بردارند، بریتانیا در شرایطی نبود که بتواند در ماجرای یورش روس‌ها به ایران این کشور را یاری دهد، اگرچه بریتانیا مدعی بود که تنها حامی قانونی ایران می‌باشد، لکن حمله روس به گیلان درواقع به معنای مرگ قرارداد ۱۹۱۹ بود» (آوری، ۱۳۶۳: ۱ / ۳۸۶).

در مقابل حتی انگلیس هم حمایت‌هایش را از سیاست کرزن کنار گذاشت که اصلاً یکی از علل ناکامی کرزن همین عدم حمایت کامل انگلیس از اجرای طرح او در ایران بود و حتی بونارلا در می ۱۹۲۰ در مجلس عوام بریتانیا گفت «دولت اعلی حضرت پادشاه بریتانیا هیچ‌گونه تعهدی برای دفاع از ایران به موجب قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس نداشت» (همان، ۳۸۷). از سویی هم انگلیسی‌ها بعد جنگ جهانی درگیر مشکلات داخلی خود بودند، پس نیروهای خود را از شمال ایران فراخواندند (همان، ۳۸۵).

سرانجام این قرارداد با فشارهای داخلی و بین‌المللی که اولی توسط میهن‌پرستان و دومی به واسطه‌ی تحریکات دیپلماتیک دولت‌های خارجی بود. در عمل منفعل ماند. مطبوعات و دستگاه‌های تبلیغاتی فرانسه حملات شدیدی به این قرارداد و بریتانیا داشتند و سفیر آمریکا در تهران (جورج لانسینگ) اعلامیه‌ای ضد قرارداد منتشر کرد.

بعد از سقوط و وثوق‌الدوله، مشیرالدوله پیرنیا جانشین او شد. شرط مشیرالدوله برای پذیرش وزارت، مسکوت ماندن قرارداد تا زمان تشکیل مجلس چهارم بود (مکی، ۱۳۶۱: ۲۷/۱). موضوع قرارداد مسکوت ماند و کسی جرأت حمایت از آن را نداشت (مدنی، ۱۳۹۱: ۱۵۰/۱). «مشیرالدوله قضیه قرارداد ننگین ۱۹۱۹ را چنان بامهارت و دوراندیشی در لفافه پیچید و کنار گذاشت که الحق مزیدی بر آن متصور نیست» (نجمی، ۱۳۸۱: ۲۱۱). طبق ماده ۲۴ قانون اساسی انعقاد هر عهدنامه‌ای باید به تصویب مجلس شورای ملی می‌رسید و مجلس شورای ایران در سال ۱۲۹۴ تعطیل شده و هنوز مجلس جدید ایجاد نشده بود. «بستن قول‌نامه‌ها و عهدنامه‌ها و اعطای امتیازات تجاری و صنعتی و فلاحی اعم از اینکه به ابطاع داخله باشد یا به کشورهای خارجی باید به تصویب مجلس شورای ملی برسد» (همان، ۲۲۶).

البته تدارکات انتخابات جدید اوایل ۱۲۹۷ شروع شد و در برخی نقاط تا حدودی رأی‌گیری انجام شد و نیمی از نمایندگانی که مورد انتخاب انگلیس و وثوق بودند، در آن حضور داشتند اما هنوز به‌طور کامل این انتخابات انجام نشده و نیمه‌کاره مانده بود. از طرف دیگر وی گفته بود مستشاران مالی بریتانیا در صورتی که به کابینه او کاری نداشته باشند، می‌توانند ادامه دهند و انگلستان باید طی یک یا دو ماه دیگر به نیروهای قزاق کمک مالی کند و مؤتمن الملک برادرش و مهدی قلی مخبر السلطنه هم در هیئت دولت باقی بمانند. وزارت مشیرالدوله زمانی روی کارآمد که خزانه خالی و مملکت دچار آشوب بود (غنی، ۱۳۷۷: ۱۰۳).

افراد مثل خیابانی در آذربایجان و افرادی هم در کردستان و گیلان و مازندران به شورش پرداخته و برخی ایالات از دادن مالیات سرپیچی می‌کردند (مهمید، ۱۳۶۱: ۳۲۲). از طرفی او مستشارانی مثل اسمیت را به کشور خود برگرداند و با روسیه وارد مذاکره شد. زمان مشیرالدوله تفاهم‌نامه ۱۹۲۱ با شوروی به نمایندگی مشاورالممالک انصاری ایجاد شد و «... غائله آذربایجان را به سرکردگی خیابانی به وسیله مهدی قلی مخبر السلطنه والی آذربایجان حل کرد و غائله گیلان شورش میرزا کوچک جنگلی را هم نزدیک بود حل کند که متأسفانه اقداماتش در این زمینه با سیاست خدعه آمیز انگلیسی‌ها در ایران برخورد کرد» (نجمی، ۱۳۸۱: ۲۱۲).

«افتتاح مجلس شورای ملی و تعیین و تکلیف قرارداد ۱۹۱۹ و اصلاح روابط آشفته ایران و شوروی و استقلال نظم در سراسر کشور و تعیین متجاسران محلی و سروصورت بخشیدن به اوضاع نابسامان مالی کشور» (همان، ۲۱۲). چهار مسئله مهم در برنامه سیاسی مشیرالدوله بود.

در این شرایط انگلیس هم‌دست به اقداماتی زد و سایکس فرمانده پلیس جنوب را معزول و به لندن فراخواند و هرمن نورمن از دیپلمات‌های سابقه‌دار بریتانیا را جانشین او کرد (غنی، ۱۳۷۷: ۷۹). نورمن ایران را تهدید کرد که باید زودتر و طی چهار ماه انتخابات مجلس را برگزار و تکلیف قرارداد را مشخص کند و همچنین استاروسلسکی فرمانده قزاق را برکنار کند، در غیر این صورت انگلیس کمک‌های مالی خود را به ایران قطع می‌کند که در نتیجه‌ی این وضعیت پیرنیا هم استعفا داد.

بعد از مشیرالدوله، فتح‌الله خان معروف به سپهدار اعظم در ۴ آبان ۱۲۹۹ به نخست‌وزیری رسید که استاروسلسکی را عزل کرد و فرماندهی را به فردی ایرانی داد (مکی، ۱۳۶۱: ۹۶/۱؛ مدنی، ۱۳۹۱: ۱۵۷/۱). استاروسلسکی معاون کلنل کلرژه فرمانده تزاری قزاق‌ها بود که وی کلرژه را به هواداری بلشویک‌ها متهم کرد و به کمک دیگر افسران شورشی، زمینه‌ی اخراج کلرژه را فراهم و خود فرماندهی را به دست گرفت و بریتانیا باوجود روی کار بودن این افسران روسی نمی‌توانست برنامه‌های خود را اجرایی کند. فتح‌الله

خان تلاش‌های بی‌حاصلی برای گشایش مجلس شورای ملی و به تصویب رساندن متن قرارداد ۱۹۱۹ کرد اما چندان موفق نبود و در خاطرات دولت‌آبادی بیان شده: «فتح‌الله خان گیلانی شخص وطن‌دوست و نیکو فطرت است، اما اطلاعاتی را که لازمهٔ زمامداری امروز یک مملکت می‌باشد باین همه محذورات داخلی و خارجی که موجود است ندارد بعلاوه از خارجه‌ها ملاحظه بسیار دارد.» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲: ۴ / ۱۸۰)

جواد شیخ‌الاسلامی هم وی را آخرین تیر مورد هدف انگلیس برای قرارداد ۱۹۱۹ می‌دانست اما او هم موفق نشد و اصلاً فرد مناسبی برای این مسئولیت سنگین نخست‌وزیری نبود و در پی این ناکامی انگلیسی‌ها به اجرای کودتای سوم اسفند روی آوردند. همچنین «... انگلیسی‌ها پس‌ازاینکه نظامی مقتدری مانند میرپنج رضاخان سوادکوهی را عمال در رأس امور کشور قراردادند، بافکر و خیالی آسوده ایران را ترک کردند» (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۷۷: ۳ / ۲۱).

از موانع تبدیل ایران به تحت‌الحمایگی انگلیس، جنبش‌های ضد استعماری در ایالت‌های شمال و آذربایجان و گیلان و خراسان بود که در باب علت موفق نشدن این قرارداد از زبان مدرس بیان شده: «قوه ملت و طبیعت ملت، یعنی قوی‌ترین نیرویی که می‌تواند با هر دسیسه و تهاجمی مقابله کند باعث این موفقیت گردیده است.» (همان، ۱۹) همچنین ناوگان شوروی در می ۱۹۲۰ به پایگاه‌های بریتانیا در انزلی ضربه شدیدی زد و همچنین دولت جدید ملیون در ایران با شوروی وارد مذاکرات شده و بریتانیا ۱۹۲۱ مجبور به تخلیه ایران شد (میروشنیکف، ۱۳۴۴: ۱۰۹).

یکی از مهم‌ترین عوامل تخلیه ایران توسط نیروهای انگلیس، قرارداد ۱۹۲۱ ایران و شوروی بین گئورگی وسک کمیسر امور خارجه شوروی و مشاورالممالک علی‌قلی خان انصاری سفیر ایران در مسکو بود؛ که در این قرارداد استقلال ایران به رسمیت شناخته شده و همه قراردادهای و موافقت‌نامه‌های زیان‌بخش علیه ایران و کاپیتولاسیون لغو شد و تمام آن تأسیسات و ساختمان‌هایی را که در ایران ایجاد کرده بودند و وام‌ها و امتیازها را به ایران واگذار کردند (مهمید، ۱۳۶۱: ۳۲۳). عقب‌نشینی نیروهای انگلیسی در مقابل پیشروی‌های شوروی، دولت ایران را به عقد یک توافقنامه با شوروی متمایل کرد (اولسون، ۱۳۷۰: ۹۶).

با شکست قرارداد در کسب اجماع داخلی و دشواری اجرای عملی آن، مسئله اصلی (امنیت، مالیه، تمرکز قوه قهریه) باقی ماند. از همین‌جا ایده «ایجاد دولت مقتدر مرکزی» با تکیه بر قوه نظامی پررنگ‌تر شد و درنهایت فضای سیاسی کشور به سمت رخدادهایی چون کودتای ۱۲۹۹ و برآمدن رضاخان حرکت کرد؛ به بیان دیگر، مذاکرات قرارداد ۱۹۱۹ - حتی در صورت اجرا نشدن کامل - در عمل به تشدید شکاف دولت/جامعه و برجسته شدن ضرورت نظم و امنیت انجامید (مکی، ۱۳۶۲: ۲۰۰/۲ - ۲۲۸). درنهایت طی مذاکراتی که با هدایت انگلیسی‌ها (آیرون ساید) بین سید ضیاءالدین طباطبایی روزنامه‌نویس و رضاخان میرپنج فرمانده قزاق‌ها صورت گرفت، شاهد کودتای ۱۲۹۹ و سقوط فتح‌الله خان هستیم و سید ضیاء به نخست‌وزیری حکومت و رضاخان هم به وزارت جنگ رسیدند. درنهایت این کابینه‌ی سید ضیاء بود که در سال ۱۳۰۰ نامه‌ای مبنی بر لغو رسمی قرارداد ۱۹۱۹ به سفارت انگلستان فرستاد و انگلستان هم آن را پذیرفت؛ که مستوفی بیان می‌کند بعد از عقد قرارداد ایران و شوروی، اقامت چندماهه انگلستان در ایران هم فقط برای تقویت روحی عوامل کودتا بود (مستوفی، ۱۳۴۳: ۲۵۸/۳). سرانجام در می ۱۹۲۱ هم آخرین سربازان انگلیسی - هندی ایران را ترک کردند و پلیس جنوب منحل شد و قرارداد ۱۹۰۷ هم لغو شد و مذاکراتی در باب امتیازات دارسی و نفت به دلیل کمبود سهم ایران ایجاد شد تا سال ۱۹۳۳ که شاهد قراردادی جدید در این زمینه بین دو کشور هستیم.

باوجود تلاش‌های وثوق‌الدوله برای تصویب قرارداد (حتی با پیشنهاد رشوه به نمایندگان آیندهٔ مجلس)، مخالفت‌های گسترده داخلی و خارجی کار را بر او سخت کرد. سرانجام، با فشار افکار عمومی و تغییر دولت در بریتانیا (که تا حدی از هزینه‌های این قرارداد نگران شده بود)، این توافق هرگز به مرحله اجرا نرسید و با کناره‌گیری وثوق‌الدوله در تیر ۱۲۹۹، عملاً مرده اعلام شد. یکی از نکات کلیدی در تحلیل مذاکرات این است که بریتانیا اصلاحات مالی - نظامی را به صورت «کمک» و «نوسازی» صورت‌بندی می‌کرد، اما سازوکارهای پیشنهادی عملاً نوعی وابستگی نهادی ایجاد می‌کرد؛ یعنی تصمیم‌سازی در گلوگاه‌های مالیه و قشون بدون حضور و اراده مستشاران انگلیسی عملاً ممکن نبود. در روایت‌های مستند، بحث اصلی مخالفان نیز دقیقاً همین بود که قرارداد شکل تازه‌ای از تحدید حاکمیت و استقلال ایران است، ولو با زبان اصلاحات عرضه شود (مکی، ۱۳۶۲: ۵۴-۶۸/۲).

نتیجه‌گیری

انگلیسی‌ها در راستای منافع استعماری و نگهداری از هند که مستعمره‌ای مهم محسوب می‌شد، در پی انعقاد قراردادی با ایران در زمان حاکمیت احمدشاه برآمدند. در این دوران شاهد صدارت وثوق‌الدوله هستیم که از منعقد کنندگان اصلی عهدنامه در ایران بود، اما در اجرای درخواست‌های کرزن طراح اصلی قرارداد ۱۹۱۹ موفق نشد. قراردادی که به‌ظاهر برای اصلاحاتی در امور مالی و نظامی با کمک انگلیس و انجام اعمال خیرخواهانه مثل اعطای وام در راستای بهبود وضعیت ایران به حکومت احمدشاه بود، اما در اصل و اساس این قرارداد موجبات تحت‌الحمایگی ایران و از بین رفتن استقلالش را فراهم می‌کرد، برخلاف بند اول قرارداد که احترام به استقلال و تمامیت ارضی ایران بود.

اما این قرارداد در نتیجه مخالفت همه‌جانبه از سوی عوامل داخلی از سیاستمداران تا قشر روحانی و حتی عوام و قیام‌های مختلف، همچنین مخالفت دول خارجی هرچند بر اساس به خطر افتادن منافع خودشان، عدم برگزاری کنفرانسی در باب اجرای عهدنامه و تأخیر در تشکیل مجلس چهارم، عدم پشتیبانی همه‌جانبه انگلیس از طرح کرزن، تأخیر در تصویب قرارداد، سقوط وثوق‌الدوله و ایجاد پیمان صلح با شوروی و در نهایت تخلیه نیروهای انگلیس از نواحی ایران، به مرحله اجرایی نرسید و لغو شد.

قرارداد ۱۹۱۹ را می‌توان آخرین تلاش بزرگ امپراتوری بریتانیا برای استعمار رسمی ایران در چارچوبی شبه قانونی دانست. اگرچه این قرارداد به دلیل مقاومت سرسختانه جامعه ایران و تغییر شرایط بین‌المللی هرگز اجرا نشد، اما تأثیرات عمیقی بر تاریخ معاصر ایران گذاشت. از یک‌سو، شکست آن نشان داد که ملت ایران، حتی در اوج ضعف حکومت مرکزی، حاضر به پذیرش سلطه بیگانه نیست. از سوی دیگر، این شکست، بریتانیا را به تغییر استراتژی واداشت و زمینه را برای اجرای «پروژه‌ای جدید» یعنی کودتای ۱۲۹۹ و استقرار دولتی متمرکز اما وابسته فراهم کرد؛ بنابراین، قرارداد ۱۹۱۹ نه یک پایان، بلکه آغازی بر فصل جدیدی از روابط پیچیده ایران و بریتانیا بود که در آن، اشکال غیرمستقیم نفوذ جایگزین کنترل مستقیم شد.

منابع

- آبراهامیان، پرواند. (۱۳۷۹). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
- اتابکی، تورج. (۱۳۸۷). ایران و جنگ جهانی اول میدان نبرد قدرت‌های بزرگ، مترجم مهدی حقیقت‌خواه تهران: ققنوس.
- امینی، علیرضا. (۱۳۸۲). تاریخ روابط خارجی ایران از قاجاریه تا سقوط رضاشاه، تهران: خط سوم.
- آوری، پیتر. (۱۳۶۳). تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض سلسله قاجاریه، جلد ۱، مترجم محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: عطائی.
- اولسون، ویلیام. جی. (۱۳۷۰). چگونگی تکوین قرارداد ۱۹۱۹ انگلیس و ایران، ترجمه شهین احمدی، تاریخ معاصر ایران، کتاب سوم، تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
- بهار، محمدتقی/ملک‌الشعرا. (۱۳۷۱). تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، تهران: امیرکبیر.
- بی‌نام. (۱۳۳۳). زندگانی سیاسی سلطان احمدشاه، تهران: کتاب‌فروشی علمی.
- بی‌نام. (۱۳۶۲). تاریخ بیست‌ساله ایران، جلد ۲، تهران: نشر علمی.
- بی‌نام. (۱۳۶۳). گزارش ایران؛ قاجاریه و مشروطیت، تهران: نقره.
- بی‌نام. (۱۳۶۸). اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درباره قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس، جلد ۱، تهران: کیهان.
- بی‌نام. (۱۳۷۹). اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
- حق‌شناس، سید علی. (۱۳۹۰). مقاله مروری بر پیمان ۱۹۱۹ ایران و بریتانیا، خبرگزاری اوج، دهم آبان.
- دشتی، علی. (۱۳۸۲). پنجاه‌وپنج نفر، آلمان: نیما.
- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۶۲). حیات یحیی، جلد ۴، تهران: عطار.
- راضی، منیره. (۱۳۸۱). پلیس جنوب ایران، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- رایت، دنیس. (۱۳۸۵). انگلیسی‌ها در میان ایرانیان، ترجمه اسکندر دلم، تهران: به آفرین.
- رجبی، علی‌اصغر. (۱۴۰۲). دولت‌های رضاخان شاه، تهران: امیرکبیر.
- سایکس، سر پرسی. (۱۳۷۷). تاریخ ایران، جلد ۲، مترجم محمدتقی فخر داعی گیلانی، تهران: دنیای کتاب.
- شمیم، علی‌اصغر. (۱۳۸۷). ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: مدیر.
- شیخ‌الاسلامی، جواد. (۱۳۷۷). اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درباره قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس، جلد ۳، تهران: موقوفات افشار یزدی.
- صداقت کیش، جمشید. (۱۳۹۴). پلیس جنوب، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

- عاقلی، باقر. (۱۳۷۰). شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، جلد ۱، تهران: گفتار.
- غنی، سیروس. (۱۳۷۷). ایران برآمدن رضاخان برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها، مترجم حسن کامشاد، تهران: نیلوفر.
- فرخ، مهدی. (۱۳۴۷). خاطرات سیاسی فرخ، به اهتمام پرویز لوشانی، تهران: نامک.
- فلاحتی، لیلا. (۱۳۸۵). «واکنش مطبوعات ایران به قرارداد ۱۹۱۹» فصلنامه تاریخ معاصر ایران، شماره ۳۹.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۸۰). دولت و جامعه در ایران انقراض قاجار و استقرار پهلوی، مترجم حسن افشاری، تهران: نشر مرکز.
- کاظم‌زاده، حسین. (۱۳۶۸). آثار ایرانشهر، جلد ۲، تهران: اساطیر.
- کدی، نیکی. آر. (۱۳۶۹). ریشه‌های انقلاب ایران، ترجمه دکتر عبدالرحیم گواهی، تهران: قلم.
- کرزن، جرج ناتانیل. (۱۳۸۸). ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی.
- کرونین، استفانی. (۱۳۹۳). رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین، مرتضی ثاقب فر، تهران: جامی.
- لنزوسکی، جرج. (۱۳۵۳). رقابت روسیه و غرب در ایران، ترجمه اسماعیل رائین، تهران: جاویدان.
- مجد، محمدعلی. (۱۳۸۹). از قاجار به پهلوی ۱۳۰۹-۱۲۹۸ بر اساس اسناد وزارت خارجه آمریکا، مترجم رضا مرزانی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- محمود، محمود. (۱۳۵۳). تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی، جلد ۵ و ۶، تهران: اقبال.
- مدنی، سید جلال‌الدین. (۱۳۹۱). تاریخ سیاسی معاصر ایران، جلد ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۴۳). شرح زندگانی من (تاریخ سیاسی واداری دوره قاجار)، جلد ۳، تهران: ناشر.
- مک‌دونالد، سرجان. (۱۳۶۹). اسناد دیپلماتیک قرارداد ۱۹۱۹، ترجمه محمدتقی ملک آرای، مجله بررسی‌های تاریخی، شماره ۳، ۴۵-۳.
- مکی، حسین. (۱۳۶۱). تاریخ بیست‌ساله ایران (کودتای ۱۲۹۹)، جلد ۱، تهران: ناشر.
- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ. (۱۳۵۵). تاریخ روابط خارجی ایران (از ابتدای دوران صفوی تا پایان جنگ دوم جهانی ۱۹۴۵ تا ۱۵۰۰)، جلد ۱، تهران: امیرکبیر.
- مهمید، محمدعلی. (۱۳۶۱). پژوهشی در تاریخ دیپلماسی ایران قبل از هخامنشیان تا پایان قاجاریه، تهران: میترا.
- میروشنیکف، لی. یف. ایوانوویچ. (۱۳۴۴). ایران در جنگ جهانی اول، مترجم ع. دخانیاتی، تهران: امیرکبیر.
- ناصرالدین‌شاه قاجار. (۱۳۶۳). سفرنامه دوم فرنگستان، تصحیح میرزا رضا کلهر؛ ایرج افشار، تهران: شرق.
- ناطق، هما. (۱۳۶۱). از ماست که بر ماست، تهران: آگاه.
- نجمی، ناصر. (۱۳۸۱). وثوق‌الدوله و قرارداد ننگین ۱۹۱۹، تهران: گوتنبرگ.
- نویای، عبدالحسین. (۱۳۸۰). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره قاجار، تهران: سمت.
- هدایت، مهدی قلی‌خان. (مخبرالسلطنه) (۱۳۷۵). خاطرات و خطرات، تهران: زوار.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.